

**FORDİZMDEN POSTFORDİZME
SOSYOLOJİK AÇIDAN KİŞİSEL GELİŞİM**

(Yüksek Lisans Tezi)

Asya ÇOKADAR

Kütahya – 2021

T.C.
KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
Sosyoloji Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**FORDİZMDEN POSTFORDİZME
SOSYOLOJİK AÇIDAN KİŞİSEL GELİŞİM**

Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan GÖKTÜRK

Hazırlayan:
Asya ÇOKADAR

Kütahya - 2021

Kabul ve Onay

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından

Sosyoloji Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Tez Jürisi	İmza	
	Kabul	Red
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan GÖKTÜRK (Danışman)		
Dr. Öğr. Üyesi İlteriş YILDIRIM		
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep HIÇDURMAZ		

Onay

Prof Dr. Şahmurat ARIK
Enstitü Müdürü

Bilimsel Etik Bildirimi

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “Fordizmden Postfordizme Sosyolojik Açıdan Kişisel Gelişim” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

17/05/2021

Asya ÇOKADAR

Özgeçmiş

İlk ve Ortaöğretimini Şehit Piyade Er Rahim Keskin İlköğretim okulunda, lise öğrenimini ise Nuri Erbak Lisesinde tamamladı. 2012 yılında başladığı Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünden 2016 yılında mezun oldu. 2017 yılında Dumlupınar Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalında yüksek lisansına başladı.

Yaklaşık olarak iki yıldır süren bir emeğin ürünü olan bu tezin tamamlanması sürecinde elbette ki birçok kişinin manevi desteği mevcuttur. Öncelikle bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde büyük bir özveriyle bana katkı sağlayan, yol gösteren ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen değerli hocam ve tez danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Gökhan GÖKTÜRK'e teşekkürü bir borç bilirim.

Tüm sevgi ve desteklerini yaşamım boyunca benden esirgemeyen, bu çalışmayı bitirmem konusunda da maddi ve manevi emeklerini her daim hissettiğim aileme teşekkür ederim. Eğitim hayatım süresince her sözü ve davranışıyla bana yol gösterici olan, sosyal bilimlere olan ilgi ve merakımı kamçılayan, araştırmamın her aşamasında etkisini kuvvetle hissettiğim ve kıızı olmaktan gurur duyduğum babam Abdullah ÇOKADAR'a; hep yanımda olduğunu hissettirdiği gibi aldığı kararları da her zaman için destekleyen ve elini omzumdan eksik etmeyen annem Aysel ÇOKADAR'a; her konuda yanımda olan, varlığıyla hayatımı güzelleştirip değerleştiren ikizim Yurdum ÇOKADAR'a sonsuz teşekkür ederim.

Bu süreçte beni dinleyen, fikirleriyle motive eden ve desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen dostlarım Güler DEYMENCİOĞLU'na, Recep ERGEN'e, Ecem BAŞKAYA'ya ve çocukluk arkadaşım Necla SEVER'e çok teşekkür ederim.

ÖZET

FORDİZMDEN POSTFORDİZME SOSYOLOJİK AÇIDAN KİŞİSEL GELİŞİM

ÇOKADAR, Asya
Yüksek Lisans Tezi, Sosyoloji Anabilim Dalı
Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Gökhan GÖKTÜRK
Nisan, 2021, 205 sayfa

Bu çalışma, toplumun ekonomik örgütlenişinde yaşanan değişimlerin özel olarak çalışanlar, genelde ise bir bütün olarak öznellikler üzerinde neden olduğu etkileri veya görünümleri kişisel gelişim örneği üzerinden inceleyebilme amacıyla yapılmıştır. Bu doğrultuda kişisel gelişim alanı tez süresince, sahip olduğu kaynakları ve söylemleri ile mevcut dünyanın pratiklerini somutlaştıran bir çerçeve içerisinde değerlendirilmeye alınmıştır. Buradan hareketle kişisel gelişim alanı, öncelikle söz konusu edilen pratikler ile ilişkisi bağlamında incelenmiş, ardından bu pratiklerin yeniden üretilmesi noktasında sahip olduğu konumu itibarıyla analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda yeni çalışma ilişkileri ve bu ilişkiler ile eşzamanlı süregiden toplumsal değişim tutumları, tezin teorik çerçevesi için gerekli görülen kültürel ve ideolojik araçlar olarak kullanılırken, söz konusu değişimlerin öncelikli unsuru olarak değerlendirilen emek ve emeğin kapitalist örgütlenme biçimleri tezin tarihsel arka planını oluşturmuştur. Bahsi edilen değişim ve dönüşümlerin mevcut görünümelerini inceleme adına yapılan bu tarz bir çalışma ile çağdaş kişisel gelişim alanı, ekonomi sınırları başta olmak üzere, toplumsal ve kültürel yaşam dünyalarındaki gelişmelerin hem sonuçlarından hem de bu gelişmeleri kavramanın en etkili araçlarından biri olarak analiz edilebilir olması nedeniyle tez araştırmasına konu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fordizm, Postfordizm, Neoliberalizm, Postmodernizm, Kişisel Gelişim.

ABSTRACT**SOCIOLOGICAL UNDERSTANDING OF SELF-HELP BETWEEN THE PERIODS OF FORDISM AND POSTFORDISM****ÇOKADAR, Asya****Master Thesis, Department of Sociology****Supervisor: Asst. Prof. Gökhan GÖKTÜRK****April, 2021, 205 pages**

The research's aim is to examine the impacts of transformations in economic systems, in particular on workers and in general on subjectivities. During the research, the notion of self-help and its discourses are evaluated within a framework including practices of our world. From this point of view, the field of self-help is first analyzed in terms of its position in the reproduction of these practices and then its relationship with them. Thus, while working relations and its ongoing societal transformations are used as cultural and ideological background, changes in the capitalist organization of labor are constituted historical background of the research. The research is dedicated to analyzing the field self-help since it is both a consequence of economic, societal, and cultural developments and is the most important concept to understand these changes.

Keywords: Fordism, Post-Fordism, Neoliberalism, Postmodernism, Self-Help.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİST EMEK ÖRGÜTLENMESİNİN TARİHSEL ARDYÖRESİ

1.1. KAPİTALİZMİN VE KAPİTALİST EMEK SÜRECİNİN GELİŞİMİ	7
1.1.1. Emegın Tarihi	11
1.1.2. Emek Gücünün Metalaşması: Kapitalist Emek Süreci	16
1.1.3. Bir Artı Değer Sağlama Aracı: Emegın Denetimi	20
1.2. EMEĞİN KAPİTALİST ÖRGÜTLENME BİÇİMLERİ	22
1.3. EMEĞİN TAYLORİST ÖRGÜTLENME BİÇİMİ.....	23
1.3.1. Bilimsel Yönetimin İlkeleri	24
1.3.2. Emegın “Bilimsel” Dönüşümü	26
1.4. EMEĞİN FORDİST ÖRGÜTLENME BİÇİMİ	30
1.4.1. Kitlesele Üretim ve Tüketimeın Yükselişii	33
1.4.2. Yeni İşçi Profili: Tüketici Bir Aktör.....	37
1.5. FORDİZM’İN KRİZİ: STANDARTLAŞMANIN SONU	40
1.5.1. Fordizmden Esnek Üretime	42

İKİNCİ BÖLÜM

EMEĞİN DEĞİŞEN FORMU: ÜRETİMDEN TÜKETİME

2.1. ESNEK BİRİKİM	46
2.1.1. Birikim Rejiminden Düzenleme Biçimlerine	50
2.1.1.1. Postfordist Esnek Üretim Sistemi	52
2.1.1.2. Esnek Teknoloji	57
2.1.2. Emegın Örgütlenmesinde Son Aşama: Esneklik	60
2.1.2.1. İşçinin Artan Vassfı: Bir İşii (En İyi) Yapan Bilir	63
2.1.2.1.1. Artan Vassfın Ötesinde: Uyumlulaş(tırıl)an İşçii	66
2.1.2.2. Esnekleşen İşçii: Gerçekliğin Esnekliğı.....	74
2.1.2.2.1. Esnekliğın Belirsizliğı	82

2.2. ESNEK BİRİKİMİN KÜLTÜREL HARİTASI: “BELİRSİZLİĞİN KESİNLİĞİ”	87
--	-----------

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ÜRETİM-TÜKETİM DİKOTOMİSİYLE KİŞİSEL GELİŞİM

3.1. SERMAYENİN DÖNÜŞTÜRÜCÜ MANTIĞI	101
--	------------

3.1.1. Ruhun İşletilmesi ve Yeni Öznenin İmalı: En-Değerli-Sermaye-İnsan	104
3.1.2. En Değerli Sermayeden Bireysel Business'lara: Öznesizleştirilen Özneler	137

3.2. YİRMİ BİRİNCİ YÜZYIL İÇİN KİŞİSEL GELİŞİM	149
---	------------

3.2.1. Postmodern İnsanı Anlamak: Belirsizliğin Özelleştirilmesi, Yöntemin Kişiselleştirilmesi ve “Kendine Yardım”ın Bağımlılaştırılması	151
3.2.2. İlginin Kişisel Hizmet(ler)i	162
3.2.3. “Duyum Koleksiyoncuları”nın Yaratımı: Yaşantıların ve Duyguların Pazarlanması.....	171

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	178
-------------------------------------	------------

KAYNAKÇA	183
-----------------------	------------

DİZİN	204
--------------------	------------

TEZ METNİ

GİRİŞ

Kişisel gelişim alanı bugün tüm kaynakları, literatürü, hizmetleri ve söylemleri ile birlikte çağdaş dünyanın pratiklerini, değerlerini, yönetim şeklini ve ideolojisini dikkate değer bir ölçüde kristalleştiren/somutlaştıran en önemli praksis alanlarından birini oluşturmaktadır. Hem ele aldığı konuları yorumlama ve açıklama tarzlarında hem de hizmetlerini gerçekleştirme noktasında mevcut dönemin ihtiyaçları ve beklentileri ile uyumlu bir imge sergilemektedir. Bir anlamda çağdaş kişisel gelişim, bugün ekonomi-politik sınırlar öncelikli olmak üzere toplumsal ve kültürel yaşam dünyalarında geçerli olan birçok tutum ve söylem ile ortak argümanlara sahiptir. Kişisel gelişim, tam da bu konumu itibarıyla mevcut çağın tanımlanma biçimindeki öncelikli öğelerden birisini oluşturmaktadır ve bu sebeple -gittikçe büyüyen bir endüstri haline gelen- bu alanın hangi düşünsel ve pratiksel temsillerle ilişkili olduğunun anlaşılması gerekmektedir. O halde kişisel gelişim endüstrisinin mevcut dönemde ne tür söylem ve pratikler ürettiğinin ve bunları nasıl bir iş (meslek) tasarımı üzerinden yönlendirdiğinin incelenmesi gerekmektedir. Çünkü kişisel gelişim endüstrisinin ortaya koyduğu tüm bu söylem ve faaliyetler hem mevcut dönemin üretim (ekonomik) ve tüketim (kültürel) değerlerini yansıtmakta hem de kendilerini *sunma tarzlarını* tam da bu değerler üzerinden kurgulamaktadır.

Böyle bir bağlam bize her şeyden önce iki odaklı bir inceleme alanı imkânı sunmaktadır: maddi hayatın ritmi ve onun gündelik etkileşimler üzerindeki etkisi. Bu inceleme alanının birinci odağı, toplumun ekonomik örgütlenişindeki değişimlerin (postfordizm) ve ona eşlik eden ideolojik çerçevenin (neoliberalizm) kişisel gelişim kültürü ile belirli aşamalarda kurduğu *özsəl* yakınlıklardır. Bu yakınlıklar tez kapsamında, çalışanlardan beklenen taleplerin ve bu talepler etrafında inşa edilen yaşantıların ne tür söylemler üzerinden kurgulanmakta olduğu noktasında belirginlik kazanmaktadır. İnceleme alanının ikinci odağı, ekonomik zeminde yaşanan bu sistemli değişimlerin yalnızca üretim alanı, üretim ilişkileri ve yönetim şekillerinde değil, aynı zamanda kültürel ve öznel boyutlarda da bir yenilik ve dönüşüme yol açtığıdır. Özünde bu dönüşümler temelinde tanımlanan yeni (postmodern) zamanlar, her şeyden önce, öznelerin bireysel edimleri, davranış örüntüleri, kültürel tavırları gibi gündelik etkileşim ve pratiklerinde somutlaşmaktadır. Burada önem taşıyan nokta, her bireyin bu yeni

zamanlara göre yeniden yapılandırılmasını, içine girdiği toplumsal ve kültürel alanın yeni normları ve taleplerine göre şekillenmesini ve kendi yaşamlarını da bu değerler temelinde yönetmesini hem talep eden hem de belirleyen birincil unsurun tüketim olduğudur. Bu bakımdan mevcut tüketim normları, bireylerin kendilerini ifade etme biçimlerinde öne çıkan eylemsel pratiklerinin *yönlendirilme* noktasında öncelikli bir etki ve konuma sahip bir misyon olarak kabul edilmeli ve incelenmelidir. Kişisel gelişim, bir taraftan bireylerin belirlenen bu normlara göre yaşayabilmelerini kolaylaştırmak veya bu normlar aracılığıyla yaratılan ihtiyaç atmosferine kılavuzluk edebilmek için gündeme gelen popüler bir *tüketim nesnesine* karşılık gelirken; diğer taraftan ileri sürdüğü bu misyonunu gerçekleştirme araçlarını da yine tüketim alanına özgü olan kodlar üzerinden inşa eden bir *hizmet üreticisi/tedarikçisi* haline gelmektedir. Başka bir ifade ile kişisel gelişim, kendini *inşa etme* ve *sunma* pratiklerini mevcut tüketim pratikleri üzerinden kurgulamaktadır: Kişisel gelişim, söz konusu tüketim normlarına (dolayısıyla üretim biçimi ve ilişkilerine) uygun düşecek şekilde hem -koçluk, danışmanlık, rehberlik, vb. gibi kişisel gelişim adı altında faaliyet gösteren *meslek türlerine*- yeni bir ekonomik alan yaratmakta hem de bu işleri sunma biçimlerini tam da kültürel konjonktüre uygun bir şekilde, yani postmodern tüketiciye hitap edebilecek tüketim kalıpları üzerinden kurgulamaktadır. Bu tüketim kalıpları da nihayetinde bugün ekonomik değer yaratmanın merkezinde yer alan gayri maddi emek ve gayri maddi üretim ilişkilerine uygun olarak sürdürülmektedir.

Bu kapsam dâhilinde kişisel gelişim alanının bugün *neden* bir strateji metodu olarak kullanıldığının ve bu stratejilerini *nasıl* gerçekleştirdiğinin açıklanabilmesi, mevcut dönüşümleri nitel açıdan değerlendirebilmenin mümkün bir yolu olarak tez araştırmasına konu edilmiştir. Bu bakımdan çağdaş kişisel gelişim alanı, *yeni* başlığı altında nitelendirilen mevcut görünümlere bir anlam ve somutluk kazandırabilmenin güncel örneklerinden birisi olarak kabul edilmiştir. Nitekim bir araştırma anahtarı olarak kullanılmasının yanı sıra, mevcut dönemin tanımlanma biçiminde etkili olan başlıca dönüşümlerin sayısız sonuçlarından birisini temsil etmesi sebebiyle de, bu dönüşümlere ilişkin açıklayıcı bir örnek olacağı düşünülmüştür.

Bu perspektiften hareketle tez kapsamında çalışma ilişkileri ve bu ilişkilerle eş zamanlı yürütülen yönetsellik pratikleri ana eksenini oluşturmaktadır. Bunun başlıca sebebi, mevcut dönemin karakterize edilme biçiminde ön plana çıkan öncelikli olguların

neoliberal yönetimselliğin söylemsel konumlanışındaki dönüşümlerle ilişkili olmasıdır. Nitekim ilk aşamasında çalışma yaşamındaki değişimler ve özel olarak çalışan bireylere atfedilen yeni roller kapsamında gözlemleyebileceğimiz bu ilişki, şimdi tüm görünümüleriyle birlikte toplumsal yaşam alanının bütününe yayılmış ve her bireyin kişisel yaşantısını dönüştürmeye başlamıştır. Bu tarz bir dönüşümün en açık görünümü, yeni sermaye oluşumunun bugün yalnızca maddi yaşamın üretimini temel alan ekonomi-politik eksenle değil, bunun bir sonucu ve buna bağlı olarak gelişen yeni yaşam tarzlarının ve öznellik biçimlerinin üretimiyle de ilgili hale gelmesinde gözlemlenebilir. Bu ifade önemlidir çünkü yeni bir öznellik biçimi ve buna uygun yaşam tarzları tahayyül etmek demek bugün her bireyden bir “*benlik ideali*” talep etmek ve bu ideali herkesin paylaşmaya, içselleştirmeye veya kabul etmeye davet edildiği yeni bir dünyanın kurulmasına yön vermek anlamına gelmektedir. Bu ideal benlikler, ekonomik sınırlar içerisindeki her faaliyette bireylerin kendilerini “*bedenen ve ruhen*” rekabete, performansa, girişim ve yatırıma adanmaları gerektiğini işaret ederken, ekonomik ilişkilerin ötesine uzanan toplumsal alanlarda ise bu kavramsal araçlarla yaşamaya ve düşünmeye tabi kılınan yeni öznellik biçimlerinin “*biz şimdi kimiz?*” sorusuyla sonuçlanmaktadır. Kişisel gelişim, her bireyin içerisine konduğu ve makul eylemlilikler çerçevesinde hareket etmeye itildiği bu ekonomik ve toplumsal yaşam alanlarının yeniden üretilmesi ihtiyacına “*rasyonel*” bir meşruiyet kazandırmaktadır. Bu bakımdan kişisel gelişime dair gerçekleştirilen tüm faaliyetlerin bugüne ait olan dünyanın ölçütleri kapsamında ne ifade ettiğinin anlaşılabilmesi, her şeyden önce, bu faaliyetleri söz konusu ölçütlerin somut örneklerinden biri olarak analiz edebilmekle mümkündür. Çünkü ancak bu koşulla bütünsel bir analiz imkânı için geçerli olabilecek bu kavrayış, mevcut kişisel gelişim fantezisinin öznelliğimizin ve yaşamlarımızın yapılanışında *nasıl* içkin olarak yer aldığını anlamamıza olanak tanıyacak bir imkâna sahiptir.

Buradan hareketle tezin birinci bölümünde, toplumun ekonomik örgütlenişinde yaşanan değişimleri ve bu değişimlerin ekonomik, kültürel ve toplumsal yaşam alanlarında neden olduğu etki ve işleyişleri anlamlandırabilmenin tarihsel ön koşulları olarak kabul edilen süreçlere yer verilmiştir. Bu süreçler, yeni çalışma ilişkileri ile birlikte anlam ve kapsamında kritik dönüşümleri beraberinde getiren emeğin ve emeğe yönelik örgütlenme biçimlerinin genel bir betimlemesini içermektedir. Emeğe ve

emeğin kapitalist örgütlenme biçimlerine dair yapılacak olan bir tartışmaya girişmeden önce ise emeğin tarihsel koşullarını belirleyen ve ona mevcut işlevi ve anlamını kazandıran kapitalizmin (kapitalist birikim mantığının) ne olduğu, bu üretim sisteminin hangi ön koşul ve gereklilikler temelinde var olabildiği genel hatları ile ele alınmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, emeğin anlam ve kapsamında yaşanan dönüşümler ile birlikte genellikle postfordizm olarak kavramsallaştırılan yeni emek örgütlenme süreçlerinin genel bir betimlemesine yer verilecektir. Bu kapsamda emeğin niteliğinde gerçekleşen dönüşümlere eşlik eden yeni çalışma ilişkileri ana eksene yerleştirilirken, bu ilişkiler temelinde üretilen/inşa edilen yeni tip (neoliberal) öznelerin hangi “mümkün” eylemlilikler içinde aksiyonda bulundukları, -sermaye ve emek arasında bir yönetimsellik kipi olarak beliren- “işletme ideolojisi” analiziyle ortaya konulacaktır. Emek ile sermaye arasında düzenlemeler üretme faaliyetiyle gündeme gelen bu yönetimsellik ideolojisine dair yapılacak bir analiz ise son aşamasında sermayenin oluşumunu emeğin esnekliği, hareketliliği ve istikrarsızlığı ile karşılayan bir gerçeklik ve bu gerçekliğin esnekliğiyle sonuçlanan sosyo-ekonomik bir bağlamda tasarımlanacaktır. Bu noktadan hareketle söz konusu edilen bölümün ikinci kısmı, mevcut sermaye birikim mantığının toplumsal ve kültürel yaşam alanlarında beliren görünümü (postmodernizm) kapsamında incelemeye alınacaktır. Bu kapsam ise yeni ekonomi çerçevesinde yaşanan süreçlerin, bireylerin kişisel ve toplumsal yaşantılarını nasıl etkilediğine veya dönüştürdüğüne yönelik bir odaklanma ile analiz edilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın son bölümü ise kişisel gelişim alanına ayrılacaktır. Burada kişisel gelişim alanı hem ekonomik ilişkiler kapsamında sözü edilen iktisadi ve ideolojik dönüşümleri hem de bu dönüşümlerin bireysel ve toplumsal yaşam alanlarındaki etkilerini analiz edebilmenin imkânlarından biri olarak ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu kapsamda bölümün birinci kısmında, bireylerin yalnızca zamanını veya itaatini değil, bir bütün olarak öznelliklerini talep eden neoliberal ideolojinin kişisel gelişim hareketiyle kurduğu belirli yakınlıklar ve bu yakınlıklar neticesinde ortaya çıkan ilişkiselliğin biçim ve süreçleri açıklanmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda kişisel gelişim alanı, bugün yalnızca “insan sermayesi” olarak değer kazanan neoliberal özneleri hem dönüştürmenin araçlarından biri hem de bu öznellikleri üretmenin/inşa etmenin mevcut

en stratejik yollarından biri olarak analiz kapsamına dâhil edilecektir. Bölümün ikinci kısmında ise neoliberal koşullar ve postmodern görünümeler altında insan ruhunun neye dönüşme eğilimi gösterdiği anlamlandırılabilmeğe çalışılırken bu eğilimi tüketiciler olarak bireylerin *kişiliklerine* göre tasarlayan kişisel gelişim hizmetleri incelemeye alınacaktır. Bu inceleme ile söz konusu hizmetlerin bugün *neden* bir ihtiyaç haline geldiği, bununla birlikte faaliyetlerini -tam da tüketimin yeni anlamını karşılayan pratikler üzerinden- *nasıl* sürdürmekte oldukları açıklanmaya çalışılacaktır. Neticede bireysel birer *business*'ı temsil eder hale gelen bu hizmetlerin, üçüncü bölümün birinci kısmında sözü edilen yeni öznelliklerin üretilmesi sürecinin bir sonucu -bu öznelliklerin nasıl *üretildikleri* kadar nasıl *işlevselleştirildiklerinin* de somut birer görünümü- olarak okunması daha anlamlı olacaktır.

Sonuçta bu tarz bir inceleme çerçevesi ile yapılmak istenen, hem üretim (ekonomik) biçimlerindeki hem de tüketim (kültürel) edimlerindeki başlıca dönüşümleri ilişkisel ve bütünsel bir analiz ile ortaya koyarak, bu alanlarda öne çıkan söylem ve pratikleri kişisel gelişim örneği üzerinden açıklayabilmek, dolayısıyla çağdaş kişisel gelişim alanını tam da bu bağlamda yeniden yorumlayabilmektir.

BİRİNCİ BÖLÜM
KAPİTALİST EMEK ÖRGÜTLENMESİNİN TARİHSEL ARDYORESİ

1.1. KAPİTALİZMİN VE KAPİTALİST EMEK SÜRECİNİN GELİŞİMİ

Kapitalist emek sürecine dair yapılacak olan bir açıklamanın daha iyi anlaşılabilmesi, öncelikle kapitalizmin kendisinin ne olduğunun ve kendisini hangi temeller üzerine inşa ettiğinin anlaşılması ile mümkündür. Ne var ki kapitalizmin kendisine dair böyle bir açıklama çabası çalışmanın gerektirdiği ölçüde -yani temelde nelerin durmadan değiştiğinin ve neyin aslında hiç değişmediğinin betimlenmesi üzerine yapılacak olan bir tartışmanın sınırları içerisinde- kapitalizmin kökenlerine dair tarihsel bir açıklamaya girişmeksizin yalnızca ana hatlarıyla tanımlayıcı temel faktörleri dâhilinde ele alınmaya çalışılacaktır.

Öncelikle, tarihsel ve toplumsal bir sistem olan kapitalizmin başlangıç aşaması 15. yüzyılda Avrupa’da görülmesine karşın kapitalist dönemin asıl başlangıcının 16. yüzyıla dayandığı ifade edilmektedir.¹ Bununla birlikte, üretim tarzının özgül kapitalist formunun oluştuğu ve kâr amaçlı üretimin geçerli olduğu tüm ilişkiler bütünü olarak kapitalist üretim 18. yüzyılın İngiltere’sini öne çıkarmaktadır.² Nitekim 15. yüzyıl sonlarında doğan bu tarihsel sistemin zaman içerisinde tüm yerküreyi kapsayacak şekilde genişlediği ve bugün hâlâ tüm yerküresini kapsamakta olduğu söylenebilir.³

Immanuel Wallerstein’in ifadesiyle 15. yüzyıl ile 18. yüzyıllar arasında ayırt edici özgül niteliğini kazanan ve her şeyden önce “tarihselliğe sahip toplumsal bir sistem” olarak tanımlanabilecek olan kapitalizm sözcüğü, sermayeden, “kapital”den türemiştir. Bu bakımdan sermaye olgusunun öncelikle kapitalizm içerisinde veya kapitalist üretim sisteminin var olma koşullarında kilit önem taşıyan bir faktör olduğunun kabul edilmesi gerekmektedir. Nitekim sermaye kavramının kendisi, en genel kullanımıyla, birikmiş zenginliği ifade etmektedir.⁴ Dolayısıyla temelde kapitalist iktisadi büyümenin belirleyici faktörü olarak görülebilecek olan sermaye birikiminin kapitalizmin gelişmesinin ve bugün hala gelişmekte olmasının yaşamsal temelini oluşturmakta olduğu ifade edilebilir.⁵

¹ Karl Marx, *Kapital Cilt 1*, çev. Alaattin Bilgi (Ankara: Sol Yayınları, 1997), 732.

² Douglas Dowd, *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadi*, çev. Cihan Gerçek (İstanbul: Yordam Kitap, 2008), 19.

³ Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Necmiye Alpay (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), 20.

⁴ A.g.e., 15.

⁵ Dowd, *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadi*, 22.

Sermayenin ve sermaye birikiminin toplumsal bir sistem olan kapitalizmin temel koşullarını sağlamadaki ayırt edici niteliğinin ne olduğunun anlaşılması, burada önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Bir başka ifade biçimiyle, kendi başına paranın ya da geçmişte harcanan tüm emek birikimlerinden arta kalanların neden kapitalist sistemin kaynağını oluşturan sermaye birikim süreçlerinden sayılamayacağının açıklanması, kapitalizme özgü olanın ne olduğunun veya hangi koşullar altında bir kapitalist sistemden söz edilebileceğinin anlaşılması için gerekli bir ayrımı zorunlu kılmaktadır.

Sermayenin, tarihsel toplumsal bir sistem olan kapitalizm bağlamında kullanılan özgül anlamı, öncelikle, onun bu tarihsel sistemde çok özel bir yolla kullanıma girmiş olmasıdır. Bu kullanım biçiminde başlıca niyetin ya da amacın sermayenin kendisini büyütme olduğu, başka bir ifadeyle daha çok sermaye elde etmek amacıyla daha fazla sermaye yatırıma gidilmesi olduğu ifade edilebilir. Çeşitli amaçlar arasında sermaye birikimi amacının öncelik kazandığı her durum için böylece bir kapitalist sistemden, kapitalizmin işleyişinden söz edilebilir. Dolayısıyla kapitalizm, temel iktisadi etkinlik içerisinde ağır basan veya geçerli olan amacın sınırsız sermaye birikimi olduğu bir üretim etkinlikleri yeri olarak ifade edilebilir.⁶ Bu durum, geçmişteki birikimlerin ya da çeşitli yollarla elde edilmiş olan stokların ve zenginliklerin ancak belirli tarihsel koşullarda daha fazla sermaye biriktirmek, dolayısıyla daha fazla kazanç sağlamak amacıyla kullanıma sokulduğu ve ancak bu şartlarda kullanıldığı ölçüde “sermaye” sağlayabildiği bir koşulu ifade etmektedir. Yani, kapitalist sistemin ayırt edici özelliğini, sermaye birikiminin belirli bir amaçla, kâr elde etmek amacıyla kullanıma sokulması oluşturmaktadır.

Ne var ki bir kapitalist üretimden, kapitalist bir sistemin işleyişinden bahsetmek için yalnızca birikmiş sermaye yeterli olmamış, bununla birlikte sermayenin amacına yönelik kullanılması için gerekli kârı sağlayacak emeğe de ihtiyaç duyulmuştur. Neticede sermaye, Huberman’ın da ifade ettiği şekliyle, kâr sağlayacak bir emek olmadıkça kârı sağlayacak şekilde, yani sermaye olarak kullanılamaz.⁷ Sermaye birikiminin bu özgül kullanımı nihayetinde “artı-değerin varlığını; artı-değer, kapitalist üretimi; kapitalist üretim ise, meta üreticilerinin ellerinde daha önceden oldukça büyük

⁶ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, 16-20.

⁷ Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Murat Belge (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 183.

bir sermaye ve emek-gücü kitlesinin bulunmasını” ön koşul olarak içermektedir.⁸ Dolayısıyla temelde “kâr ve birikim” amacıyla yapılan bir üretime karşılık gelen kapitalist üretim, bu kârı (sermaye aracılığıyla üretilen artı değeri) yaratacak bir işgücüne, kendi emek gücünü, dolayısıyla emeğini satan bir ücretli çalışana olan ihtiyacı da gündeme getirmiş, bu doğrultuda yeterli bir emek tedarikini zorunlu kılmıştır. İktisadi ilişkilerin, işçilerin emek gücü üzerinden elde edilen kâr amacıyla örgütlenmesi böylece kapitalizmin ve kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Bu anlamda belirli metaların, üretim ve geçim araçlarının veya paranın sermayeye dönüşümlerinde mevcut olan özgül tarihsel koşulların varlığının, aynı zamanda, sermayenin bu özgül kullanımında yer alan tarafların da –üretim araçlarına sahip olan ve başkalarına ait emek gücünü satın alanlar ve ellerinde kalan tek şeyi, emek güçlerini satmak zorunda olanlar- karşı karşıya gelmelerinin varlığına karşılık geldiği ve bunu gerekli kıldığı söylenebilir.

Kapitalist bir üretimin gerçekleşmesi için gerekli olan emeğin nasıl tedarik edilebilir olduğunun hikâyesi ise bu durumda onun sahip olduğu üretim araçlarından nasıl yoksun bırakıldığına da hikâyesi olmaktadır.⁹ Çünkü kapitalist sistemin önünü açan süreç nihayetinde işgücünden (emekçiden) üretim araçlarının sahipliğini alan bir süreçtir. Bu süreç bir taraftan toplumsal üretim araçlarını sermayeye dönüştürürken, diğer taraftan, üreticileri doğrudan ücretli emekçilere dönüştüren tarihsel bir duruma karşılık gelir. Bir taraftan ücretli emek, öbür taraftan onun emek gücünü satın alan sermaye arasındaki bu ayrım ile böylece kapitalist üretim tarzının temel koşulları sağlanmış olmaktadır.¹⁰

Kapitalizmin ve kapitalist bir üretimin vazgeçilmez unsuru olan bu sürekli birikim arayışı, *kâr* (artı değer), *yatırım* ve *sermaye* üçlüsünü bu üretim sisteminin işleyişine özgü olan temel faktörler olarak öne çıkarmaktadır.¹¹ Temel amacın kârın maksimize edilmesi olduğu kapitalist üretim, böylelikle, sermaye birikimini dinamik tutacak artı değer oluşturulabilmesi için ücretli bir emek yaratmaktadır ve bu süreç emeğin bir meta haline getirilmesine denk gelmektedir. Bu kapsamıyla kapitalist üretim,

⁸ Marx, *Kapital*, 729.

⁹ Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, 184.

¹⁰ Marx, *Kapital*, 731.

¹¹ Georg Fülberth, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, çev. Sadık Usta (İstanbul: Yordam Kitap, 2010), 23.

emek koşullarındaki özgül tarihsel durumların ve aynı zamanda da emeğin yapısında yaşanan değişimlerin bir sonucu olarak ifadesini bulmaktadır denilebilir.

Özetle kapitalizm, sermaye birikimine dayanan ve sermaye birikiminin emek gücünden elde edilen artı değer ile sağlandığı bir üretim sistemini ifade etmektedir. Kendisinden önceki üretim biçimleri ve sistemlerinden farklı olarak kapitalist sistemde üretim, kullanım değerleri üretimine dayanmaktadır. Başka bir ifadeyle kapitalist üretim, kişilerin veya toplumların ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak değil, değişim değeri yaratabilmek amacıyla gerçekleştirilen bir üretimin varlığına karşılık gelmektedir. Dolayısıyla temelde sermaye birikimini çoğaltım çabasının bir sonucu olarak var olan kapitalist üretimde birikimi arttırmanın yolu artı değerın sürekli olarak fazlaştırılmasıyla sağlanmaktadır. Artı değerın elde edilme biçimleri ise emek gücünün farklılaşan yöntem ve biçimlerde sömürülmesi, yani emeğin kendi anlamından veya değerinden koparılması anlamına gelmektedir. Bu bakımdan, kapitalizmi diğer üretim biçimlerinden ayıran ve onun özgül dinamiğini oluşturan başlıca unsurun sermaye birikiminin arttırılmasına yönelik gerçekleştirdiği kesintisiz hareketi olduğu söylenebilir. Öyleyse, kapitalist üretim sisteminin temel hareket yasaları aslında sermaye birikiminin yasalarıdır. Sermaye birikiminin yasaları ise “meta”, “değer” ve “artı-değer” üretimine dayanmaktadır.¹² Bu durumda meta, değer ve artı değer üretiminde mesnet teşkil eden, tüm bunların gerçekleştirilmesini mümkün kılan emek örgütlenmelerini ve emeğe yönelik yeni düzenleme mekanizmalarını tanımlayabilmek, toplumu ve ekonomik dönüşümleri incelemede zorunlu bir çabayı gerektirmektedir.

Kapitalist sistemin işleyişinin ve mantığının kavranabilmesi, bu durumda, her şeyden önce emek sürecinin anlaşılabilmesi ile mümkündür. Çünkü tarihsel bakımdan farklı üretim biçimlerine göre değişiklik gösteren ve emeğin üretim araçları çevresindeki örgütlenme biçimini ifade eden emek süreci, kapitalizmin asıl kimliğini kazanmasında dönüştürücü bir etkiye neden olan ve kaçınılmaz olarak toplumsal düzenin, düşüncelerin, siyasal kurumların vb. yeniden biçimlenmesinde belirleyici role sahip tarihsel bir süreci ifade etmektedir.¹³ Bu sebeptendir ki insanlık tarihinden bu yana süregelen bu tarihsel sürecin kavranabilmesi, yalnızca emeğin paradigmatik

¹² Ernest Mandel, *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, çev. Doğan Işık (İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1991), 15.

¹³ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 192.

özelliklerini değil, aynı zamanda çalışmanın doğal seyrini de yönlendirmiş olmasından dolayı önemli bir noktayı temsil etmektedir.¹⁴ Bu bakımdan emek sürecine dair yapılacak olan bir tartışma, ilk olarak emeğin kendisinden başlanması ile anlamlı olacaktır.

1.1.1. Emeğin Tarihi

Oxford İngilizce Sözlüğü'ne göre “topluluğun maddi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik fiziksel çaba” anlamında tanımlanan “emek” kavramının ilk kullanımı 1776'da kaydedilmiştir. Bu tarihten bir yüzyıl sonra bu kavram, aynı zamanda, “üretim sürecine katılan emekçi ve vasıflı elemanların oluşturduğu genel birlik” anlamına sahip olmuş, bundan kısa bir süre sonra da, iki anlam arasında kurulan bağlantı daha çok siyasal bir tartışma olarak yeniden biçimlenmiştir. Sözü edilen bu yeniden biçimleniş, fiziksel çabanın (emeğin) servetin başlıca kaynağı olarak görülmesinde, başka bir deyişle toplumun genel refahı ile emek arasındaki bağlantıda belirginleşmeye başlamıştır.¹⁵

“İş”in servet sağladığı ve servetin başlıca kaynağının emek olduğu fikri, emeği üretenlerin, üretimi gerçekleştirirken kullandıkları üretim araçlarından koparılabilirliği mümkün olmuştur. Bir anlamda emek, ürettiği tüm nesneler gibi bir meta olarak düşünölmeye başlanmış ve bu andan itibaren öncelikle servet sağlayan bir aracı durumuna getirilmiştir. Bu bakımdan emeğin özel kullanımının ötesinde, bugün farklı biçimlerde tanımlanmasına imkân veren, emeği farklı şekillerde yeniden düzenleyen veya başka düzenlemelerin bir parçası haline getiren belirli düzeneklerin, olguların veya süreçlerin etkili olduğu açıktır. Emeğe dair bu yeniden biçimlenişin temel dinamiği ise öncelikle “zihinsel ve bedensel çaba” olarak *kendi başına bir olgu durumuna gelen* yeni bir emek tanımlamasının yapılabilmesine dayanmaktadır. Emek artık diğer bütün “şey”ler (metalar) gibi *kullanılabilen* veya öyleymiş gibi muamele edilebilen bir “şey” haline gelmiştir. Emeğin anlamı ve yapısında yaşanan bu tarz bir dönüşüm, yani servetin kaynağının emek olduğu yönündeki bir düşüncenin bir kez var olması veya keşfedilmesi gibi bir durum, elbette ki tüm bu ilişkiselliği kavrayacak ve teorik olarak

¹⁴ Hasan Yüksel, “Emek Kavramının Ortaya Çıkışında Rol Oynayan Tarihi Dönüm Noktalarının Süreç Merkezli Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 19, S. 2 (2014): 257.

¹⁵ Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 29-30.

özümseyecek yeni bilişsel açıklamaların varlığına olan bir ihtiyacı da gündeme getirmiştir. Bu türden bir ihtiyaç ise ilk olarak sanayi devriminin eşiğinde ortaya çıkan yeni iktisat bilimi tarafından giderilmiştir.¹⁶

Bu kapsamda emek üzerine gerçekleşen ilk kuramsal tartışmaların öncelikle iktisadi belirlenim düzeyiyle ele alındığı söylenebilir. Emek ile iktisadi ilişkiler arasında kurulan böyle bir yakınlığın ise emeğe dair bir tartışmaya zorunlu olarak “değer”i de kattığı, başka bir ifadeyle değer ne olduğu veya nasıl ortaya çıktığına dair bir eğilimin, emeğin kendisinde yaşanan bu yeniden tanımlanma dolayısıyla gündeme geldiği ifade edilebilir. Değer ve değer in kaynağına ilişkin yürütülecek bir tartışmanın temeli ise, her şeyden önce, Adam Smith ve Karl Marx’ın analizlerinin açıklanması ve anlaşılabilmesine dayanmaktadır. Smith ve Marx’ın teorik çerçevelerinde iktisadi değer yaratma sürecinin temel faktörü ilk bakışta “insan emeği” olarak görülmektedir. Fakat kavramın tanımlanışında, bu olguyu incelemede kullandıkları yöntemlerde ve en önemlisi de emeğin üretim ilişkilerindeki yeri konusunda önemli farklılıklar söz konusudur. Böyle bir farklılığın en belirgin hali, emeğin konumlandırılma biçiminde, daha doğrusu nerede ve nasıl konumlandırıldığıyla görünürlük kazanmaktadır. Buna göre, klasik ekonomi politik ile Marx’ın, değer ve değeri yaratan emeğe dair kullandıkları kavramları benzer veya hemen hemen aynı olarak nitelendirilebilir. Fakat emeğe dair kuramsal bir açıklama ilk olarak klasik iktisatla gündeme gelmiştir ve klasik iktisatla oluşan bu emeğin paradigmatik çerçevesinden epistemolojik bir kopuş, bugün ona asıl anlamını kazandıran Marx ile gerçekleşmiştir.¹⁷

Emek ile değer arasındaki ilişki, yeni iktisat biliminin kurucusu kabul edilen Adam Smith’te, sermaye birikiminin özgül koşullarının henüz var olmadığı toplumsal dönemler ile sermaye birikimi ve piyasa ilişkilerinin mevcut olduğu sanayi kapitalizmi dönemi arasındaki bir ayrımla ele alınmıştır. Buna göre, sermaye birikiminin olmadığı dönemlerde değeri belirleyen tek faktör, bir malı elde etmek için harcanan emek anlamına gelen “ihtiva edilen emek”tir. Sermaye birikiminin özgül koşullarının bulunduğu sanayi kapitalizmi döneminde ise değeri yalnızca emeğe bağlamak, sadece emek üzerinden gerçekleşen bir değerden bahsetmek mümkün değildir. Çünkü üretim

¹⁶ A.g.e., 30-31.

¹⁷ Kerim Eser Afşar ve Mehmet Özyiğit, “Karl Marx Bir Klasik mi?” Adam Smith ve Karl Marx Üzerinden Kavramsal Bir Tartışma”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 2 (2017): 248.

sürecinde emeğin yanında artık toprak ve sermaye de kullanılmaya başlanmıştır. Üretim sürecine bu faktörlerin dâhil olmasıyla birlikte, Smith’e göre artık “ihtiva edilen emek”ten değil, “kumanda edilen emek”ten bahsedilmesi gerekmektedir. Kumanda edilen emek, en genel tanımıyla, kişinin bilfiil harcadığı kendi emeğinin kullanıldığı bir sürece değil, öncelikle bu kişilerin belirli toprak ve sermaye sahipleri için veya onlar adına çalıştıkları bir sürece karşılık gelmektedir. Toprak ve sermaye sahiplerinin, kendileri adına çalışan bu kişilere (emeğin sahiplerine) ödedikleri ücret ve bu ücretin karşılığında sağladıkları kazançları Smith’e göre “kumanda edilen emek” tanımını ifade etmektedir. Bu tanımla sanayi kapitalizmi döneminde değer; öncelikle ve özellikle emek, toprak ve sermaye tarafından yaratılmaktadır.¹⁸ Değerin tamamen emek tarafından yaratıldığı düşüncesi ise Smith’in kuramsal açıklamasında, kapitalist üretim sisteminin daha önceki formlarına karşılık gelmektedir. Buna göre, bu toplumsal formasyonlarda emeğin kendisi (yoğunluğu veya niteliği) “bir malı satın alabilecek” bir emek olarak, değeri mutlak anlamda ölçmektedir; bu yönüyle emek, mübadele ilişkisindeki ürünlerin gerçek değerinin ölçüsü olmaktadır.¹⁹ Ne var ki malların değerlerinin harcanan emek ile temsil edildiği, her şeye ödenen ilk fiyatın, özgün satın alma parasının emek ile ölçüldüğü bu düşünce, Smith’te, yalnızca sermaye birikiminin henüz bulunmadığı toplumlarla sınırlı tutulmuştur. Sanayi kapitalizmiyle birlikte gündeme gelen değerın kaynağını ise artık üretim faktörlerinin karşılığı olan ücret ve bununla birlikte kârların ve rantların toplamı oluşturmaktadır. Böylece özel mülkiyetin ve sermaye birikiminin egemen olmaya başladığı toplumlarda, değeri yaratan emeğin yerini değeri yaratan ücret, kâr ve rantın toplamı almaktadır.²⁰

Özetle klasik iktisatta emek tartışması “kullanım değeri”ne ilişkin kapsamlı bir açıklamada bulunmaksızın, öncelikle mübadele edilen bir malın hangi süreçlerden geçtiği ve bu süreç içerisinde o malın değerini belirleyen ölçünün ne olduğu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu yoğunlaşma, sermaye birikimi kullanımının egemen olmaya başladığı sanayi kapitalizmi öncesine dayanan dönemlerde emeği, bir malın mübadele değerini belirleyen temel faktör olarak ele alırken, sanayi kapitalizmiyle birlikte emek,

¹⁸ Ersan Bocutoğlu, “İktisat Teorisinde Emeğin Öyküsü: Değerin Kaynağı Olan Emekten Marjinal Faydanın Türevi Olan Emeğe Yolculuk”, *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, C. 1, S. 1 (2012): 130-132.

¹⁹ A.g.e., 134.

²⁰ Afşar ve Özyiğit, “Karl Marx Bir Klasik mi?”, 249.

üretim etkinliklerinin birçok bileşeninden yalnızca birini oluşturan bir unsur olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Smith her ne kadar bir malın değerini kullanım değerleri ile mübadele değeri arasındaki bir ayrımla açıklamaya çalışsa da önceliği kullanım değerinden ziyade mübadele değeri ilişkileri üzerine olmuştur. Mübadele değerini merkeze alan böyle bir açıklama da bir malın değerini oluşturan emek varsayımından uzaklaşarak üretim maliyetlerinin belirleyici faktör olduğu bir “değer” açıklamasına gidilmesine neden olmuştur. Tüm bu yaklaşımlar üzerinden söylenebilir ki sanayi kapitalizmiyle birlikte artık değeri belirleyen şey emek ile değil, ücret, kâr ve rant üzerinden kurulmaya başlanmıştır. Nihayetinde, malların değerini oluşturan emek varsayımından uzaklaşarak, üretim maliyetlerine dayanan bir değer açıklamasına gidilmesine neden olan böyle bir anlayışta tüm açıklamalar artık fiyatlar üzerinden kurulmaya başlanmıştır.²¹

Bu anlamda Smith’in, değerin ölçüsünün ne olduğuna ilişkin görüşlerinde belirsiz ve muğlak açıklamalarda bulunması, onun, kârın kaynağının ticaret ile açıklandığı bir dönemden üretim süreci ile açıklanmaya başlandığı bir döneme denk gelmesiyle, bir nevi geçiş döneminin bir teorisyeni olmasıyla açıklanabilir. Çünkü Smith’in ve klasik iktisadın bu dönemi, kapitalist üretim ilişkilerinin henüz tam olgunlaşmadığı, kuralları ve kurumlarıyla toplumsal üretim sürecinin tüm alanlarına egemen olmadığı bir döneme karşılık gelmektedir.²² Bu anlamda, klasik iktisadın emek vurgusu ve emeğe ilişkin ilk kuramsal açıklamayı ortaya koymuş olması önemlidir. Ne var ki kapitalist üretim sistemini açıklamadaki belirleyici ögenin sermaye birikimi ve bu birikim üzerinden elde edilen kâr olduğu düşüncesi ele alındığında, Adam Smith’le birlikte klasik iktisadın, bu kârın elde edilmesini mümkün kılan artı değere ve bu artı değeri yaratan emeğe dair kapsamlı bir açıklama ortaya koymadıkları ifade edilebilir.

Klasik iktisatta geçerli olan, sermaye birikiminin henüz var olmadığı toplumlarla sınırlı tutulan emek (değeri yaratan emek) tartışması, tarihsel olarak gelişmiş bulunan ve üretim ilişkileri temelinde anlaşılabilen kapitalist sisteme dair bir açıklamayla Karl Marx tarafından, kapsamlı ve kuramsal bir biçimde yeniden ortaya koyulmuştur. Marx’ın emek kuramını klasik iktisattan ve diğer tüm iktisatçılardan farklı kılan şey, onun bu kuram içerisinde ele aldığı tüm kavramları

²¹ A.g.e., 241-243.

²² A.g.e., 243-250.

kapitalist üretim ilişkilerinin geçerli olduğu bir bağlamda tanımlayarak, bu kavramların doğalarını ve içsel çelişkilerini yine bu kavramların tarihsel hareketi üzerinden ortaya koymasıştır. Dolayısıyla Marx'ın emeğe dair ortaya koyduğu kuramının, öncelikle, kapitalist üretim biçimi ve ilişkilerinin zemin kabul edildiği bir bağlam içerisinde yeniden tanımlandığı söylenebilir. Bir bakıma klasik ekonomide tam anlamıyla ele alınmayan bu olgunun, Marx'ın analizinde merkeze yerleştirildiği ve böylece emeğin, kapitalizmin mantığını ve mekaniğini oluşturan temel faktör olarak ele alındığı ve bu kapsamda yeniden incelenmeye başlandığı ifade edilebilir.²³

Marx öncelikle ilkesel bakımdan “nasıl?” ve “ne?” sorularına cevap oluşturan ve nitel olarak hesaba katılan “emeğin özü” ile “ne kadar?” ve “ne sürede?” sorularının yanıtı olan ve yalnızca nicelik olarak hesaba katılan “ücretli emek” arasında bir ayrım yapmıştır. Bu ayrıma göre emeğin özü temelde, üretken bir etkinlik olarak belirli bir amaca yönelik gerçekleştirilen *kullanım-değerleri* yaratma sürecidir. Somut yararlı emeğin ortaya konma biçimini ifade eden bu süreç, bütün toplumsal formlarından bağımsız ele alındığında, insan ile doğa arasındaki bir ilişki biçiminde kendisini gösterir.²⁴ Bu tür bir ilişkinin aktif öznesi olarak insan, emeğini, belirli bir amaca yönelik gerçekleştirilen bilinçli bir çabanın sonucu olarak kullanım değerlerine sahip bir somutluk biçiminde görünür kılmaktadır. Bu durum emeğin doğa ile olan ilişkisinde görünür bir nitelik kazanıp kullanım değeri üreterek nesneleştiği bir süreci ifade etmektedir. Bu durumda emek, insanla doğa arasındaki organik ilişkiye yönelik iken, emek süreci, emeğin maddeleştiği, başka bir ifadeyle insanın kendisi ile doğa arasındaki ilişkiye müdahale ettiği öznel bir ilişki alanını tanımlamaktadır.²⁵ Öyleyse “emek süreci, bir üretim faaliyeti, kullanım-değerleri üretme süreci olarak tanımlanabilir.”²⁶

İnsanın düşünsel ve fiziksel tüm yetilerini kapsayan, kendisini doğada ve toplum içerisinde birey olarak gerçekleştirmesine olanak tanıyan emeğin kendisi böylece kişinin kendisini gerçekleştirdiği kapsamlı bir süreç olarak düşünülebilir. Bu anlamda en soyut ifadesiyle, kullanım değerleri üretmeye yönelik bilinçli bir çabayı ifade eden emek süreci, insanın doğa ile arasında gerçekleştirdiği dolaysız etkileşimlerin

²³ Marx, *Kapital*, 52-96.

²⁴ A.g.e., 60-193.

²⁵ Tülin Öngen, *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi, Günümüzde İşçi Sınıfı*, 1 bs. (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1994), 69.

²⁶ Alaattin Bilgi, *Ekonomi Politik Sözlüğü*, (Ankara: Yurt Kitap Yayınları, 1992), 74.

bir sonucu, yalnız kafa ve kol gücünün birlikteliği ile var olan “emeğin özü”nün ortaya konma biçim(ler)idir. Ne var ki, kapitalist üretim sistemi analizinin başlangıç noktasını oluşturan emek süreci, bu toplumsal ve ekonomik sistemde, emeğin, kullanım değerinin ötesinde bir artı değer sağlama biçimi olan değişim değeri ürettiği bir sürece karşılık gelmektedir. Bu anlamda öncelikle, artı değeri üretmenin bir aracı haline gelen emek gücünün, hangi etmenler altında emekten ayrılarak değişim değeri yaratan bir niteliğe dönüştüğünün açıklanması gerekmektedir.

1.1.2. Emek Gücünün Metalaşması: Kapitalist Emek Süreci

Emek gücünün metalaşmasına dair yapılacak olan bir tartışmanın, öncelikle emek ve emek gücü arasındaki bir ayrımla başlaması anlamlıdır. Emek, insanın kendisi ve onun üretken faaliyeti olarak tanımlanmakta, başka bir deyişle, bir bütün olarak kişinin kendisini ifade etmektedir. Emek gücü ise, kişinin zihinsel ve fiziksel kapasitesi, insanın üretebilme potansiyeli olarak tanımlanmaktadır.²⁷ Bu anlamda emeğin kendisi, kişinin doğa ile ilişkisinde gerçekleşen dolaysız etkileşimlere karşılık gelirken; emek gücü özgül tarihsel koşulların (kapitalist üretim biçimi) niteliği nedeniyle, insanın üretebilme potansiyelinin metalaşmış bir biçimini ifade etmektedir.

Bu çerçeve içerisinde ele alındığında, emek ve emek gücü arasındaki ayrımın, kapitalist üretim ilişkilerinin ve emek sürecinin hâkim olduğu bir üretim alanında, zihinsel ve fiziksel emek arasındaki bir ayrıma da karşılık geldiği söylenebilir. Bunun sebebi, o zamana kadar bir bütün olarak var olan, tanımlanan ve kullanılan zihinsel ve fiziksel emek üretiminin, kapitalist üretim formunda, zaman zaman birbirinden ayrı ve bağımsız kullanılması kadar, çoğunlukla biri diğerini öteleyen/yoksayan bir gereksinim ile şekillenmiş olmasıdır. Emek ve emek gücü arasındaki ayrımın kendisi böylelikle zihin emeği ile fiziksel emeğin birlikteliğinde yaşanan ayrıma, kafa ve kol emeği arasında belirli bir birliğin olmadığı bir emek sürecine karşılık gelmektedir. Bu anlamda zihin emeği ile fiziksel emek arasındaki ilişki ve bu ilişkinin ne biçimde şekilleneceği kapitalist emek sürecinin analizinde bir ön koşulu, bu sürece dair bir ön açıklamayı oluşturmaktadır.

²⁷ Afşar ve Özyiğit, “Karl Marx Bir Klasik mi?”, 250.

Kafa ve kol arasında sağlanan birliğin bir biçimi olmaktan çıkarak, amacı kendisi dışında tayin edilen tüm emek süreçlerinin kimin kafasında öngörüldüğüne dair kilit önem taşıyan bir soru soran Rethel'e göre, emek sürecinde ulaşılmak istenen amacın, emeği kullanan kişilerin aklındaki bir düşünce mi olduğuna, yoksa işi yerine getiren çalışanlara salt sürecin parçalarını dağıtarak, onlara nihai amaç hakkında hiçbir fikir vermeyen dışarıdan birinin kafasında mı bulunduğu karar vermek gerekir. Çünkü zihinsel ve fiziksel emek arasındaki ilişkinin ne biçimde şekilleneceği ancak bu seçeneklere bağlıdır.²⁸

Bu bakımdan emeğin ortaya konma biçimlerini, süreçlerini veya koşullarını adlandıran ve aynı zamanda tüm bunlara etki eden zihinsel ve fiziksel emek arasındaki ilişkinin şekillenen mevcut konumu, insanın doğa ile arasında gerçekleştirdiği dolaysız etkileşimlerin bir ifadesi olan kullanım-değerleri üreten emeğin, değişim-değeri üreten emek gücüne dönüşmesiyle ilk kez kapitalist üretim sistemiyle gerçekleşmiştir. Kullanım değeri üretilen ürünün kişiye sağladığı yararı ifade ederken, değişim değeri üretim alanını değer (artı değer) yaratan bir sürece dönüştürür ve bu değer de yalnızca emek gücü aracılığıyla yaratılır.²⁹ Başka bir ifadeyle insan gereksinimlerini gideren, kişiye bir yarar sağlaması amacıyla üretilen bir ürün kullanım değeri niteliği taşıırken, daha başından tüketim için değil, tersine bütünüyle pazarda değiştirilmek, kapitalist üretim formuyla satılmak üzere üretilen her ürün değişim değeri özelliğine sahiptir.³⁰

Kapitalist üretim sistemine kesintisiz hareketini veren ve emek sürecinin bu üretim biçimine özgü olan en önemli özelliği böylelikle emek gücünün emekten ayrılarak bir meta olarak varoluşudur. Dolayısıyla kullanım-değeri üretmek amacıyla faaliyette bulunan emeğin içine girdiği toplumsal ilişkiler, çalışma ne zaman ki bir artı değer üretme aracı haline gelir, o zaman kapitalist emek sürecine dönüşür. Bir anlamda kapitalist üretim sürecinde emeğin biricik özelliği salt bir meta olmasıdır.³¹ Emeği bir meta olarak kabul etmek ise her şeyden önce bu emeğin pazarda alınıp satılabilen bir

²⁸ Alfred Sohn-Rethel, *Zihin Emeği Kol Emeği Epistemoloji Eleştirisi*, çev. Ayşe Deniz Temiz (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), 98-99.

²⁹ Yıldırım Koç, "Marksist Emek Değer Kuramı ve Emperyalist Dönemde Kapitalist Sömürü", *Bilim ve Ütopya Dergisi*, S. 239 (2014): 3.

³⁰ Ernest Mandel, *Marksist Ekonomi Kuramına Giriş*, çev. Ali Ünlü (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998), 12.

³¹ Gamze Yücesan Özdemir ve Ali Murat Özdemir, *Sermayenin Adaleti*, 1 bs. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2008), 38.

ürün olarak diğer herhangi bir emtia (mal) ile eşit bir muamele gördüğü anlamına gelmektedir. Dolayısıyla çalışan bir kişi olarak bireylerin bu süreçte sattığı şey, kendilerine özgü olan emeği değil, işçiliğinin parasal bir standart tarafından ölçülebildiği ve hesap edilebildiği *ekonomik kapasitesi*, yani emek gücüdür.³² Nihayetinde, “*İnsanların dünyasının değersizleşmesi, nesnelerin dünyasının değer kazanması ile orantılı olarak artar. Emek sadece emtia üretmekle kalmaz; genel olarak emtia ürettiği ölçüde, kendi kendini ve işçiyi de meta olarak üretir.*”³³

Böylelikle emek gücünün meta biçimindeki varoluşunun başlangıcını, her şeyden önce, emek gücüne sahip olan kişilerin ve bu emek gücünün üretimi gerçekleştirmek amacıyla kullandığı üretim araçlarının kapitalist tarafından satın alındığı bir süreç oluşturmıştır. Böyle bir süreçte emek, işçinin ürettiği “şey”lerin karşılığında ödenen bir bedel olduğu kadar, belirli bir fiyat karşılığında alınıp satılabilen, daha doğrusu satışa çıkarılabilen, kullanılabilen ve tüketilebilen bir meta olma anlamına da sahip olmuştur. Dolayısıyla tarihsel ve kendi doğası itibarıyla ele alınan tanımı dışında/ötesinde, emeği üretim araçları hakkında alıkoymak ve onu üretenler ile tüketenler (satın alanlar) biçiminde kendi varoluşsal zemininden koparmak, emek gücünün emekten ayrılarak metalaşmasını ön koşul olarak içeren bir süreci ifade etmektedir. Bu süreç, basit bir mübadele değeri olmaktan çıkarak, artık kullanım-değeri üreten değil, kapitalist üretimin esas amacını oluşturan değişim-değeri üretimi sürecidir.³⁴ Bu süreç, sermayenin artı değer ve dolayısıyla kâr sağlamadaki kaynağını oluşturan emek gücünün meta üretiminde zorunlu biçimde “tüketilmesini” gerektiren bir süreçtir.³⁵ Bir diğer ifade ile bu süreç, artı değer üretme sürecidir.

Artı değer üretimi temelde emek gücünün sahip olduğu değer ile bu değere karşılık gelen ücreti arasındaki farkı, bir başka deyişle emek gücünün emeğine karşılık gelen ücretin ötesinde *daha fazla değer*, kapitalist için ise *artı değer* yarattığı bir süreci tanımlamaktadır.³⁶ Kapitalist üretim için artı değer, sistemin sürekliliğini sağlamanın en

³² Anthony Giddens, *İleri Toplumların Sınıf Yapısı*, çev. Ömer Baldık (İstanbul: Birey Yayıncılık, 1999), 39.

³³ K. Marx, *1844 El Yazmaları*, çev. Kenan Somer (Ankara: Sol Yayınları, 1976), 153.

³⁴ Senem Oğuz, “Bilişim ve Emek Süreci” *LaborComm 2014 – 5. Uluslararası İşçi ve İletişim Konferansı Bildiriler Kitabı 3-4 Mayıs 2014*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Bilişim ABD, 2014): 49-60.

³⁵ Bob Jessop, *Kapitalist Devletin Geleceği*, çev. Ahmet Özcan (Ankara: Epos Yayınları, 2009), 44.

³⁶ Marx, *Kapital*, 209-211.

birincil unsurudur. Çünkü yalnızca üretim araçlarına ve emek gücüne sahip olmak, kapitalist üretime kâr sağlayacak bir fonksiyon olmak için yeterli değildir. Bu tarz bir fonksiyon ancak kapitalistin “kendisine ödenen değerden (ücret) daha fazla değer üretme kapasitesine sahip” bir mal kullanmasıyla elde edilebilir. Kendisine ödenen ücretten daha fazla değer üretebilme kapasitesine sahip olan bu mal ise, Marx’a göre “emek”tir. Bu bakımdan emek gücünün üretime kattığı değeri aşan, kendi değerinden daha çoğunu yaratan fazlalığı “artı değer” olarak tanımlanmaktadır.³⁷ Buna göre, değeri yaratan emek gücünü belirli bir fiyat karşılığında kapitaliste satan işçi, bu fiyatı ancak üretim sürecinin bir kısmında yarattığı değerden elde etmektedir. İşçinin üretim sürecinin geri kalanında ürettiği değer, yani aldığı ücrete karşılık gelen fiyattan daha fazlasını yarattığı değer ise sermaye hesabına kâra dönüşmekte, dolayısıyla bu kârın elde edilme biçimi çalışanın yarattığı bu değerden (artı değer) sağlanmaktadır.

Emeğin ücretli emek gücüne dönüşerek artı değer üretmek amacıyla çalışır hale gelmesi, kâr oranlarının artışında ve birikimde (sermaye birikimi) sağlanmak istenen istikrar ve sürekli büyümenin bir sonucudur. Bu sebeple sermaye dinamiğinin temeli artı değerini sürekli olarak arttırılma çabasına dayanmaktadır. Başka bir deyişle kapitalist üretim doğası gereği kâr maksimizasyonunu sağlamaya, yani emek sürecindeki artı değer üretimini mümkün olduğunca arttırmaya çalışmaktadır.³⁸ Böylece kapitalist üretim sürecinin devamlılığı ancak üretimin aralıksız sürdürülmesiyle, dolayısıyla artı değer oranının garanti altına alınmasıyla doğrudan bir ilişki içindedir.³⁹ Bunun olabilmesi ise değeri yaratan emeğin, ücretine karşılık gelen emek zamanından daha fazla çalışmasını gerektirmektedir. Çünkü işçinin artık meta biçiminde sahip olduğu emek gücünün kapitalist açısından kullanım değeri, bu emek gücünün kendi değerinden daha fazla değer üretebilmesi anlamına gelmektedir. Emek gücü belirli bir fiyat karşılığında kapitaliste kiralanır ve iş günü içerisinde kendi değerinden daha fazla bir değer üretir.⁴⁰ Emek gücünün bu tarz bir kullanımı ise nihayetinde üretim araçlarına sahip olan kapitalistin, el koyduğu bu artı emek zamanını ölçebilecek, bu zamanı daha

³⁷ Bocutoğlu, “İktisat Teorisinde Emeğin Öyküsü”, 137-139; Yasin Avcı ve Davut Ateş, “Marks’ın Sınıf Tasnifi ve Günümüz Kapitalizminde Sermayenin Değişmeyen Nitelikleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 21, S. 2 (2019): 564.

³⁸ Hacer Ansal, “Emek Sürecinde Yeni Hedef: Esneklik Çalışanlar İçin Ne Demek?”, *Toplum ve Hekim*, C. 19, S. 3 (2004): 166.

³⁹ Savaş Çağlayan ve Onur Bayrakçı, “Emek Süreçlerinde Denetim”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 39 (2016): 258.

⁴⁰ Afşar ve Özyiğit, “Karl Marx Bir Klasik mi?”, 251.

kullanışlı veya işlevsel hale getirebilecek belirli taleplerin ve düzenlemelerin oluşma ihtiyacını gündeme getirmiştir.

1.1.3. Bir Artı Değer Sağlama Aracı: Emegın Denetimi

Kapitalist emek sürecinin kârı maksimize etmek amacıyla artı değer üretimini sağlama mücadelesi beraberinde emek gücünün üretim sürecindeki yeri ve işlevine, üretim araçları etrafındaki örgütlenme biçimine dair çeşitli müdahalelerde bulunularak emegın her daim denetim altına alınması gereken bir unsur olarak görülmesine neden olmuştur. Marx, kapitalist emek süreci içerisinde bir rekabet aracı niteliğinde olan artı değerın sermaye tarafından sürekli biçimde arttırılma çabasının, emegın üretkenliğini de arttırma yönünde sürekli bir eğilim yarattığını, bunun için de emek sürecinde sistematik biçimde gerçekleştirilen bir baskının olduğunu söylemektedir.⁴¹ Çünkü emegın değil emek gücünün satın alındığı kapitalist üretim süreci emek gücünün emeğe çevrilmesi için sistematik bir denetimi gerektirmektedir. Bu gereklilik Braverman’a göre, kârın kaynağı olan artı değeri yaratan işgücünün, bu artı değeri kapitalist yararına artırabilmesi için emek sürecinde belirli düzenlemelerin, yeni zorunluluk ve taleplerin yaratılmasına, bir anlamıyla emek sürecinin daimi bir şekilde denetlenebilmesi zorunluluğuna karşılık gelmektedir.⁴² Dolayısıyla Braverman’a göre, “sermayenin emek sürecindeki kontrolü, kapitalist artı-değer üretimi ve birikim açısından yaşamsal bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.”⁴³ Bir başka deyişle kapitalist üretim biçiminin temel taşı olan, üretimde artı değeri sağlayarak sermaye birikimini arttırma çabası, beraberinde bu artı değeri sağlayacak olan emegın yeniden düzenlenmesini, belirli esneklik ve sınırlılıklara tabi kılınmasını, en genel anlamıyla “emeğın denetimi” olgusunu gündeme getirmiştir.

Sermayenin emeği ve emek sürecini denetim altına alma çabası yalnızca artı değer miktarını maksimum düzeye çıkarma amacıyla ilgili değildir; bunun yanında bu miktarı garanti altına alma ve bu garantiliğın sürekliliğini sağlayabilme gibi ekonomik ve politik amaçların da bir sonucudur. Sermaye, üretim sürecinde çalışanın işi yapış

⁴¹ Marx, *Kapital Cilt*, 310.

⁴² Henry Braverman, *Emek ve Tekelci Sermaye*, çev. Çiğdem Çıdamlı (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2008), 55.

⁴³ Taner Akpınar ve Şener Akpınar, “Emek Sürecinde Yeni Arayışlar”, *Çalışma ve Toplum*, S. 4 (2015): 81.

yöntemleri, becerileri, hızı ya da bilgisini nasıl kullandığı üzerinde bir denetim elde ederek, hem artı değer yaratımını ve bu değerın miktarını en yüksek düzeye çıkarmayı hem de bu maksimum miktarı kesintiye uğramadan elde etmeyi garanti altına almaya çalışır.⁴⁴ Bütün bu süreç, üretim teknolojileriyle olan ilişkiselliği içerisinde emeğin “sermayenin gerçek boyunduruğu” altına alınmasına yol açan tarihsel gelişmelere karşılık gelmektedir.

Özetle, kapitalist üretim biçiminin temel mantığı kullanım değerleri üretmek değil, nihai olarak kârı üretmek, yani bir mübadele değeri olarak artı değer üretmektir. Kapitalist sistemin bu mantığı emek sürecindeki değişimlerin ve buna paralel gerçekleşen emek örgütlenme biçimlerindeki dönüşümün temelini açıklar niteliktedir. Şöyle ki, daha fazla kâr etmek amacıyla *bir artı değer üretme aracı olarak kullanılmaya başlanan emek*, fiyatı olan ticari bir metaya dönüşmüş ve böylelikle maliyeti olan bir girdi olarak hesaplanmaya başlanmıştır.⁴⁵ Ancak bu girdinin sabit olmayan, değişken ve potansiyel taşıyan bir girdi olması, bu potansiyelin üretim süreci içindeki kontrolünü ve denetimini sağlama mücadelesini de beraberinde getirmiş, bu durum ise nihayetinde endüstri ilişkileri ve yönetiminde yer almaya başlayan yeni bir sorunun gündeme gelmesine zemin hazırlamıştır: “*emeğin denetimi*”.

Bu sorun kapitalist emek sürecinin, tarihsel gelişimi boyunca farklı üretim biçimleri ile paralel ilerleyen emek denetim stratejileri uygulamasına neden olmuştur.⁴⁶ Farklı emek örgütlenmeleri ve emeğe yönelik düzenleme mekanizmaları anlamına gelen bu stratejiler ile temelde işçinin becerisi, iş üzerindeki zamanlaması ve işi yapış tarzı üzerinde bir denetim sağlanmaya çalışılırken, bununla beraber işin yoğunluğu, böylelikle de emeğin üretkenliği artırılmaya çalışılmıştır. Üretkenliğin artırılmasına yönelik uygulanan yöntemler ise bazen işin örgütlenme biçimlerine müdahalede bulunularak, bazen de üretim teknolojisi dönüştürülerek, yani üretim araçlarının bu yönde geliştirilmesi sağlanarak elde edilmektedir.⁴⁷ İşçinin kapitalist emek sürecine toplumsal entegrasyonunu sağlamak amacıyla emek üzerinde uygulanan bu denetim biçimleri, yalnızca işyerinde, yani üretim süreci içerisinde değil, genel olarak tüm

⁴⁴ Hacer Ansal, “*Teknolojinin Taraflılığı ve Üretim İlişkileri*”, Onbirinci Tez Kitap Dizisi, S. 1 (1986): 155.

⁴⁵ Fuat Man, “*Kapitalist Emek Süreci Teorisi ve Dönüşümü*”, http://www.eakademi.org/makaleler/finan-1.htm#_ftn3 [21.12.2019].

⁴⁶ Erkan Aydoğanolu, *Emek Sürecinin Dönüşümü*, (Ankara: Kültür-Sanat Sen Yayınları, 2011), 7.

⁴⁷ Hacer Ansal, “*Dünyada Teknolojik Değişim ve Mühendisler*”, *Toplum ve Bilim*, S. 85 (2000): 37.

toplum çapında örgütlenmesi gerekli görülen bir zorunluluk ile iç içe geçmiştir. Böyle bir zorunluluk ise nihayetinde emek gücünün zihinsel ve fiziksel kapasitesinin toplumsal denetimi anlamına gelmektedir.⁴⁸

Bu bakımdan kapitalist sistemin dönemsel olarak kendini yenilediği her durumda emeğin özgül bir örgütlenmesi olarak tezahür eden kapitalist emek süreci ve bu süreç içerisinde üretilen ve yeniden üretilen teknik ve toplumsal ilişkiler yalnızca kapitalizmin ekonomi politiği içerisinde anlaşılabilir.⁴⁹ Çünkü emeğin denetimi sorunu yalnızca üretim alanı faaliyetlerini ilgilendiren bir süreci değil; bunun ötesinde kapitalist üretim biçimi ve ilişkilerinin varlığını devam ettirmesinin gerekli ve zorunlu bir ön koşulunu oluşturan emeğin örgütlenme biçimleri ve bu biçimlerde sağlanması gereken devamlılık ile de ilgilidir. Öyle ki kapitalist sistemin devamlılığını sağlayan tüm faktörlerin üretilmesi kadar sürdürülebilir kılınması da bir o kadar önemlidir.

1.2. EMEĞİN KAPİTALİST ÖRGÜTLENME BİÇİMLERİ

Üretim süreci içerisinde işçilerin birbirleriyle ve makinelerle olan ilişkisini belirleyen, ideolojik ve sosyal boyutları da içeren teknik düzenlemeler anlamına gelen emek örgütlenme biçimleri, genel olarak işçi üzerinde doğrudan veya dolaylı biçimlerde ideolojik etkilerde bulunan teknik ve toplumsal bir süreci ifade etmektedir.⁵⁰

Emek sürecinin nasıl oluşturulacağı, makinelerin birbirleri ile olan konumu, işçilerin bu makineler ile ne şekilde ilişkilendirileceği, yani makinelerin dizilimi karşısındaki konumları veya üretim ortamının genel yapısı gibi teknik ayrıntılar emek örgütlenme biçimlerini tanımlayan, işgücü üzerindeki kontrol metotlarını belirleyen ve diğer emek örgütlenme biçimlerini birbirinden ayıran bir dizi organizasyonel ve disiplinel araçları ifade etmektedir. Örneğin, işin ölçülebilen ve zamanlanabilen en küçük parçalarına ayrılarak işgücünün bölünmesini, *işçinin makinenin hareket ve sınırlarına bağlı olmasını*, bu bağlılığın bir sonucu olarak rutinleştirilmiş, sıradan, basitleştirilmiş bir işi yapmasını gerektiren emek örgütlenme biçimlerinin işçi üzerindeki çeşitli etkileri ile *işçinin makineler karşısında artan serbest konumuyla* birlikte kişisel nitelik ve vasıflarının kullanılmaya başlandığı, işyeri içerisindeki katı

⁴⁸ David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran (İstanbul: Metis Yayınları, 1997), 146.

⁴⁹ Yücesan Özdemir ve Özdemir, *Sermayenin Adaleti*, 21.

⁵⁰ İlker Belek, "Taylorizm, Fordizm, Esnek Üretim ve Sağlık", *Toplum ve Hekim*, C. 14, S. 2 (1999): 101.

hiyerarşik örgütlenmelerin azalarak çalışanın üretim sürecine aktif olarak katıldığı ve kendi görüşlerini ifade edebildiği bir emek örgütlenme biçiminin etkisi farklı olacaktır.⁵¹ Bu sebepten dolayı emek sürecinde bir değişimden bahsedildiğinde, bu, teknik işbölümündeki veya üretim teknolojisindeki farklılaşmanın bir sonucu olarak, işgücünün üretim araçlarıyla, üretim ortamında bulunan diğer çalışanlarla ve aynı zamanda da üretim araçlarını denetleyenlerle kurdukları ilişkilerde meydana gelen değişimler olarak anlaşılır.⁵²

Bu bakımdan emeğin, işgücünün ve üretim sürecinin çeşitli biçimlerini ayıran, tanımlayan veya yeniden düzenleyen ve genel hatlarıyla modern/endüstriyel üretim biçimlerinden postmodern/postendüstriyel üretim biçimlerine geçişi ifade eden üç önemli kapitalist örgütlenme modeli bulunmaktadır.

Bunlar (1) emek gücünün, tekrarlanabilir iş parçalarının ve görevlerin bölünmesini içeren Taylorizm, (2) Taylor'un bilimsel örgütlenmesini montaj hattının seri üretim temeline dayandıran ve Taylor'un hareket ve zaman prensiplerini makinelerin çalışma hızlarını belirlemede etkin bir biçimde kullanan Fordizm⁵³ ve (3) 1970'li yılların ortasında gündeme gelen ekonomik durgunluğa karşı kâr oranlarını arttıracak yeni ekonomik ve sosyal arayışların özgün ürünü olan Postfordizm/Esnek Üretim Sistemi'dir.

1.3. EMEĞİN TAYLORİST ÖRGÜTLENME BİÇİMİ

Kapitalist üretim biçiminin yapısı kârın maksimize edilmesi kaygısı üzerinden gerçekleşen bir rasyonalizasyon sürecine dayanmaktadır. Bir başka ifade ile kapitalist üretim sistemi kârı maksimize etmek ve verimliliği arttırmak adına bilimsel gelişmeleri kullanmakta ve her türlü yeni bilimsel gelişmeyi ancak kârlarını arttırıcı oldukları ve rekabet üstünlüğü sağladıkları müddetçe desteklemektedir. Artı değer oranını artırmanın ve bunun bir gerekliliği olarak emeği yoğunlaştırmanın yollarından biri olarak bilim de sermayenin hizmetine sokulmuş ve işçilerin belirlenen sürede nasıl daha üretken olabileceklerinin yolları (hâlâ devam etmek olan bir anlayışla) aranır olmuştur.⁵⁴ Ne var

⁵¹ A.g.e., 101.

⁵² Aydoğanoglu, *Emek Sürecinin Dönüşümü*, 10.

⁵³ Ronaldo Munck, *Uluslararası Emek Araştırmaları*, çev. Cenk Aygün (Ankara: Öteki Yayınevi, 1995), 124-126.

⁵⁴ Akpınar ve Akpınar, "*Emek Sürecinde Yeni Arayışlar*", 78.

ki bu gelişmeler “gerçek bilimin niteliklerinden yoksundur, çünkü varsayımları kapitalist üretim koşullarıyla ilgili bakış açısından başka bir şeyi yansıtmaz.”⁵⁵

“Bilimsel yönetim” ilkelerinde her şeyden önce işçinin kurulabilir bir makine veya bu makinenin bir parçası olarak görüldüğü ve gereken ödülün işçiye verildiğinde (bu ödül ne az ne de çok olacaktı) söylenen her işi “rıza” ile yerine getirdiği bir üretim sistemi ve ilişkilerinin varlığı kabul edilmiştir. İşçiye yalnızca üretimi oluşturan faktörlerden biri gözüyle bakılması, Taylorist üretim uygulamalarında insanın yalnızca *rasyonel-ekonomik* bir varlık olarak kabul edilmesine yol açmış, rasyonel-ekonomik bir varlık olarak görülen bu prototipteki insandan hedeflenen yegâne şey ise çalışma yöntemlerinin onun üzerinden nasıl daha etkinleştirilebileceği ve bu insanların daha çok çalışmaya nasıl teşvik edileceği olmuştur.⁵⁶ Bu bakımdan “bilimsel yönetim teknikleri”nin rasyonel bir uygulanmasına dayanan Taylorizm’in, emeğin denetim altına alınması ve bir artı değer sağlama aracı olarak kullanılmasına dayanan emek örgütlenme biçimlerinin ilk formunu temsil ettiği ifade edilebilir.

1.3.1. Bilimsel Yönetimin İlkeleri

Üretimin “bilimsel” örgütlenmesinin hedefi her şeyden önce çalışmaya yönelik gerçekleştirilmesi hedeflenen üretkenliğin, verimliliğin ve maliyetin öngörülebilir bir programlamasını oluşturabilmektir. Öngörülebilirlik parametresi, üretim sürecine dâhil edilen tüm işlerin tanımlanması ve kayıt altına alınmasını, üretim sürecindeki tüm faaliyetlerin ölçülebilir olmasını ve emek sürecinin mümkün olan en hızlı ve kârlı üretimi gerçekleştirecek biçimde parçalanmasını içermektedir. Bu amaçla çalışma, yaklaşık olarak saniyenin yüzde birinde kronometreyle ölçülebilen “hareketlere” bölünmeli, böylelikle çalışma sürecinde harcanan zamanın, bu zamana bağlı olarak gerçekleştirilen işin ve bu iş neticesinde elde edilen verimliliğin hesaplanması mümkün kılınabilmelidir. Çalışma üzerinde yaratılmak istenen bu tarz akılcılaştırma ve işlevsellik amaçları ise böylelikle çalışmayı el emeğinin öznel kullanımlarından dışlayarak özerk bir örgütlenme temeline dayandırmaktadır.⁵⁷

⁵⁵ Braverman, *Emek ve Tekelci Sermaye*, 106.

⁵⁶ Ayşe Can Baysal, *Çalışma Yaşamında İnsan*, (İstanbul: İÜ İşletme Fakültesi Yayınları, 1993), 11-12.

⁵⁷ André Gorz, *İktisadi Aklın Eleştirisi*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995), 79.

Kapitalist üretim sisteminin temel mantığını oluşturan ve bu türden bir “bilimsel” çabanın ilk ifadesi olan Taylorizm bu anlamda dayandığı temel izleklerinin adının “Bilimsel Yönetimin İlkeleri” olması açısından oldukça anlamlıdır.⁵⁸ Taylorist emek örgütlenmesi, verimliliği ve kârı maksimize etmek amacıyla işgücünün bölünmesini, zihin emeği ile kol emeğinin keskin biçimde birbirinden ayrılmasını, işgücünde herhangi bir yetenek aranmadan yalnızca işçiye verilen işlerin yerine getirilmesini amaçlayan hedeflerini bilimin adaptasyonu ile gerçekleştirmiş, bu yöntemi ve işlevi dolayısıyla da tarihsel bir anlama ve olguya karşılık gelen “homo economicus”u (ekonomik insan) ortaya çıkarmıştır.⁵⁹ Dolayısıyla buradaki en önemli nokta, Taylorizm’in teknoloji veya emek araçlarının geliştirilmesi ile değil, bundan daha çok, emeğin örgütlenme biçimi, yani emeğin denetiminin nasıl ve hangi araçlarla sağlanacağı ile ilgilendiğinin anlaşılması olacaktır. Çünkü Taylorizm her şeyden önce emeğin yeni bir örgütlenme biçimi olarak ortaya çıkmış ve “emek gücünü denetim altında tutmanın, onu disipline etmenin bir yolu olarak gündeme gelmiştir.”⁶⁰

Taylorist iş örgütlenmesine dayanan sanayi üretiminin klasik çalışma biçiminde, dolayısıyla işin örgütlenmesi ve yönetilmesinde planlanan, koordine edilen, üzerinde düşünülen ve yeniden düşünülen tek şey iktisadi verimlilik arayışı olmuştur. İktisadi verimliliğin nasıl gerçekleştirileceğinin arayışı ise her şeyden çok emeğin verimliliğinin ölçülebilmesini varsaymıştır. Dolayısıyla emek üzerinde gerçekleştirilen verimlilikler birbirleriyle karşılaştırılmaya, emeğin verimliliği konusunda yöntemler belirlenmeye ve bu verimliliğin nasıl artırılacağına yönelik teknikler araştırılmaya başlanmıştır. Tüm bu niceliksel ölçü biçimlerine dayanan teknik ve uygulamaların hedefi ise nihayetinde çalışmadan gerçekleştirilecek bir tasarrufa, başka bir ifadeyle zaman kazanmaya hizmet ederken, çalışmanın mümkün olan en kısa zamanında mümkün olan en verimli üretimi gerçekleştirebilmesini mümkün kılma amaçlarına karşılık gelmektedir.⁶¹

Endüstriyel kapitalizmin üretim sistemi olan Taylorist emek örgütlenmesinin “bilimsel” kullanımı, böylelikle, çalışmanın kavramsal ve algılanış biçimlerinde yaşanan birtakım değişimlere zemin hazırlamıştır. Bu değişimler temelde emeği daha

⁵⁸ Belek, “Taylorizm, Fordizm, Esnek Üretim ve Sağlık”, 102.

⁵⁹ Keith Grint, *Çalışma Sosyolojisi*, çev. Veysel Bozkurt (İstanbul: Alfa Yayınevi, 1998), 218.

⁶⁰ Michel Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation*, (London: New Left Books, 1979), 113.

⁶¹ Gorz, *İktisadi Aklın Eleştirisi*, 169.

verimli ve etkin kılmaya yönelik kârın maksimizasyonunu hedefleyen kapitalist bir dürtüyü yansıtmaktadır. Ne var ki kârın maksimize edilmesine yönelik gerçekleştirilen kapitalist üretim mantığı temelde mesleki bir uzmanlaşmayı değil, mesleklerin tekrarlayıcı bir biçimde ve vasıfsızlaştırılarak bölünmesini içermektedir. Bu anlamda kapitalist üretim biçiminin işgücü üzerinde gerçekleştirdiği birtakım talep ve metotları içeren, bu sebeple de iş sürecini ve işi rasyonalize ederek verimliliği ve kârı arttırmaya yönelik bir amaca karşılık gelen Taylorizm ve onun “bilimsel yönetimi”, yalnızca üretim süreci ve ortamının planlanmasını değil, bununla birlikte bu üretimi gerçekleştirecek olan emek gücünün niteliğinde de belirli dönüşümlerin yaşanmasını beraberinde getirmiştir.

1.3.2. Emeğin “Bilimsel” Dönüşümü

Kârı ve verimliliği artırmak adına işlik düzeyinin rasyonalizasyonu çerçevesinde gerçekleşen yönetsel uygulamalar, ilk aşamasında, üretim maliyetlerini minimize etmenin bir yolu olarak üretim sürecinin mümkün olduğunca en küçük parçalara bölünmesini ve bu bölünme işlemi aracılığıyla da emek gücü niteliğinin mümkün olduğunca azaltılmasını önermiştir.⁶² Çünkü kapitalist üretim sürecinin temel mantığı emek gücünü sürekli nesneleştirmek ve standartlaştırmak yönünde işler, standart nesneler ise vazgeçilmez değildir. Bu bakış açısından hareketle, emek üzerinde denetim kurma ihtiyacının, kârın maksimum seviyeye ulaştırılması amacıyla kullanılan emek gücü yoğunluğunu artırdığı, bu yoğunluğun ise en kaba anlamıyla emeğin basitleştirilmesi ve ucuzlatılması ile sonuçlandığı söylenebilir. Üretim sürecinin bütününe gerçekleştirecek olana oranla, birbirinden farklı basitlik düzeylerine bölünen emek sürecinin birbirinden basit parçalarında çalışmaya itilen emek gücünün bu niteliksizleşmesi, aynı zamanda onu ucuzlatmanın, yani daha ucuza satın almanın en basit ve en genel yolunu oluşturmuştur.⁶³

Emeğin kullanımına dair gerçekleşen bu tarz bir dönüşüm, her şeyden önce, ayrı ayrı bireylerin emeğini değil, tersine bireylerin emeğin basit organları olarak görülmeye başlandığı bir anlamı içermektedir. Bir başka ifadeyle emeğin yapısında ve kullanımında yaşanan bu tarz bir dönüşüm, emeğin belirli bir toplumdaki her ortalama

⁶² Belek, “Taylorizm, Fordizm, Esnek Üretim ve Sağlık”, 102.

⁶³ İlker Belek, *Postkapitalist Paradigmalar*, 2 bs. (İstanbul: Sorun Yayınları, 1999), 55.

bireyin şu ya da bu biçimde yapabileceği basit emeğe dönüşmesine yol açıldığı anlamına gelmektedir.⁶⁴ Bu bakımdan emeğin niteliksizleştirilmesi ve herkesin yapabileceği bir unsur durumuna indirgenmesi sürecinin öncelikle iş bölümü ve emek sürecinin parçalanması veya basitleştirilmesi ile olduğu kadar, emek maliyetlerinin azaltılması ve aynı zamanda da ucuzlatılması ile mümkün olduğu söylenebilir. Nihayetinde, üretim maliyetlerinin azaltılması emek maliyetinin azaltılmasını, emek maliyetlerinin azaltılması, emeğin niteliksizleştirilmesini, emeğin niteliksizleştirilmesi ise üretimin en küçük parçalarına ayrılarak basitleştirilmesini gerekli kılmış ve emeğin niteliğinde yaşanan bu dönüşüm aynı zamanda da tüm bunların genel bir sonucu haline gelmiştir.

İşin en küçük parçalarına ayrılarak basitleştirilmesi, en ince ayrıntılarına kadar tanımlanması, belirlenen her bir iş diliminin yapılması için gerekli olan hareket ve zaman etütlerinin planlanması gibi çalışmanın bütünsel bir iş olmaktan öte parçalarına ayrılarak bölünmesini mümkün kılan Taylorist üretim, iş gibi işi gerçekleştirecek olan emek ve eylemi de standardize etmiştir. Çünkü hızlı ve ucuz üretimi zorunlu kılan piyasa içerisinde rekabet koşullarına uyum sağlamak ancak emek sürecinin kontrol edilmesi, emek zamanı ve disiplininin kontrol altına alınmasıyla mümkündür.⁶⁵ Böylece emek sürecine dair olan her faaliyet, her bir eylem için gerekli olan minimum zamanla ilişkilendirilmiş olur. “Çalışmayı temel zamanlara bölmek, her hareketi tarif etmek ve süreyi kaydetmek, atölyede en sık tekrarlanan temel hareketlerin bileşimini yeniden oluşturmak, bu hareket gruplarının süresini kaydetmek ve sınıflandırmak, gereksiz hareketleri belirtmek ve bunları incelemek...” gibi ortaya koyulan temel ilkeler, Taylor’un emeği disiplin altında tutma ve denetimi sağlama girişimlerini ifade etmektedir.⁶⁶ Böylece Taylor işi zamanın belli bir işlevine indirgemiş, bir anlamda zamanı işçilerin hareketlerinin hızıyla ölçmüştür. Bu bakımdan Taylor için işçilerin çalışması, gözlenebilen ve ölçülebilen bir üretim aracı olarak bilimin nesnesini

⁶⁴ Sinan Alçın, “Emekte Nitelik Sorunu”, *İktisat Dergisi*, S. 494-495 (2008): 42.

⁶⁵ Özgür Narin, “Sermayenin Denetimi mi? İşçinin Yönetimi mi?”, *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, C. 15, S. 54-55 (2015): 14-26.

⁶⁶ Dominique Meda, *Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 147.

oluşturmaktadır ve bir nesne olduğu için de kendisinden bağımsız olarak hareketleri planlanabilir olmalıdır.⁶⁷

Bunun anlamı, eylem süresinin ve çeşitlerinin de en ayrıntılı tarzda belirlenip eyleyen işçinin üretim sürecinde düşünmeden, dolayısıyla zaman yitirmeden ya da işin standardizasyonunu bozmadan hareket etmesini mümkün kılmaktır. Özetlenen düzenlemenin amacı üretimde her türlü standart dışı, anormal, sıra dışı ve belki de yaratıcı eylemden kaynaklanacak olan maliyet unsurlarının ve zaman kayıplarının ortaya çıkma olasılığının kaldırılması, tesadüften ileri gelebilecek enerji ve emek kayıplarının en aza indirilmesidir.⁶⁸ Sonucunda emeğin değersizleşmesi ve niteliksizleşmesine katkıda bulunan böyle bir süreç kapitalist üretim açısından ise birikimin yani artı değer üretiminin artışı olarak yaşanmıştır. Çalışmanın “bilimsel” örgütlenmesinin, bu durumda, işçinin elinden her türlü inisiyatifin alınmasıyla, yani ondan alınabilecek olası en yüksek verimin “zora” başvurulmuş bir yöntemle elde edilme biçiminde gerçekleştiği söylenebilir.

Üretim süreci ve işin gerçekleştirilme biçimleri üzerinde uygulanan bu yöntemler, her bir işin yapılması için en iyi tek bir yolun bulunduğunu ve yöneticilerin işin nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğine karar verenler olduğunu ileri süren Taylorist yönetim anlayışının oluşmasını da beraberinde getirmiştir.

“Üretimi rasyonelleştirmenin” anahtarı olarak görülen bu anlayış, verimlilik temelinde meşru hale getirilen üretim sürecinin parçalanması, planlama ile denetim uygulamalarının tamamen yönetime geçmesi ve yönetim tarafından “bilimsel” olarak kaydedilen tasarıların işçi tarafından uygun bir biçimde gerçekleştirilmesi ile kafa ve kol emeği arasında meydana gelen bir ayrıma neden olmuştur.⁶⁹ Üretimi planlama, denetleme veya yönetme işleviyle çalışan kişiyi yalnızca fiziksel kapasiteleri bağlamında kullanılır bir duruma indiren bu anlayış, aynı zamanda “bilimsel üretim”i gerçekleştiren zihinsel emeğin de bir emek gücü olarak metalaşmasına, bir meta biçimine indirgenen bu emek kapasitesinin kapitalist tarafından satın alınır duruma

⁶⁷ Aydoğanoglu, *Emek Sürecinin Dönüşümü*, 19.

⁶⁸ Belek, “*Taylorizm, Fordizm, Esnek Üretim ve Sağlık*”, 102.

⁶⁹ Man, “*Kapitalist Emek Süreci Teorisi ve Dönüşümü*”, http://www.eakademi.org/makaleler/finan-1.htm#_ftn3 [21.12.2019].

gelmesine neden olmuştur.⁷⁰ Bu anlamda, keskin sınırlarla çizilmiş bir işbölümünü, planlama/tasarım ve uygulamanın katı bir şekilde ayrılmasını, işin mümkün olan en basit parçalara ayrılarak standartlaştırılması ve bölünmesini gerektiren “bilimsel yönetim” ilkelerinin yalnızca kol emeğini kullanan işgücü üzerinde değil, aynı zamanda “beyin gücü”ne dayalı işler için de uygulandığını hatırlamak önemlidir. Standartlaştırma ve basitleştirme kol işçiliğinin görünümünde olduğu kadar idari işlerin uygulanmasında da “işlevsel yönetim” ilkelerine dayanan bir anlayış içerisinde değerlendirilmiş ve zihin emeği ile kol emeğinin keskin ayrımı her biri için geçerli olan “Taylorcu örgütlenme” ilkelerini gerekli kılmıştır.⁷¹ Bilimsel yönetimin bu ilkeleri vasıf gerektiren mesleklerin basit tekrarlayıcı bir işe dönüşmesini pekiştirirken, işçiler ile yöneticiler arasında da keskin ayrımlar oluşturmuştur.⁷²

Yöneticilerin ideal hedefi ise görevleri alt kısımlara bölüştürerek ve uzmanlık alanlarına göre ayırarak işinin üretim sürecindeki tüm denetim ve özerkliğini kaldırmak olmuştur. Böylece vasıf ve ustalık gerektiren işler vasıfsız emek düzeyine inmiş olacaktır. Bu anlamda vasıfsızlaştırma aslında ikili bir anlamı ifade etmektedir: ya makineleşme anlamına gelir; ya da işçide var olan, bulunması gereken veya sahip olabileceği yeni niteliklerin gereğinden fazlasının arka plana atılması anlamına.⁷³ Dolayısıyla fikir sunanlar olarak görülen yöneticiler karşısında yalnızca kas gücü sunanlar olarak görülen işçilerin, Taylorist emek örgütlenmesi modeline dayanan üretim etkinliği içerisindeki eylem ve düşünme faaliyetleri birbirinden tam olarak ayrılmış, bu ise genel olarak işgücünün “vasıfsızlaşarak uzmanlaşma”sına yol açan bir süreci beraberinde getirmiştir. Bilimsel yönetim anlayışı, yani Taylorizm nihayetinde bu vasıfsızlaştırma etkinliğinin bilinçli ve sistematik bir ifadesidir.

Böylece işin, işi yerine getiren emek ve eylemin standardize edilerek yoğun bir müdahale altında bırakılması bireyin zihinsel ve fiziksel kapasitesini tanımlayan emek gücünün (çalışmanın) metalaşmasını beraberinde getirmiştir. Düşünmeyi gerektirmeden yapılabilecek kadar basit parçalarına ayrılan işi kimin yerine getirdiğinin gerçekten önemsiz kalmasından dolayı bireyler birbirleriyle değiştirilebilir, yerine herhangi bir

⁷⁰ Özgür Narin, “Kapitalizm ve Bilimin Üretimi, Bilimsel Emek Sürecindeki Dönüşüm”, *İktisat Dergisi*, S. 494-495 (2008): 17.

⁷¹ Krishan Kumar, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, çev. Mehmet Küçük (Ankara: Dost Kitabevi, 1999), 33.

⁷² John W. Budd, *Çalışma Düşüncesi*, çev. Fuat Man (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), 30-31.

⁷³ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 192-785.

diğerinin rahatça koyulabilir olduğu bir duruma gelmiş, bu durum ise somut çalışmanın emek piyasasında uygun bir fiyat karşılığında değıştirilebilen bir meta olarak kavramlaştırılmasına zemin hazırlamıştır. Öyleyse çalışma (emek gücü), Marx'ın da ifade ettiğı gibi, tıpkı diğer mal ve hizmetlerde olduğu şekliyle, diğer metalar gibi tüketilebilen, piyasada alınıp satılabilen bir metadır artık.⁷⁴

Bir emek örgütlenme ve yönetim biçimi olarak “bilimsel yönetim” yaklaşımının (Taylorizm) nihayetinde üretime dair tüm kararlardan dışlamak suretiyle, işçinin denetim ve özerkliğini tamamen ortadan kaldırdığı, bireysel farklılıklara, duygulara ve insan unsuruna yer vermeyen bir üretim örgütlenmesiyle çalışanın ürününe, üretim sürecine ve dolayısıyla kendisine yabancılaştığı bir sürece yol açtığı söylenebilir.⁷⁵ İşçinin elinden her türlü inisiyatifin alındığı bu türden bir “bilimsel” örgütlenmenin nihai hedefi, ondan olası en yüksek verimi almaya yönelik gerçekleştirilebilecek bir *çalışmanın* icadıdır.

1.4. EMEĞİN FORDİST ÖRGÜTLENME BİÇİMİ

Üretimde maksimum kâra ve verimliliğe ulaşmada gerekli bir araç olarak görülen işin rasyonelleştirilmesi uygulamalarının en etkili sonuçları Taylor'un işin bilimsel örgütlenmesi üzerine kaleme aldığı kuramında ve bu kuramın 1900'lü yılların başlarında pratiğe geçirildiğı Fordist uygulamalarda gözlenmektedir. Henry Ford, Frederick Winslow Taylor'un yönetim ve örgüte dair kuramını üretim sürecine uygulamış, buna ek olarak, ekonomik alanda uygulanan bu düzenlemenin politik ve toplumsal ideolojisini de formüle etmiştir.⁷⁶

“Bilimsel İş Yönetiminin İlkeleri” kitabıyla Taylor, üretimin gerçekleştiğı atölyelerde rutin işleri yerine getiren işçilerin işi yapma biçimlerini inceleyerek yaptığı gözlemlerde, iş sürecinde işçilerin zamanlarının çoğunu verimli olarak geçirmediikleri sonucuna varmış, bu sebeple de işi en etkili ve hızlı bir şekilde gerçekleştirmenin bilimsel metotlarını araştırmıştır. Fordist üretim biçimi altında uygulamaya koyulan bu bilimsel metotlar kitle üretimini hedef alan, dolayısıyla aşırı standartlaşma ve iş bölümünü gerekli kılan, işin düşünmeyi gerektirmeyecek bir biçimine vurgu yapan

⁷⁴ Budd, *Çalışma Düşüncesi*, 97-98.

⁷⁵ Memet Zencirkıran, “Sanayi Toplumundan Enformasyon Toplumuna: Değişen Çalışma Hayatı ve Yeni Değerler”, *Çalışma Yaşamında Dönüşümler*, Der. Aşkın Keser (Bursa: Ezgi Kitabevi, 2002), 175.

⁷⁶ Gencay Şaylan, *Postmodernizm*, 2 bs. (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002), 141.

mekanize edilmiş bir ilişki sistemine dayanmaktadır.⁷⁷ Bu anlamda, bir işi yapmak için mümkün olan “*en iyi tek yolu*”⁷⁸ bulmak adına bilgiyi işin incelenmesine uygulayan Taylorizm felsefesi Fordist üretim organizasyonunun temel anlayışının -kitlese hacimlerde gerçekleştirilen üretimi mümkün olan en kısa zamanda ve en verimli şekilde ortaya çıkarmanın - en önemli parametrelerinden birisini ifade etmektedir.

Taylorizm emeğin makine başındaki örgütlenme biçimine karşılık gelirken Fordizm, emekle birlikte makinelerin fabrika sistemi içindeki yeniden düzenlenişini ifade etmektedir. Bu anlamıyla Fordizm, emek ve teknolojinin kullanımı bağlamında, emekle birlikte emek araçlarının yeniden organize edilme biçimidir.⁷⁹ Bu durum Fordizm’in, Taylorizm’den bir sonraki ve onun daha gelişkin bir aşamasına karşılık geldiğini ifade etmektedir. Çünkü Fordizm emek süreci alanında kendisinden önceki teknolojinin ve var olan işbölümünün rasyonalizasyonundan öteye gitmemiş, fakat işin, üzerinde üretimin gerçekleştirildiği ve kendiliğinden akan bir bant sisteminde yerinden kımıldamayan işçiye aktarılmasıyla üretkenlikte büyük oranlarda artış elde etmiştir. Bu anlamda Fordizm’i Taylorizm’den ayıran en önemli şey, David Harvey’e göre, onun vizyonu olmuştur: ekonomik, ideolojik, sosyal, siyasal boyutları da bulunan oldukça kapsamlı bir yeniden yapılanma biçimine karşılık gelen kitle üretiminin kitle tüketimidir Fordizm.⁸⁰ Bu anlamda Ronaldo Munck’a göre de, “*başlangıcından itibaren Fordizm hem bir kapitalist üretim biçimi, hem de bir tüketim tarzıdır.*”⁸¹

Taylorizm işi en ince ayrıntısına kadar hareket ve zaman çalışmalarıyla planlamış, üretim sürecine dair olan her tür eylemi standardize etmiş olsa da, makinelerin birbirlerine karşı olan konumları üretim sürecini olumsuz etkileyen en önemli faktörlerden biri olarak görülmeye başlanmıştır. İşçilerin makine karşısındaki dizilişinde sabit konumlarda bulunmaları, onların makineler arasındaki hareketliliğini kısıtlayan, dolayısıyla da zaman kaybı ve verim düşüklüğüne yol açan bir etmen olarak değerlendirilmiştir. Bu durum, kitle üretimini gerçekleştirmek üzere standart ürünler üretmeye dayalı bir sistem olan Fordizm’in, Taylorizm’in geliştirdiği ilkeleri yeniden

⁷⁷ Tülay Bozkurt ve S. Neslihan Ercan, “Çalışma Kavramının ve Çalışma İlişkilerinin Sosyo-Psikolojik Evrimi”, *Çalışma İlişkilerinin Evrimi*, Der. Tülay Bozkurt (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2011), 25.

⁷⁸ Veysel Bozkurt, *Değişen Dünyada Sosyoloji*, 2 bs. (Bursa: Alfa Kitabevi, 2004), 311.

⁷⁹ Belek, *Postkapitalist Paradigmalar*, 60.

⁸⁰ Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 147-148.

⁸¹ Ronaldo Munck, *Emeğin Yeni Dünyası*, çev. Mahmut Tekçe (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 48.

düzenlemesine neden olmuştur. Bu düzenleme ise kendisini Fordist emek sürecinin karakteristiği olan montaj hattında (akar band) ortaya koymaktadır.⁸²

Bu kullanımı içerisinde Fordizm, emeğin ve eylemin parçalanarak standardizasyonunu mümkün kılan Taylorizm'in çok daha ötesine geçerek, dizilimlerini standardize etmek amacıyla makineleri bir makine sistemi haline getirmiş ve onları kayan bir bant aracılığıyla birbirine bağlamıştır. Bu anlamda Taylorizm'in makine ve makine başındaki işçi için belirlediği standartlar Fordizmde makineler sistemine aktarılmış olur. Bu düzenlemenin amacı ve bu amacın kapitalizm yararına çıkan sonucu ise bir sonraki makineye aktarılacak üzere her bir makinede işlenen ürünlerin, bu makineler arasındaki değiş-tokuş işlemi süresince uğradıkları zaman kayıplarının ortadan kaldırılmasına yönelik gerçekleşmiştir. Makinelerin birbirlerine akan bir bant aracılığıyla bağlanarak makineler arasındaki zaman kayıplarını en aza indirme işlemi, böylelikle bir taraftan da insan emeğine, emeğin sıra dışı potansiyeline olan bağımlılıktan kurtarılmıştır.⁸³ Bu bakımdan insan faktörünü tümüyle üretimden dışlamayı amaçlayan yeni bir emek örgütlenme modeli ortaya çıkmıştır.

Bu nedenle Fordizm, Taylorist bilimsel yöntemin temel kurallarını uygulamakla beraber Taylorizmde var olmaya devam eden zaman kaybı problemlerini en aza indirmeyi amaçlayan, dolayısıyla üretimin verimliliğini ve hacmini arttırmak amacıyla uygulamaya konan bir program niteliğinde olmuştur. Bu anlamıyla, Taylorizmde işçilerin makineler arası veya bir iş için gerekli araç gereçleri edinme sırasında harcadıkları zamanın montaj hattı ile minimize edilme çabasının, kârı ve üretimin hızını o zamana kadar görülmemiş bir şekilde artırdığı söylenebilir. Üretimin rasyonelleştirilmesine dayanan tüm bu yöntem ve sonuçları ise nihayetinde üretim hacminin büyük oranlarda artmasına imkân tanırken, bu üretim yoğunluğuna yönelik gerçekleştirilmesi talep edilen bir tüketim alanının da açılmasına ve yeniden tanımlanmasına zemin hazırlamıştır.

⁸² Belek, *Postkapitalist Paradigmalar*, 60; Kemal Er, "Üretim İlişkileri Temelinde Modernizm ve Post-Modernizmin Azgelişmiş Ülkeler Üzerine Etkileri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 16, S. 3 (2014): 425.

⁸³ Belek, "Taylorizm, Fordizm, Esnek Üretim ve Sağlık", 103.

1.4.1. Kitlesele Üretim ve Tüketimin Yükselişii

Taylorizm'in temel ilkeleri ve emeğe yönelik örgütlenme anlayışı ile uygulanmaya başlayan montaj üretim sistemi, makinelerin üretim sürecindeki sıraya göre art arda dizilmeleri ve birbirlerine kayan bant sistemi ile birleştirilmeleri sonucu, bir yandan değişken bir parametre olarak görülen emek gücünü ciddi biçimde azaltmış, bir taraftan da bant akış hızının değiştirilebilmesi yoluyla üretimin hızını ayarlanabilir kılmıştır. Bu durum montaj hattının, bir ürünün makine üzerindeki işi bittiğinde bant sistemiyle diğer makineye aktararak, bir önceki makinede yer alan parçanın da boşalan makineye geçirilmesine, yani bant sisteminde işleme tabi tutulan ürünlerin zamansal olarak kesin biçimde tanımlanmasına karşılık gelirken; akan bant sisteminin bu kesinliği *üretimin standardizasyonunu* beraberinde getirmiş, üretim nesnelerindeki bu standartlaşma ise nihayetinde üretimin sürekliliğini mümkün kılmıştır.⁸⁴ Böylece belirlenen zamanlarda, belirlenen oranlarda, belirlenen biçimlerde ortaya koyulan ürün, ürünün kendisinin de belirli biçimlerde tanımlanarak standartlaştırılmasını gerektirmiş, standartlaşma aksiyomunun kendisi, üretimde sağlanan hız ve süreklilik ile birlikte üretim hacminin artmasına, yani kitlesele bazda gerçekleştirilen bir üretim sürecine imkân vermiştir.

Bu çerçeve bir üretim örgütlenme biçimi olan Fordizm'in aynı, standartlaştırılmış veya bütün özellikleri önceden belirlenmiş ürünlerden büyük miktarlarda üretildiği, bunun nedeni olan makinelerin, makine sistemlerinin ve fabrikaların da bu sistem içerisinde yeniden yapılandığı bir durumu, bir bakıma Fordizm'in "ağır sanayi" hamlesini ifade etmektedir.⁸⁵ Ne var ki bu durumun kendisi gerçekte yalnızca makinelerin yoğun olarak kullanıldığı montaj bandı üzerinde birden çok ve seri olarak yapılan *üretim* sürecini anlatmaz. Anlattığı aynı zamanda *tüketim* süreci, kitle tüketimidir.⁸⁶ Kitle tüketimi ile birlikte ürünün standartlaşması anlamına gelen kitle üretimi böylece modernizmin (endüstriyel kapitalizm) işlevsellik ve etkinlik eğilimleriyle uyuşan yeni bir estetiğe, kültürde bir metalaşmaya karşılık gelmektedir.⁸⁷ Öyle ki Fordizm'in kitlesele üretim ve kitlesele tüketim ile eklemlenmesi, öncesinde çok daha dar bir kesim tarafından kullanılan tüketim ürünleri kullanımının yaygınlaşmasına,

⁸⁴ Belek, *Postkapitalist Paradigmalar*, 60-62.

⁸⁵ A.g.e., 63.

⁸⁶ Raymond Williams, *Anahtar Sözcükler*, çev. Savaş Kılıç (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 236.

⁸⁷ Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 158-159.

artmasına ve popülerleşmesine, daha doğrusu *standartlaşarak* popülerleşmesine yol açmıştır.⁸⁸

Standartlaşmanın temel kavram kabul edildiği tüm bu gelişmeler aynı zamanda, bir taraftan üretilen malların ve üretimi gerçekleştiren makinelerin standartlaşmasına neden olurken, diğer taraftan herkesin aynı saatte işe başlaması ve üretim sürecinde kendisine verilen işi tüm üretim sürecinin düzgün ve eksiksiz işleyebilmesine uygun olacak bir hızda yapmak zorunda olması anlamında işçilerin standartlaşmasına yol açmıştır.⁸⁹ Böylelikle Fordizm, yalnızca makinelerin amaçlarını parçalamak ve onları standardize etmekle kalmamış, aynı zamanda ürünü, üretimi ve tüketimi standartlaştırdığı gibi emeği de benzer kılmış, içini boşaltmış, onu çok dar bir alanda özelleştirerek kavrama yetisini işçiden tamamen koparmıştır. Bir taraftan ürün standartlaşmasını, diğer taraftan insan emeğinin mekanizasyonunu sağlayan Fordist üretim tarzının, tüm bu pratikleri dolayısıyla temelde mekânın ve zamanın standardizasyonuna dayanan bir anlayışın sonucu olduğu söylenebilir. Çünkü çalışma alanının ve sürecinin en ince ayrıntısına kadar tasarlanması, en uygun iş yapısının ve hızının belirlenmesi, çalışanların bu iş zamanı içerisinde en etkili şekilde kullanılması ve hesaplanmasına yönelik bir anlayış ancak mekânın ve zamanın standardizasyonuna dayanan bir üretim zamanı ve ortamının yaratılabilmesiyle mümkün olabilir.⁹⁰

Özetle Fordist üretim sisteminin kendi yapısına uygun bir biçimde gerçekleştirdiği kurumsal düzenlemeler kitle üretimi ve tüketiminin ön plana çıktığı bir mekanizmanın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Üretim-tüketim ilişkilerinin oluşturulmasında dayatılan kitlesel alanın meşruluğu ise üretimin montaj hattı ve taşıyıcı banda dayalı olmasını, bu durum da yarı vasıflı işçilerin parçalanmış üretimde sistemle bütünleşmesini gerektiren yöntemlerin kullanılmasını gerekli kılmıştır. Bu nedenle kitle üretimi ve tüketimine dayanan Fordist sistem yüksek hacimde üretim yapabilen büyük ve atıl fabrikaların ortaya çıkmasına neden olurken, bu üretim sürecinde gerçekleştirilen iş tekrar edici, rutin ve bıktırıcı olmasının yanında yalnızca birkaç saatlik bir eğitim sürecine dayandırılarak nitelikli emeğe olan gereksinim ve

⁸⁸ Tülay Arın, “*Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelişmiş Kapitalizm*”, Onbirinci Tez Kitap Dizisi, S. 1 (1986):126.

⁸⁹ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel (Ankara: İmge Kitabevi, 2002), 652.

⁹⁰ Ahmet Alpay Dikmen, *Standart Üründen Marka Standardizasyonuna*, (Ankara: A.Ü. SBF Matbaası, 2003), 10.

ihtiyacı ortadan kaldırmıştır.⁹¹ Belli bir üretim sisteminin belli bir emek yapılanmasını da beraberinde getirdiği düşüncesi göz önüne alındığında, Fordist üretim sisteminin gerektirdiği emek yapılanmasının, her türlü nitelikten yoksunluğun bir uzmanlık haline getirildiği, diğer bir ifadeyle vasıfsızlaşarak uzmanlaşan bir iş gücünün ayırt edici özelliğine dayandırıldığı söylenebilir. Böylelikle standart ve kitlesel üretimin Taylorist yöntemlerin uygulamaya koyduğu ileri düzeyde bir işbölümü içerisinde gerçekleşen yapısı her şeyden önce işin örgütlenmesini değiştirirken aynı zamanda da emeğin niteliğinde ve işgücünün yapısında önemli değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. İşin niteliğinde ve emeğin yapısında meydana gelen bu değişimlerin en açık olanı ise “duygusallıktan ve insanilik”ten arındırılmış bir yönetim anlayışı çerçevesinde örgütlenen bir üretim sürecinin varlığıdır.⁹² Standart ürünlerin kitlesel üretimine dayalı olan Fordist iş örgütlenmesi böylelikle üretim sürecinde çalışanların mümkünse tek bir işten sorumlu tutulmasını ve onun mümkün olduğunca herhangi bir görüş veya uyarı bildirmeden, hatta yanındaki işçinin dahi ne yaptığını bilmesi gerekmeden, yalnızca belirlenen işi mekanik hareketlerle yerine getirmesini gerekli kılan son derece katı, bürokratik ve hiyerarşik bir iş örgütlenmesi anlayışına dayandırılmıştır. Aynı şekilde, temel talebi iş sürecindeki belirsizlikleri en aza indirmeye olan Fordist üretim süreci, vasıfsız veya yarı vasıflı işgücünün yerine getirebileceği dar kapsamlı makineleri kullanırken, bunları, onları kullanacak işçinin de niteliksiz olduğu düşüncesinden hareketle tasarlamıştır.⁹³

Böylece işi yerine getiren makinelerin veya makine parçalarının birbiri yerine kullanılabilir olması gibi, üretim becerilerinden soyutlanan emek için de artık kas gücü güç olmaktan çıkmış, işçiler makinenin kolunu tekrarlanan biçimde sürekli hareket ettiren maddi bir unsur durumuna indirgenerek birbirlerinin yerine kolayca ikame edilebilir bir duruma gelmiştir.⁹⁴ Yani çalışan kendi özgül becerileri, yaratıcılığı ve bilgisi olan somut bireyden, emek gücünün benzer diğer birimleri ve hatta üretimin diğer etkenleri tarafından yeri alınabilecek olan soyut bir birime dönüşmüştür.⁹⁵ Bu

⁹¹ Engin Yıldırım, *Endüstri İlişkileri Teorileri: Sosyolojik Bir Derleme*, (Sakarya: Değişim Yayınları, 1997), 30.

⁹² Veysel Bozkurt, *Endüstriyel & Post-Endüstriyel Dönüşüm: Bilgi, Ekonomi, Kültür*, (Bursa: Ekin Kitabevi, 2006), 169.

⁹³ Bozkurt, *Değişen Dünyada Sosyoloji*, 314.

⁹⁴ Alçın, “Emekte Nitelik Sorunu”, 43.

⁹⁵ Jessop, *Kapitalist Devletin Geleceği*, 54-56.

noktadan sonra kendilerinden bağımsız, ölü bir mekanizmanın canlı uzantısı durumuna gelen her işçi aynı biçimde makineye tabi kılınan, onun uzantısı olan bir *parça işçisi* durumundadır. Bu aşama ise nihayetinde daha ileri bir aşamayı (sorunu) gündeme getirmiştir: üretim araçlarına sahip olanlar adına çalışmak durumunda olmaları ve onlar tarafından denetlenen makinelerin birer uzantısı haline gelmeleri.⁹⁶

Bu çerçeve içerisinde değerlendirildiğinde en genel hatlarıyla şöyle bir sonuca varılabilir: Makinelerin üretim sürecinde kullanılmaya başlanması, üretim süreci ve biçiminin karakterinde meydana gelen bir dönüşüme neden olmuştur. Fakat bu dönüşüm yalnızca işçilerin belirli bir mekânda bir araya gelerek işin biçimini ve sürecini nasıl gerçekleştireceklerine yönelik bir arayışta etkili olmamış, aynı zamanda bu işin gerçekleştirilme tarzıyla üretime toplumsal/kolektif bir nitelik getirmiş, bir anlamda makine ve insan arasındaki ilişki biçimlerini de değişikliğe uğratmıştır. Yarı-mekanik yarı-insan faaliyetiyle gerçekleşen bu tarz bir emek süreci, iş bölümünün o zamana kadar görülmedik bir biçimde karmaşılaşmasına, üretimi gerçekleştiren işgücünün hareket ve ritimlerinin de bu mekanik süreçlerle uyumlu hale getirilmesine neden olmuştur. “*Teknik düzeydeki bu denge değişikliğinin sosyo-ekonomik yansıması (ise) emeğin sermayeye giderek artan bağımlılığı*” olmuştur.⁹⁷ Bu bakımdan “metalaştırılmış” emek gücünün hem makine temposuna bağlanarak doğrudan kapitalist denetim altına alınmasıyla, hem de sermayeye resmen bağımlı kılınmasıyla, tarihsel olarak emeğin, ürünü, üretim süreci ve araçları üzerindeki tüm denetimini kaybettiği söylenebilir.⁹⁸

Üretimde en etkili ve verimli sonuca ulaşmak adına gerçekleştirilen bu uygulamalar, endüstri toplumlarının ve endüstriyel ilişkilerin Taylorizm ve Fordizm akımları ile rasyonalize edilmiş bir üretim sistemi etrafında tanımlanmasına neden olmuştur. Burada hatırlanması gereken önemli bir nokta, Fordizm’in yalnızca bir emek örgütlenme modeli değil, aynı zamanda sermayenin birikim sürecine tüketim ilişkileri üzerinden de müdahalede bulunan yeni bir düzenleme biçimi olduğudur.⁹⁹ Çünkü durmaksızın çalışan fabrika içerisinde her gün birbirinin aynısı olan yüzlerce ürünün

⁹⁶ Jacques Gouverneur, *Kapitalist Ekonominin Temelleri*, çev. Fikret Başkaya (Ankara: İmge Kitabevi, 1997), 177-179.

⁹⁷ Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, çev. F. Akar (İstanbul: Belge Yayınları, 1992), 234-235.

⁹⁸ Jessop, *Kapitalist Devletin Geleceği*, 48.

⁹⁹ Belek, “Taylorizm, Fordizm, Esnek Üretim ve Sağlık”, 103.

üretilmesi bir yığın-üretim parametresi oluştururken, bu ürünlerin pazarda satılma ihtiyacı da yığın-üretim-tüketim dengesini sağlayabilecek yeni bir toplumsal örgütlenmeyi zorunlu kılmıştır.¹⁰⁰ O halde, Fordist emek süreci ve üretim biçimlerinin her şeyden önce bir “kapitalist üretim tarzı” olarak biçimlendiği ve standartlaştırılmış kitlesel ürünlerin kitlesel tüketimine dayanan bir anlayış çerçevesinde yapıllaştığı söylenebilir.

Tüm bu değerlendirmelerden hareketle, makineleşmenin üretim sürecinde uygulanmaya başlanmasıyla birlikte, işgücünü kapitalist yaşam biçimi ve tüketim alışkanlıklarına endeksleme girişiminin de gerçekleştiği ve bu girişimin gerçekleşmesinin kolaylaştırılmış olduğu söylenebilir. Çünkü makineleşme daha az zamanda daha çok ürün üretilmesine olanak sağlarken tüketilen malların da ucuzlamasına, dolayısıyla birey olarak çalışanların, üretim sürecinde oldukları kadar tüketim alanı içerisinde de var olmaya başlamalarına neden olmuştur. Yalnızca üretim alanıyla sınırlı tutulmayan yeni/farklı bir alanın geniş kitlelere açılmasıyla, çalışanlar da sermaye tarafından yalnızca bir masraf olarak değil, aynı zamanda birer tüketici olarak da görülmeye başlanmıştır.¹⁰¹ Fordist üretim sürecinin temel parametrelerini oluşturan kitlesel üretim ve makineleşme anlayışının böylelikle işçinin tüketim alanı içerisinde de faaliyette bulunmasına yol açtığı ve yine aynı mantaliteyle, eylemlerini ve alışkanlıklarını bu sefer tüketim alanına göre düzenlenme ihtiyacını gündeme getirdiği söylenebilir.

1.4.2. Yeni İşçi Profili: Tüketici Bir Aktör

Fordizm yalnızca endüstriyel toplumları betimleyen kitle üretim biçimine verilen bir isim değil, aynı zamanda yeni bir işçi ve yeni bir insan prototipi yaratmayı hedefleyen bir kültürel dönüşüm paradigmasıdır. Öyle ki Fordizm’e özgü olan şey, kitle üretiminin kitle tüketimine dayandığı, emeğin üretimi ve denetiminde yeni bir politikanın, estetiğin, kısacası psikolojinin yer aldığı yeni bir vizyonun oluşturulmasıdır. Fordizm’e özgü olan bu vizyon, Harvey’in aktardığı şekli ile “hiç görülmemiş bir süratle ve amacı konusunda tarihte eşi olmayan bir bilinçlilikle yeni tip bir işçi ve yeni

¹⁰⁰ Meltem Kayıran Dikmen, “Teknolojik Değişim, Küreselleşme ve Emekğin Vasfı Üzerine”, *Toplum ve Hekim*, C. 19, S.3 (2004): 170.

¹⁰¹ Fülberth, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, 243.

tip bir insan yaratma konusunda bugüne kadar tanık olunan en büyük kolektif girişim” olma özgülüğünü barındırmaktadır. Bu bakımdan Harvey’e göre Fordizm, “belirli bir yaşama, düşünme ve hayatı hissetme tarzından koparılamaz”.¹⁰² Kitle üretimi yöntem ve tekniklerinin uygulamaya koyulduğu bir anlayış ile yaratılmak istenen bu “yeni insan” profilinin her şeyden önce üretim süreci ve çalışma biçimlerine/taleplerine uygun olması, bu anlamda da sermayenin beklenti ve ihtiyaçlarını karşılayacak bir yapıda şekillendirilmesi amaç edinilmiştir. Bunun en önemli sebebi, üretim sürecinde sınırları çizilen görevleri layıkıyla yerine getiren çalışanların aynı performansı üretilen malların tüketimi konusunda da gerçekleştirecek bir potansiyele sahip olabilmelerinin mümkün kılınmasıdır. Çünkü üretim hacminin artan devamlılığı ancak bu ürünlerin tüketilmesine ve hatta “ne kadar” tüketilecek olmasına bağlıdır.

Tüketim alanının aktif kılınmasına yönelik gerçekleştirilen ilk faaliyet, çalışanlara çabalarının karşılığı olarak beş dolar ücret ve sekiz saatlik bir iş günü verilmesini öneren bir uygulamanın kullanımı olmuştur. Ürünlerin tüketiminde amaçlanan bir potansiyelin yaratılabilmesi amacıyla kullanılan bu tarz bir uygulama ile hedeflenen yalnızca işçinin son derece üretken ve aynı zamanda mekanize, rutin olan montaj hattı sistemine rıza göstermesini sağlamak değildir. Bu uygulama aynı zamanda şirketlerin gittikçe daha büyük miktarlarda piyasaya sundukları kitle ürünlerini tüketecek, bunun için de yeterli bir gelire ve boş zamana sahip olacak yeni bir işçi potansiyeli oluşturmayı hedeflemiştir.¹⁰³ Dolayısıyla öncelikli amacın yaratılan çalışma disiplinine ve etkinliğine uygun bir işçi kültürü oluşturmak olduğu bir uygulama ile işçilerin üretim süreci/fabrika dışındaki gündelik yaşamlarıyla da ilgilenilmiş, böylelikle yalnızca iş yerinde, iş ve işçi ile sınırlı tutulan denetim artık çalışanların “boş zaman”larına da aktarılmıştır.¹⁰⁴

Ford bu hedefini, hem iş içerisinde hem de iş dışında yeni ahlaki standartlar oluşturarak ve bunlara altı ay süreyle uyanları ek bir gelirle ücretlendirerek çeşitli sosyal ve güdüleyici programlarla birleştirmiş ve tüm sistem boyutunda yaygınlaştırmıştır.¹⁰⁵ Bu tarz program ve faaliyetlerinin en belirgin örneği, çalışanlarının “rasyonel” bir tüketim kalıbını uygulayacak kapasiteye sahip olup olmadıklarını anlamak amacıyla,

¹⁰² Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 148.

¹⁰³ A.g.e., 148.

¹⁰⁴ Aydoğanoglu, *Emek Sürecinin Dönüşümü*, 20.

¹⁰⁵ Belek, *Postkapitalist Paradigmalar*, 63.

evlerine sosyal hizmet uzmanları ordusu göndererek ev baskınları yapması, böylelikle işçilerin bu rasyonel tutumları uygulanıp uygulanmadıklarını değerlendirmek istemesidir.¹⁰⁶ Ford'un bu uygulaması, kitlesel üretim-tüketim kalıpları üzerinden işçiye kapitalist toplumun aktif bileşenlerinden biri durumuna getirmiş, çalışan bir işçi olarak birey artık Fordist sistem aracılığıyla kapitalist üretim ilişkilerinin devamlılığını “garanti eden” *tüketici bir aktör* olarak yeniden biçimlendirilmeye ve bu yönde tanımlanmaya başlanmıştır.¹⁰⁷ Tüm bu uygulamalar ise temelde işçi sınıfının davranış ve düşünce kalıplarının bir tüketim kültürü içerisinde dönüştürülmesi amacı ve ihtiyacını ifade etmektedir. Bu sebeple Fordizm yalnızca bir ekonomik örgütlenme veya üretim ilişkileri ve tarzlarını düzenleme biçimi değil, bunun ötesinde yeni bir *işçi* ve yeni bir *birey* yaratma amacının, işçinin bireysel, özel-ailevi ve cinsel yaşam alanlarını düzenleme girişiminin, bütün bir toplumsal alanı ve kültürü inşa etmenin adıdır. Neticede “nihai olarak istenen şey, ihtiyaç, arzu ve fantezinin *bilimsel yönetimi* ve bunların meta biçimi temelinde yeniden inşa edilmeleri”dir.¹⁰⁸ Bu bakımdan Fordist üretim *tarzı*, yalnızca bir kitle üretimi ve tüketimini değil, bütünsel bir yaşam tarzı anlamına gelen “*Fordizm*” tarafından içerimlenmekte ve bir bütün olarak Fordizm, “yeni tür çalışmaya ve üretim sürecine uygun” bir işçi profili oluşturma çabasıyla ilintili olan ideolojik ve sosyal bir hareketi ifade etmektedir.

Bu tarz bir anlayış kapsamında değerlendirildiğinde, Ford'un rasyonel bir tüketim kalıbı olarak gördüğü şeyleri işçilerinin uygulayıp uygulamadıklarını anlamak adına sosyal hizmetlerle gerçekleştirdiği ev baskınları, üretim alanında meydana gelen değişim ve dönüşümlerin yalnızca toplumun ekonomik boyutu ile sınırlı kalmadığını, aynı zamanda kültürel kalıp ve değerler, yaşam biçimleri ve düşünce tarzları olarak tüm toplumsal yapıyı değiştirme ve dönüştürme ihtiyacı içerisinde olduğunu da göstermektedir. Bu noktada ifade edilebilir ki, kapitalist üretim biçimi maddi bir var olma durumu olduğu kadar aynı zamanda ideolojik, felsefi ve değersel bir altyapı biçimidir de.

¹⁰⁶ Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 148.

¹⁰⁷ İlker Belek, *Esnek Üretim Derin Sömürü*, 1. bs. (İstanbul: NK Yayınları, 2004), 26.

¹⁰⁸ Frank Webster & Kevin Robins, “Plan and Control: Towards a Cultural History of the Information Society”, *Theory and Society*, V. 18, I. 3 (1989): 334.

1.5. FORDİZM'İN KRİZİ: STANDARTLAŞMANIN SONU

Fordist üretim sisteminin verimli işleyişi, bir taraftan standart üretim-tüketim kalıplarının oluşmasına, bir taraftan da geniş ve istikrarlı pazarların varlığını kabul eden toplumsal bir kültürün hâkim olmasına dayanmaktaydı. Bu dönemde üretimin toplumun genelini hedefleyecek biçimde gerçekleştirilmesi kitle üretimini mümkün kılarken, bu üretim biçimi de kendisi için gerekli olan kitlesel talebin yaratılması ve örgütlenmesine ihtiyaç duymaktaydı. Bu ihtiyaca yönelik olarak önceden belirlenen kitle üretim profiline uygun standartlaştırılmış ürünler tasarlanmış ve üretilmiş, üretim süreci standart ürünlerin kitlesel hareketine göre düzenlendiğinden büyük miktarlar ve standart ürünler, Fordist üretim sürecinin temel karakteristikleri olarak şekillenmiştir.¹⁰⁹ Bu durum kitlesel üretim ve tüketim arasındaki denge ve uyumun sağlanmasına, bir anlamda tüketim için gerekli olan talebin düzenli bir şekilde artırılmasına yönelik politik uygulamalara olan ihtiyacı da gündeme getirmiştir. Bu tarz bir taleple uygulamaya koyulan Keynesyen politikalarla birlikte Fordizm, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki yıllarda verimlilik ve ücrette oldukça yüksek oranlarda meydana gelen bir artış ile egemenliğini kabul ettirmiş; ancak makro-ekonomik politikalarla bütünleştikten sonra tam potansiyelini gerçekleştirebilen Fordizm, bu tarz bir bütünleşme ile seri üretimi devam ettirebilecek kitlesel alım gücünü de sağlayabilmiştir.¹¹⁰ Ne var ki 1960'lı yılların ortalarına kadar gelişimini ve canlılığını sürdüren Fordist birikim rejimi, 1970'li yıllara gelindiğinde kendi hedefleri ve uygulamaları ile çelişen bir dizi “yan etki” ile yüz yüze gelmiştir. Daha genel olarak 1965'ten 1973'e kadar aralığı kapsayan bir dönemde Keynesyen politikalar ve Fordizm, kapitalist sistemin çelişkilerini denetim altında tutmanın zorluğu ve olanaksızlığı, bir bakıma bu güçlükleri tek bir sözcükle özetleyen “katılık” ile karşı karşıya kalmışlardır.¹¹¹

1970'li yıllarda yaşanmaya başlayan krizin sebepleri pazar yapısına ilişkin veya iş gücü ve üretim süreçlerine dair koşullar tarafından etkilenmiş olsa da, birçok yazara göre temelde bu kriz kitlesel üretime dayalı endüstriyel gelişme tarzının krizi olmuştur. Talep niceliği ve niteliğinin öngörülemez hale gelmesi, çeşitliliği artan

¹⁰⁹ Yücesan Özdemir ve Özdemir, *Sermayenin Adaleti*, 56.

¹¹⁰ Paul Hirst, “Henry'den Sonra”, *Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi*, Der. Stuart Hall & Martin Jacques, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995), 246; Alçın, “Emekte Nitelik Sorunu”, 43.

¹¹¹ Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 165.

piyasaların denetimlerinin güçleşmesi, hızla yenilenen teknolojik değişimlerin tek ve standart amaçlarla kullanılan üretim sistemlerini modası geçmiş kılmasıyla birlikte, kitlesel üretim biçimleri yeni ekonominin gereklerine uyum sağlayamayacak denli masraflı ve katı bir model olarak görülmeye başlanmıştır.¹¹² Gerçekte “kâr ve üretkenlik artış oranlardaki bir düşüş”te kendini gösteren bu krizin temel nedenlerinin bu anlamda standart biçimlerde üretilen ürünlere olan talebin artış hızının düşmesi çünkü geliri artan tüketicilerin artık daha farklı ve çeşitli ürünler talep etmeye başlaması ve tüm bunların yanında, ekonominin uluslararasılaşması ile artan rekabet ve belirsizlik ortamı gibi siyasal, ekonomik ve toplumsal koşullara dayandığı söylenebilir.

En genel haliyle “aşırı birikim krizi” olarak yaşanan Fordist üretim krizinin temel bileşenlerinden birisi, emek gücünün maliyetlerinde sağlanmış olan düşüşün durması ve artık geriye doğru başlaması olmuştur. Bununla birlikte diğer önemli faktör, verimlilik artışının Fordizm’in yapısal ve kurumsal işleyişindeki kilit öneminin çözülmesi, başka bir ifadeyle verimlilik artışının yavaşlaması ve bu yavaşlamanın genellik kazanmaya başlamasıdır. Verimlilik artışında ve dolayısıyla kâr oranlarında yaşanan düşüş, bu oranları yükseltmek amacıyla kitlesel satın alma gücüne dair belirli eleştirilerin gündeme gelmesine, bu eleştiriler de nihayetinde yetersiz tüketim ile birlikte gelen aşırı üretim krizinin yaşanmasına neden olmuştur.¹¹³

Bu anlamda kriz, kitlesel üretimin organize ettiği kitlesel tüketim piyasalarının doymasında ve tüketicilerin çeşitli ürünlere karşı artan taleplerinde var olmuş, dolayısıyla kitlesel üretime dayalı gelişmelerin sınırına ulaşılmıştır.¹¹⁴ Bu sınırın kendisi ise stok üretimine dayanan bütün üretim sistemi ve yapılarının, maliyeti artırıcı oldukları sebebiyle kaçınılması gereken bir sorun olarak görülmesine neden olurken; aynı zamanda Fordist üretimin, diğer bir ifadeyle kitle üretimi ve tüketimi arasındaki ilişkinin de kesintiye uğramasını beraberinde getirmiştir.¹¹⁵ Dolayısıyla kriz yalnızca emek sürecinde ve örgütlenmesindeki bir organizasyon biçiminin değil, aynı zamanda

¹¹² Manuel Castells, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 211.

¹¹³ Arın, “*Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz*”, 132-133.

¹¹⁴ Erol Taymaz, “Kriz ve Teknoloji”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, S. 56-61 (1993): 11-12.

¹¹⁵ İlker Belek, “Esnek İstihdam, Esnek Ücretlendirme, Ekonomi Politik”, *Toplum ve Hekim*, C. 19, S. 3 (2004): 199.

bir sermaye birikim rejimi olan Fordist birikim rejiminin krizidir.¹¹⁶ Bu bakımdan aşırı üretimi karşılayacak bir tüketim potansiyelinin olmayışına dayanan krizin temel sebebi, her şeyden önce standart ürünlerin kitlesel ölçeklerde üretimini gerçekleştiren ve başka herhangi bir ürün için kullanılamayan özel amaçlı makinelerin kullanılmasıyla ürün üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmasını olanaksız hale getiren Fordist üretimin “katılığı” içerisinde anlaşılabilir/anlaşılmalıdır.

1.5.1. Fordizmden Esnek Üretime

Fordizm’in krizi anlamına gelen tıkanıklık, “değişmez tüketici piyasalarında istikrarlı büyüme varsayımına dayanan”¹¹⁷ üretim-tüketim mekanizmalarının, kapitalizmin sürekliliği açısından, yeniden yapılandırılması ihtiyacını gündeme getirmiştir. Böyle bir ihtiyacın yaratılmasında, kitle üretimini amaçlayan Fordist sistemin tüketicilerin farklılaşan taleplerini karşılayabilecek bir esnekliğe sahip olmayışı önemli bir unsur olmuştur.¹¹⁸ Dolayısıyla pazar koşullarındaki değişimlerin gerektirdiği böyle bir esnekliğe yapısı itibariyle sahip olmayan Fordist üretim biçimi, kapitalizmin ihtiyaçları doğrultusunda daha *esnek* kılınmış, bu doğrultuda farklılaşan ürün taleplerine adapte olabilen yeni üretim sistemleri ortaya koyulmuştur.

Öncelikle, homojen ürünlerin kitlesel miktarlarda üretimi için kullanılan montaj hatları, müşteri isteklerinin çeşitlenmesi ve farklılaşması doğrultusunda şekillenen yeni üretim sistemleri içerisinde değişikliğe uğramıştır. Bir diğer ifade ile müşteri taleplerinin üretime yön vermeye başlaması, ürünlerin çeşitliliğini arttırmış ve beraberinde Fordist üretim sürecinin, dolayısıyla üretim sistemlerinin daha esnek bir yapıda olmasını gerektirmiştir. Bu esneklik ihtiyacı ile birlikte, homojen ve standartlaştırılmış ürünlerin büyük ölçekli miktarlar ile üretilmesinden, çeşitliliğin ve farklılığın yükseldiği bir arz-talep dengesi içerisinde, daha kısa sürelerde daha düşük miktarlarda ürün üretilmesini mümkün kılan esneklik düzeyi yüksek sistemlere geçilmiştir.¹¹⁹ Böyle bir geçiş her şeyden önce “rekabet” kavramının önem kazanmaya başladığı bir toplumsal alanda uluslararası üretim ve tüketim hacminin genişlediği ve

¹¹⁶ Hacer Ansal, *Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar, Post-Fordizm’de Üretim Esnekleşirken İşçiye Ne Oluyor?*, (İstanbul: Birleşik Metal İş Yayınları, 1996), 12.

¹¹⁷ Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 165.

¹¹⁸ Ali Rıza Saklı, “Fordizm’den Esnek Üretim Rejimine Dönüşümün Kamu Yönetimi Üzerindeki Etkileri”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 44 (2013): 113.

¹¹⁹ Akpınar ve Akpınar, “*Emek Sürecinde Yeni Arayışlar*”, 82.

yeni üretim teknolojilerinin geliştirildiği bir dönüşümün sonucuna karşılık gelmektedir. Bunun yanı sıra, bu yeni toplumsal arenada yalnızca çok çeşitte hizmet ve mal üretmek yeterli bir başarı durumu olarak görülmemiş, bu mal ve hizmetlerin ne kalitede ve ne kadar maliyetle üretilmesi gerektiği de en önemli sorulardan/sorunlardan biri haline gelmiştir.¹²⁰ Dolayısıyla büyük ölçekli makineler ve montaj hattına dayalı olarak gerçekleştirilen standartlaştırılmış üretimin yerini, değişken tüketici taleplerine uyum sağlayabilen, tercihlerdeki değişikliklere uygun biçimde üretimlerini ayarlayabilen ve çeşitlendirilmiş malların üretimini mümkün kılabilen bir üretim biçimine (esnek üretim) geçilmesiyle “üretim ve ürün kalitesi”ne önem verme gereği de gündeme gelmeye başlamıştır. Bu tarz bir gereklilik ise bir taraftan “tüketim biçimleri”nin değişmesine neden olurken, diğer taraftan da en kaliteli ürünün en düşük maliyetle üretilmesi talep edilen “iş”in ve bu işi gerçekleştirecek olan “işgücü normları”nın dönüşmesine zemin hazırlamıştır.

Böylelikle, işçinin vasıfsızlaşması üzerine kurulan fabrika olgusu ve seri üretim yerine, çeşitli miktarlarda ürünlerin üretildiği ve bu ürünlerin temel özelliklerinin sürekli bir biçimde ve hızlı bir şekilde değişebilir olduğu esnek üretim sistemlerine geçilmesiyle, yeni bir üretim sisteminin hâkim olmaya başladığı ve işin doğasının ciddi bir biçimde değiştiği ifade edilebilir. Bu değişim özellikle Fordist üretim sisteminin gerekli kıldığı işçinin vasıfsızlaşması ve işin anlamsızlaşması sürecinin yerini, vasıfları ve nitelikleri daha yüksek, birçok yönde eğitilmiş ve bu anlamda gerekli esnekliğe sahip olan bir işgücünün artan talebinde kendini göstermektedir.¹²¹ İşin yapıma biçimleri ve işgücünün buna uyum sağlama tarzında yaşanan bu tarz bir dönüşümle, her şeyden çok kârın daimi artırılabilmesi ve üretkenlikte devamlılığın sağlanabilmesi amacıyla Taylorizm tarafından zaman kaybı ve aynı zamanda bir maliyet unsuru olarak görülen işçinin ve onun yaratıcılığının bu kez yine Taylorizm tarafından, yokluğu üretkenlik düşüşüne sebep olacak bir unsur olarak görülmeye ve bu bağlamda değerlendirilmeye başlandığı ifade edilebilir.¹²²

En genel anlamıyla bu “yeni zamanlar”da, yüksek ölçekli ekonomilerin yığın pazarlarına ve standartlaşmış ürünlerinin başatlığına dayanan bir üretim biçimi yerine

¹²⁰ Umut Yertüm, “Küreselleşmenin Fordist-Kitlese Üretim Tarzına Etkisi”, *Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1 (2017): 80.

¹²¹ Kayıran Dikmen, “Teknolojik Değişim, Küreselleşme ve Emegün Vasfı Üzerine”, 170.

¹²² Belek, “Taylorizm, Fordizm, Esnek Üretim ve Sağlık”, 103.

bireyselliğe ve bireysel taleplerin karşılanma ihtiyacına, imalattan hizmet sektörüne, üretimden tüketime ve özden biçime doğru yönelen yeni bir aşamanın geçmekte olduğu kabul edilmektedir.¹²³ Üretimde maliyet minimizasyonuna dayalı rekabetin öne çıkmaya başlamasıyla gündeme gelen Postfordist (Esnek) Üretim Sistemleri böylece üretimin organizasyonundan tüketimin planlanmasına kadar Fordizm'den önemli bir kopuşu temsil etmektedir. Söz konusu kopuş, üretim sistemlerinin değişerek üretim ilişkilerini de etkilediği, böylece emeğin çalışma yaşamındaki ve üretim içerisindeki, bununla birlikte gündelik yaşam alanındaki rolünü de yeni biçimler altında yeniden şekillendirdiği bir süreci ifade etmektedir.¹²⁴

Buradan hareketle emeğin yapısında, örgütlenme biçimlerinde, üretim süreçleri ve sistemlerinde olduğu kadar, kültürel alan ve bireysel yaşamlarda meydana gelen dönüşümlerin anlaşılabilmesi için, öncelikle bu dönüşümleri açıklamada kullanılacak teorik çerçevenin ne olduğu ve bununla birlikte, gündeme gelen dönüşümlerin hangi toplumsal-tarihsel konjonktüre karşılık geldiği belirtilmelidir. Çünkü ancak böyle bir tarihsel-teorik açıklamadan sonra “değişim”in ne ifade ettiği anlaşılabilir.

¹²³ Öngen, *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi*, 123.

¹²⁴ Alçın, “*Emekte Nitelik Sorunu*”, 43.

İKİNCİ BÖLÜM
EMEĞİN DEĞİŞEN FORMU: ÜRETİMDEN TÜKETİME

2.1. ESNEK BİRİKİM

Kapitalist üretimin gelişme aşamalarını niteleyen “birikim rejimleri” ve buna karşılık gelen “kapitalist düzenleme biçimleri”nin belirli aşamalardan geçtiği ve belirli dönemlerde kendini yenilediği göz önüne alındığında bu aşamaların, krizlerin olduğu ve bu krizlerin özgül biçimler altında çözüldüğü veya aşıldığı durumlarda ortaya çıktığı görülmektedir.¹²⁵ Öyle ki tarihsel gelişimi boyunca kapitalist üretim sistemi, bütün olarak sistem içerisinde küçülme ve gecikme ya da büyüme periyodları arasında gidip-gelmiş, sistem bileşenlerini oluşturan piyasada, diğer bir ifade ile kâr oranlarının elde edilme biçimlerinde dönemsel olarak belirli krizlerle karşı karşıya kalmıştır.¹²⁶ Bu anlamda ortaya çıkan krizler, kapitalist üretim tarzının özünü oluşturan “kâr” oranlarındaki bir düşme eğilimi ile gündeme gelmekte, bu da en genel anlamıyla sermaye birikimlerinde meydana gelen bir krizin varlığına işaret etmektedir.

Sermaye birikiminin olanaklarını yitirdiği veya tıkanıklığa uğradığı bu kriz ortamları, bir taraftan sistemin kendini sürdürmesini ve aynı zamanda yeniden üretmesini tehdit ederken, öte yandan da sermayenin önündeki tıkanıklıkları aşabilmek ve ekonomik canlanmayı yeniden sağlayabilmek amacıyla yapısal değişikliklere yol açmaktadır. Bu değişimler ise temelde genel bir yeniden yapılanma ile köklü bir biçimde gerçekleşmektedir. Bu anlamda “yeniden yapılanma”, üretim biçimlerinin kendini ayakta tutabilmek amacıyla, başka bir ifadeyle sermaye birikiminin artarak sürdürülmesinin önündeki tıkanıklıkları aşmaya katkı sağlayacak biçimde toplumsal süreçlerde, ilişkilerde, kurumlarda ve yapılardaki bir değişim olarak tanımlanabilir.¹²⁷ Bu dinamik içerisinde dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, yaşanan değişimlerin sisteme içkin olan “bunalım” veya “kriz” dönemleriyle eş zamanlı olarak ortaya çıkmasıdır. Çünkü tam olarak bu olgu kapitalist üretim sistemindeki değişimleri “dönüşüm” kavramından ayırır ve her değişimin yeni bir örgütlenmeyle, yani yeni bir ekonomik düzenin kurulması ile sonuçlandığı anlamına gelir.¹²⁸ Dolayısıyla böyle bir tanımlama, mevcut değişimleri anlamlandırma noktasında, yaşanan krize sebep olan

¹²⁵ Arın, “*Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz*”, 104.

¹²⁶ Maurice Dobb, *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, çev. Feyza Kantur (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), 57.

¹²⁷ Ansal, *Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar*, 12.

¹²⁸ Esra Güler, “Küreselleşen Ekonomide Kapitalizmin Küresel Yüzleri”, *Küreselleşen Dünyada Değişimin Farklı Yüzleri, Disiplinler Arası Bir Yaklaşım*, Der. Neslihan Sam ve Rıza Sam (İstanbul: Ezgi Kitabevi, 2011), 268.

tıkanıkları aşmak amacıyla yeni düzenleme biçimleri ve buna paralel şekilde oluşturulan çalışma ilişkilerinin yeniden yapılandırılması ihtiyacını ifade etmektedir.

Sermaye birikiminin özgül çelişkileri altında biçimlenen bu “yeniden yapılanma” perspektifi her şeyden önce farklı toplumsal koşullara denk gelen bir üretim-tüketim çerçevesinde, üretim tarzının, emek gücü ilişkilerinin, yapı ve kurumların veya üretim dışındaki alanların, kısacası tüm toplumsal ilişkilerin yeniden şekillendiği bir süreci ifade etmektedir. Buradan çıkan sonuç, sermaye birikiminin olanaklarını yitirdiği bir ortamda meydana gelen kriz dönemlerinin, farklı toplumsal koşullara denk gelen ekonomik ve politik yapılanmalar (ileride görüleceği üzere, çağdaş dünyanın politik ve ekonomik yapılanması bugün neoliberalizm ile temsil edilmektedir) altında biçimlenmiş olduğu gibi, sermayenin önündeki tıkanıkları aşması ve kendini yeniden üretmesi sürecinin de yine sermayenin kendi çelişkileri içinde biçimlenen farklı toplumsal koşullar içerisinde gerçekleştiğidir.

Bu bakımdan böyle bir sürecin, 1970’li yılların sonlarında ortaya çıkan kriz ile birlikte meydana gelen köklü ekonomik-politik değişimlerin yaşandığı mevcut dönemi anlamada tarihsel sürecin dinamosunu oluşturduğu söylenebilir. Bunun başlıca nedeni, her toplumsal-tarihsel formasyonun kendine özgül olan üretim tarzı ve ilişkilerini oluşturarak, bu formasyona denk gelen toplumsal belirleyiciliğidir. Çünkü ekonomik alan kendi toplumsal-politik sonuçlarından, işyerinin belirli ideolojik ve politik yapılarından ayrı tutulamaz.¹²⁹ Bu sebeple her şeyden önce belirli değişim ve dönüşümlerin yaşanmaya başladığı 1970’li yılların tarihsel-ekonomik bağlamlarının açıklanması ve bu konjonktürel durumların değişmekte olduğu ifade edilen süreçlere etkisinden söz etmek gerekmektedir. Nitekim bugünü anlayabilmek her şeyden çok kendinden önceki dönemin özelliklerine gösterilen ilgiyle mümkündür.

Ele almak istediğimiz bu tarihsel koşulların ilki, öncelikle emek üzerinde belirli biçimdeki bir denetim pratiğinin uygulandığı, belirli bir üretim yapılanması ve teknolojik bileşimin bulunduğu, üretim-tüketim normlarının politik-ekonomik (Fordist-Keynesçi) iktidarın belirli biçimlenişiyile belirlendiği düzenleyici ilişkilerin değişmeye başlaması ve ABD hegemonyasının egemenliğini yitirerek “rekabet” olgusunun önemli

¹²⁹ Ansal, “Teknolojinin Taraflılığı ve Üretim İlişkileri”, 164.

bir etken olarak gündeme gelmeye başlamasıdır.¹³⁰ Çünkü bu dönemle birlikte genelleşmeye başlayan rekabet olgusu ve gelişen belirsizlik, hızlı değişim gibi durumlar, Fordist sistemin etkin ve işlevsel sürekliliğini sağlamasında gerekli talep yönünü oluşturan istikrarlı ve geniş pazarların ve buna bağlı ortaya çıkan -yüksek talebin oluşmasına katkı sağlayacak- refah devleti politikalarının işlevsizleşmesine, tüm bu düzenlemelerin yerine getirmesi amaçlandığı kâr oranlarının düşmesine neden olmuştur. Böylelikle Fordist sistemin üretim-tüketim dengesini sağlamak ve verimlilik-kâr oranlarını artırmak hedefiyle faaliyette bulunan Keynesyen politikalar, hem ABD hegemonyasının yitirmeye başladığı egemenliği ile hem de kâr oranlarında meydana gelen düşme nedeniyle krize girmeye başlamıştır. Tüm bu değişen ve farklılaşan koşullara tüketici tercihlerinin standartlaştırılmış ucuz mala doyması ve artan talebe malların çeşitlenmesi de eklenince, dengenin talep yönünü oluşturan ve Fordist döngünün ayakta kalmasını sağlayan istikrarlı kitlesel pazarların çökmeye başladığı ve buna karşılık değişken, düşük hacimli bir talep yapısının ortaya çıktığı görülmektedir.¹³¹ Bu bakımdan kapitalist üretim sisteminin “özüne” ilişkin olan ve mevcut tarihsel koşullarda üretim-tüketim biçimlerinin sermaye birikim koşullarınca belirlendiği bir eğilimi ifade eden “yeniden yapılanma” süreci, Fordist birikim rejiminin krizine karşılık gelen esnek birikim rejimi arayışını açıklar niteliktedir.

Bu temelde, gerek Fordist üretim sisteminin krizine sebep olan faktörler bağlamında, gerekse de değişken tüketici taleplerine ve küçük/istikrarsız pazarlara uyum sağlama noktasında ele alındığında, sermaye birikim rejimi ve düzenlemelerindeki yenilenmeyi ifade eden esnek birikim bir “verimlilik ve kâr arttırma” arayışının ifadesi olmuştur. Bu arayış bir yandan üretim süreci, üretim organizasyonları ve teknik işbölümünün sermayenin verimliliğini arttıracak biçimde dönüştürülmesini gerektiren, öte yandan da kapitalist emek sürecinin temel niteliği olan ücretli emek ilişkisinin değişmeksizin (çünkü bu ilişki bahsedildiği üzere kapitalist üretim sisteminin en temel unsurudur) pazardaki istikrarsızlıklara ve tüketici taleplerindeki değişikliklere cevap verebilecek bir esnekliğe ulaşabilmesinin arayışındır.

¹³⁰ Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 146.

¹³¹ Nurhan Yentürk, “Post-Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi İşbölümünün Geleceği”, *Toplum ve Bilim*, S. 56-61 (1993): 45.

Dolayısıyla bu arayışın her şeyden önce “değişmemek için değişim” arayışı olduğu ileri sürülebilir.¹³²

Bu bakımdan sermayenin kendini yeniden üretmesinin ve değerini artırmasının bir yolu olarak gündeme gelen yeniden yapılanma, bir taraftan sermayenin emek ile olan ilişkisini üretim süreci içerisinde yeniden biçimlendirirken, bir taraftan da kapitalist üretim ve emek sürecinin sermayenin ihtiyaçları ile paralel olacak biçimde yeniden yapılandırılmasına işaret etmektedir. Bu yeniden yapılanma sürecini ifade eden “esnek birikim”in temel karakteristikleri ise işgücü piyasalarının, emek süreçlerinin, üretim ve tüketim kalıplarının esnekliğine dayanmaktadır.¹³³

Sermayenin esnek birikim ve bu birikim rejiminin yeniden üretimini ve istikrarını sağlayacak düzenleme biçimlerine sahip olma ihtiyacı böylelikle her şeyden önce Fordist üretim sistemine özgü olan zaman kayıplarının, kalite düşüklüğüne yol açtığı düşünülen katılık ve kısıtlamaların veya dönemin konjonktürüne uygun biçimlenen üretim-tüketim kalıplarının “aşılmasıyla” ve üretim sistemlerinin mevcut değişimlere (ürün esnekliği) ve farklılaşan taleplere (süreç esnekliği) duyarlı üretim birimlerine dönüştürülebilmesiyle karşılanmıştır. Üretim sistemlerinde gerçekleştirilmesi talep edilen bu nitelikler ise temel kriteri ve özelliği “esnekleşme” olan “Postfordist Esnek Üretim Sistemi”ne geçilmesi ile mümkün kılınmıştır.¹³⁴ Neticede, yeni bir birikim rejiminin varlığını ve sürekliliğini sağlayabilmesinin en öncelikli koşulu, onu istikrarlı kılacak bir düzenleme biçiminin varlığıdır.¹³⁵ Bu değerlendirmeler kapsamında “temel özellikleri” itibarıyla kapitalist üretim mantığı ve ilişkilerinin yeniden üretildiği; yeniden yapılanma veya değişimin kendisinin, kapitalist sistem için yeni bir aşamayı/formu gündeme getirdiği söylenebilir. Bu yeni aşama “Fordist birikim rejiminin *postfordist birikim rejimi*”ne dönüşme eğilimini göstermektedir.¹³⁶ Bunun yanı sıra, krizin adlandırılma ve anlamlandırılmasına yönelik ortaya çıkan postfordist üretim sistemi yapılanması, aynı zamanda da krizin aşılması ve Fordist sistemin geçirmesi zorunlu görülen değişimlerinin anlaşılabilmesine işaret edecek temel bir postula olarak okunmalıdır.

¹³² A.g.e., 47.

¹³³ Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 170.

¹³⁴ Aydoğanoglu, *Emek Sürecinin Dönüşümü*, 27.

¹³⁵ Arın, “*Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz*”, 114.

¹³⁶ Şaylan, *Postmodernizm*, 147-148.

2.1.1. Birikim Rejiminden Düzenleme Biçimlerine

Yeni bir sermaye birikim rejiminin var olması, yeni düzenleme biçimlerinin de onunla birlikte var olması anlamına gelmektedir. Çünkü her birikim rejimi ancak yeni bir düzenleme biçimi ile birlikte var olur ve ancak bu şekilde somut biçimler altında incelenebilir.¹³⁷ Bu anlamda sermaye birikim rejimlerinde yeni bir biçim, yeni bir strateji uygulanmak istendiğinde, bu gereklilik yalnızca üretim süreci ve ilişkilerinin yeniden örgütlenmesi ile sınırlı kalmaz, aynı zamanda emek gücü ve üretim araçlarına sahip olanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen yapılar ile tüm toplumsal denetim mekanizmaları ve çalışma ilişkilerinin de yeniden yapılandırılmasını gerektirir.¹³⁸ Dolayısıyla belirli bir sermaye birikim rejiminin belirli bir düzenleme biçimi aracılığıyla tanımlandığı veya anlamlandırıldığı ifade edilebilir. Öyleyse, esnek birikim rejiminin kendini ne tür düzenleme biçimleri aracılığıyla ortaya koyduğunun açıklanması, ilk olarak, bu tarihsel sürecin gelişme adımlarının izinde anlaşılabilecektir.

1970’li yıllardan itibaren gündeme gelen hızlı teknolojik gelişmeler ve buna bağlı ortaya çıkan küreselleşme olgusu, sermayenin kendi değerini artırma ve emek süreci üzerinde, kısacası bütün olarak kapitalist üretim sürecinde bir yeniden yapılanma ihtiyacı ile köklü değişikliklere yol açmıştır ve hâlâ açmaktadır.¹³⁹ Bu bakımdan sermayenin kârlılığı temelinde işleyen kapitalist üretim sisteminin “değişim” süreciyle tanımlanan ve biçimlenen küreselleşme olgusu bu mücadelenin (sermayeyi artırma mücadelesinin) alanını ifade etmekte ve belirlemektedir. Kimi zaman azalan kâr oranlarının, kimi zaman da aşırı üretimin neden olduğu kriz ve bunalımlar sermayeye yeni bir yön vermiş ve bu anlamda uluslararasılaş(tırıl)an sermaye ile küreselleşme başlamış ve uluslararası işbölümü buna göre yeniden şekillendirilmiştir.¹⁴⁰ Dolayısıyla tüm bu değişimler emek süreçleri, emek piyasaları ve çalışma ilişkileri başta olmak üzere ürün niteliklerinde, teknolojiye, üretim örgütlenme biçimlerinde veya tüketim normları gibi toplumsal yaşamın politik ve kültürel tüm boyutlarında, Fordist

¹³⁷ En genel ifadesiyle düzenleme biçimi, kapitalist gelişmenin farklı aşamalarında var olan birikim rejimlerinin istikrar ve yeniden üretimini sağlayacak (toplumsal yapılar, normlar, üretim ilişkileri, toplumsal kurumlar vb.) koşulların bütünüdür. Ayrıca Arın’a göre “her birikim rejimi bir düzenleme biçimi ile beraber var olur.”

¹³⁸ Aydoğanoglu, *Emek Sürecinin Dönüşümü*, 42.

¹³⁹ Zeki Parlak ve Süleyman Özdemir, “Esneklik Kavramı ve Emek Piyasalarında Esneklik”, *Sosyal Siyaset Konferansları*, S. 60 (2011): 1.

¹⁴⁰ Güler, “Küreselleşen Ekonomide Kapitalizmin Küresel Yüzleri”, 268.

düzenleme ve kurallarının yumuşatılması, esnetilmesi, değiştirilmesi veya geliştirilmesi anlamına gelmektedir. Mevcut dönemin kapitalist örgütlenme biçiminin tanımlanmasındaki kültürel ve toplumsal sonuçları ifade eden küreselleşme olgusu, böylelikle, Fordist üretim ve birikim sisteminin, bu sistemin tüketim talebini oluşturan Keynesyen politikaların, bu politikaların işlevselleştirildiği Refah devleti ve onun tekelci düzenleme biçimlerinin sorgulanmaya başlandığı ekonomik-politik koşulların bir sonucu olarak okunmalıdır. Çünkü bu koşullar altında gündeme gelen hızlı değişme ve belirsizlik ortamları, sermaye ve şirketleri her şeyden önce bu belirsizlikleri aşmanın bir yolu olarak zaruri görülen yeni üretim ve örgütlenme biçimleri arayışına itmiştir.

Fordist birikim ve örgütlenme biçimlerinin yenilenme ihtiyacına karşılık ortaya koyulan bu yeni düzenlemelerin temel amacı kâr oranlarında düşme eğilimi yaratan başlıca etken ve düzenlemelerin etkisini ortadan kaldırabilecek yeni bir bileşik yapılanma yaratmak olmuştur. Bu temelde yeni esnek teknolojilerin geliştirilmesi, emek gücünün bu yeni teknolojiler ile beceri ve entelektüel kapasiteleri açısından uyumlulaştırılması, yeni teknolojilerin üretim faaliyeti içerisindeki yeniden konumlandırılmaları, iş akışkanlığı ve sürekliliğinin gerçekleştirilme biçimleri ve en önemlisi işçi sınıfının -tekil olarak işçinin- bu yeni düzenlemelere, daha genel olarak da kapitalist iş ortamına uyumunu sağlayacak olan yeni bir kültürel ortamın yaratılması bahsedilmesi gereken düzenlemeler olacaktır.¹⁴¹

Taylorist ve Fordist üretim örüntüleri vasıfsız emeğin standart ve kitlesel mallar üretmek üzere tek amaçlı kullanılan makineler karşısında işe koşulduğu kitlesel üretim pratikleri çerçevesinde örgütlenirken tasarım ile uygulamayı (zihin emeği ile kol emeği) birbirinden kesin çizgilerle ayıran bir yönetim ve iş organizasyonunu benimsemiştir. Ancak çeşitli müşteri taleplerine sınırlı miktarlarda ve uzmanlaşmış ürünler yapmayı gerektiren yeni ekonomik anlayış, üretim alanında gerçekleştirilen bu girişimlerin küçük hacimleriyle birlikte ele alındığında, esnek bir işbölümünü, bu talebe karşılık olarak da evrensel ya da çok çeşitli makinelerin kullanımını önceleyen bir iş ve örgütlenme biçimini gerektirmiştir.¹⁴² Dolayısıyla standartlaştırılmış malları kitlesel ölçekte sağlama kapasitesi konusunda emsalsiz olan Fordizm'in örgütlenme biçimi ve iş anlayışı standardı aşan ve sürekli farklılaşan müşteri isteklerinin kısa seriler halinde

¹⁴¹ Belek, "Taylorizm, Fordizm, Esnek Üretim ve Sağlık", 101.

¹⁴² Kumar, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma*, 59.

üretileen mallar ile karşılandığı bir dünya konjonktüründe, yeni ekonominin beklentilerini karşılaması noktasında eleştirilmiş ve yetersiz görülmüştür. Şu halde, kitlesel ve standartlaştırılmış üretimin yerini almakta olan daha az ve sınırlı miktarlarda, müşteri yelpazesinin istekleri doğrultusunda çeşitlenebilen bir kerelik üretim söz konusudur. Burada söz konusu olan, ekonomik ve toplumsal alanda etkisini gösteren bir kriz, uluslararası pazarlarda artan rekabet ve bu rekabet içerisinde istikrarsız ve değişken hale gelen pazar koşullarının genelleşen belirsizliğidir. Böyle bir dönemde statik ve standart üretim örgütlenmesi istikrarsız ve sürekli değişen pazar koşullarına cevap verememiş, bunun yerine küreselleşmiş pazar toplumlarının dalgalanan ve çeşitlenen ürün taleplerine uygun biçimde düzenlenen *esneklik* ilkesi gündeme gelmiştir.¹⁴³ Zira dünya pazarlarının mevcut rekabet koşulları, sürekli değişen ve dalgalanan talep, üretim süreçlerinde “esneklik” kazanılmasını hayati bir gereksinim olarak ortaya çıkarmıştır.

Bu bakımdan tüm bu yeni düzenlemelerin her şeyden önce verimlilik ve kârı artırmak amacıyla gündeme geldikleri ve bu doğrultuda benimsedikleri temel paradigmal anlayışın “esnek” ilişkilerle tanımlanan yeni bir emek kullanım örgütlenmesine dayandığı söylenebilir.¹⁴⁴ Bu kullanım içerisinde esneklik kavramı, ürün niteliklerinde, istihdam hacim ve biçimlerinde, iş pratiklerinde, emek piyasalarında ve teknolojiideki, kısacası emek süreci ve bu süreçle ilişkili olan tüm mevcut yapılarda meydana gelen bir değişim anlamına gelmektedir.¹⁴⁵ Kapsamı oldukça geniş olan ve her şeyden önce “yeni bir düzenleme biçimi”ni niteleyen “*esneklik*” paradigması, karşılık geldiği ve ifade ettiği tüm durumlar için böylelikle yeniden yapılanma sürecinin kilit ögesi ve en önemli aracı olarak görülmeye başlanmıştır.

2.1.1.1. Postfordist Esnek Üretim Sistemi

Emeğin, organizasyon yapılarının ve işbölümünün esnekleşmesi ile karakterize edilen bir süreci ifade eden postfordist esnek üretim sistemleri, Fordist sistemin krizine yanıt olacak şekilde, kâr oranlarını artırmak ve artı değeri maksimize etmek amacıyla üretim biçimleri ve ilişkilerinin yeniden düzenlendiği bir yapısal değişikliği ifade

¹⁴³ Hacer Ansal, “Emek Sürecinde Yeni Hedef: Esneklik Çalışanlar İçin Ne Demek?”, *Toplum ve Hekim*, C. 19, S. 3 (2004): 164.

¹⁴⁴ Aydoğanoglu, *Emek Sürecinin Dönüşümü*, 16.

¹⁴⁵ Belek, *Postkapitalist Paradigmalar*, 66.

etmektedir. Özellikle üretimde verimliliği artırmak ve işçinin çalışma tarzı, işi yapış biçimi ve zamanlaması üzerinde denetimi tekrar sağlamak amacıyla gerçekleştirilen bu değişimlerin temel aksanı “esnek üretim”i sağlamak üzerinedir.

Esnek üretim sistemi, Fordist uygulama ve kuralların neden olduğu iki soruna çözüm getirmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki, Fordist düzenlemelerin neden olduğu işçinin işine yabancılaşma sorunu ve bu sorunun yarattığı üretkenlik-kâr oranlarındaki düşüştür. Diğer sorun ise temelde Fordist sistemin üretim yapılanmasına ilişkin teknik bir ayrıntıyı ifade etmektedir. Bu ayrıntı şudur: Taylorist-Fordist üretim örgütlenmeleri, üretim yapısını ve emek sürecini işçinin bütün beceri ve kapasitelerinden soyutlayarak, işçiyi yalnızca en küçük ve basit parçalarına ayrılan işi yerine getiren bir kol gücü olarak anlamlandırmıştı. Dolayısıyla Taylorist-Fordist emek örgütlenmesinde, üretimin aktif öznesi olan insanın, yaratıcı ve bireysel tüm kapasite ve inisiyatiflerinin elinden alındığı ve onun zihinsel-fiziksel kapasitesini tanımlayan emek gücünün gerekli tüm niteliklerinin olabildiğince en aza indirilerek üretim yapısının parçalandığı bir örgütlenme tarzı mevcuttu. Tam da üretim sürecinin bu parçalanma gerekliliğinin kendisi, artan rekabet koşulları içerisinde hızla değişen taleplere hızla yanıt verebilme amacına uyum sağlama noktasında, üretim faaliyeti içerisinde zaman kayıplarına neden olmuş ve bundan dolayı da üretkenlik-kâr oranlarında düşüşlerin meydana geldiği teknik bir sorun yaratmaya başlamıştır. Bunun da ötesinde, üretimi ve işi parçalama işlemi ile üretimin kendisi ve üretim araçları ne kadar standartlaştırılmış olursa olsun, birbirini izleyen bu parçalanmış üretim aşamalarında her bir iş için gerekli olan işlem zamanının, işin bütünündeki diğer parçalar ile eşitlenmesi olanaksız olmaya başlamıştır. Diğer bir ifade ile üretim aşamaları arasındaki eş zamanlılık ve senkronizasyon yaratılamamaya başlanmıştır. İşte tüm bu etken ve nedenler, kâr oranlarını artırmak amacıyla verimliliği sağlamak adına işlevsel bir düzenleme olarak ortaya çıkan Taylorist-Fordist iş düzenlemelerinin, yine aynı amaçla, kâr oranları ve verimliliğin artırılması amacıyla sorgulanmasına neden olmuştur.¹⁴⁶

Bu sorgulama Jessop’a göre, postfordizmin Fordizm’in farklı bir biçimi değil, aslında onun başarısı olarak, diğer başka bir deyişle süreksizlik içerisinde gerçekleşen bir sürekliliğin tezahürü şeklinde ele alınmalıdır. Yani Jessop’a göre, eğer kayda değer

¹⁴⁶ Belek, “Taylorizm, Fordizm, Esnek Üretim ve Sağlık”, 104.

süreksizlikler olmasaydı postfordizm değil, sadece Fordist sistemin bir başka aşaması olacaktı; aynı şekilde, kayda değer bir süreklilik olmasaydı yeni emek süreci ve düzenleme biçimleri “post”-Fordist değil, yalnızca Fordist olmayan bir emek süreci olacaktır. Bu ikili durum postfordizmin, büyük ölçüde Fordist sistemin temel bileşenlerinden var olduğunu ancak aynı zamanda ondan belirleyici, kesin bir biçimde ayrıldığını ifade etmektedir.¹⁴⁷ Dolayısıyla postfordizmi ifade eden temel bileşenlerin ve Fordizm ile olan “belirli” ilişkilerinin, Fordist sistemin kriziyle birlikte büyük oranda yerinden edildiği ve aslında olan şeyin, Fordizm’in temel çelişkilerinin aşıldığı yönünde gerçekleşen bir değişimin olduğu ifade edilebilir. Böyle bir kullanım içerisinde ele alındığında esnek üretimin her şeyden çok standart malları üretmek üzere tasarlanan tek amaçlı makineleri kullanan vasıfsız işçileri ve aynı zamanda “seri üretim”in kendisini niteleyen bir paradigmaya karşı geliştirildiği ifade edilebilir.¹⁴⁸ Bu bağlamda postfordist gelişmeler, kitlesel üretim ve tüketim piyasalarının doyuma ulaştığı, bu üretim tarzı içindeki teknoloji ve makine kullanımının gelişme potansiyelini kaybederek artık verimlilik ve kâr artırma işlevlerinin geçersiz olduğu ve bunların yanında kitlesel talebin yerini farklılaşan tüketici taleplerine bıraktığı koşullarda üretimde verimliliği yeniden artırma arayışının bir ifadesi olarak okunmalıdır.

Böyle bir arayışa seçenek oluşturan ve Fordist üretim tarzından kopmayı zorunlu kılan süreç, üretimin hızlandırılmış bir biçimde yenilenmesi, diğer bir deyişle üretilen ürünlerin “hızlandırılmış” bir şekilde eskimesidir. Ürünlerin hızla eski(til)mesi, yalnızca yerine yenisini koyma konusunda değil; aynı zamanda daha düşük hacimlerde daha az maliyetle daha kısa sürede bir üretim kapasitesine de sahip olmayı gerektirmiştir. Artık kitlesel seri üretimle elde edilen büyük ölçekli ekonomilere değil, tersine gitgide kısalan sürelerde, en az maliyetle ve daha düşük miktarlarla daha çok sayıda ürün üretme kapasitesine bağlı olan bir rekabet gücü söz konusudur. Bu rekabet alanında büyüme, maddi ve niceliksel olandan “niteliksel” olana dönüşmüş, ürünler “imgeleriyle”, sembolik değerleriyle ve yenilikleriyle geçerli olmaya başlamıştır. Ürünler artık bir hikâyeye, anlama, belleğe sahiptirler. Bu sebeple de benzer ve homojen değil, tekil veya tekilliklerdir. Geçerlilik alanının bu sınırları içerisinde

¹⁴⁷ Bob Jessop, “The Transition to Post-Fordism and the Schumpeterian Workfare State”, *Towards a Post-Fordist Welfare State?*, Eds. Roger Burrows and Brian Loader (London and New York: Routledge, 1994), 17.

¹⁴⁸ Hirst, “Henry’den Sonra”, 248.

şirketler sürekli yenilikler, çok çeşitli zevkler ile uçucu, öngörülemez modalar yaratmalı ve bunları sonuna kadar kullanmalıdır. Çünkü bu tarz bir piyasada olası tek büyüme, yalnızca müşterilerin sürekli hareket halindeki taleplerine hızlı bir şekilde yanıt verebilmek değil; aynı zamanda geçici beğeniler ile modaların çeşitliliğini, kararsızlığını ve geçici karakterlerini artırarak bu talepleri ve ihtiyaçları yaratacak bir eylemliliğe sahip olabilmektir.¹⁴⁹

Fordist büyümenin sona ermesine karşılık gelişen böyle bir seçeneğe zemin hazırlayan sosyo-ekonomik koşullar böylelikle ürün kalitesine ve çeşitliliğine olan önemin arttığı ve talebe göre değişebilen müşteri isteklerine cevap verebilmenin önem kazandığı toplumsal bir duruma denk düşmektedir. Bu koşullar aynı zamanda, maliyetleri düşürmek ve rekabette öne geçebilmek için talep isteği yaratarak, farklı zevklere hitap edebilen, yeni ve daha da çeşitlendirilmiş ürünlerin üretilmesi ve tüketilmesi ihtiyacına karşılık gelmektedir.¹⁵⁰ Bu bağlamda postfordizmde, yaşanan ekonomik krize çözüm arayışları kapsamında yeni teknolojiler geliştirilmiş, mevcut kapasite kullanımı artırılarak üretim yeniden örgütlenmiş, ürün çeşitlendirilmesi artırılmış, iş yeniden organize edilmiş, buna bağlı olarak istihdam biçimleri dönüşmüştür. Fordist ilke ve düzenlemelerde köklü bir değişimi ifade eden postfordizm böylece gerek kullanılan teknolojilerde ve üretim sürecinde, gerekse de emeğin niteliği ve işin yoğunlaşmasında yaşanan bir değişimi ifade etmektedir.¹⁵¹

Böyle bir değişimin en belirgin yönü, farklılaşan müşteri taleplerine yönelik düşük hacimlerde ve yüksek çeşitlilikte ürün üretme amacıyla üretim sürelerini kısaltarak bekleme zamanını azaltan, aşırı işbölümünün neden olduğu verim kayıplarını en aza indiren, hatalı üretimi önleyen, böylelikle emek verimliliğini artıran yeni bir düzenleme biçimi ve onun “*esneklik*” vurgusudur.¹⁵² Fordist üretimin parçaladığı iş sürecini, üretim dizgisini ve işgücünü yeniden birleştirmeyi, ileri derecede işbölümünün

¹⁴⁹ André Gorz, *Yaşadığımız Sefalet*, çev. Nilgün Tütal (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 45-46; Scott Lasch & Celia Lury, *Global Culture Industry: The Mediation of Things*, (Cambridge: Polity Press, 2007), 6.

¹⁵⁰ Er, “Üretim İlişkileri Temelinde Modernizm ve Post-Modernizmin Azgelişmiş Ülkeler Üzerine Etkileri”, 435.

¹⁵¹ Nurgül Keleş Tayşir, “Fordizmden Postfordizme Geçiş Sürecinde Ortam Koşulları ve Dış Kaynaklardan Yararlanma Uygulamasına Etkileri: Türkiye’de DKY Uygulamasına Geçiş Süreci Üzerine Beyaz Eşya Sanayinde Bir Araştırma”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 40-41.

¹⁵² Umut Çakmak, “Esnek Üretim Sistemi: İstihdama Etkisi ve Toyota Örneği”, *Ekonomik Yaklaşım*, C. 15, S. 52-53 (2004): 242.

neden olduğu senkronizasyon sorunlarını en aza indirmeyi ve üretim sürecinin tüm birimlerinin çok amaçlılaştırılmasını, çok yönlüleştirilmesini, zenginleştirilmesini amaçlayan “esneklik” vizyonu tam da bu niteliklerinden ötürü becerilileşme, zenginleşme ve çok yönlüleşme anlamına gelmektedir.¹⁵³

Özetle esnek üretim sistemi, Fordizm’in yaşadığı krizi aşmak ve bu krize çözüm getirmek amacıyla, değişen sosyo-ekonomik koşullara dair sağlayacağı uyumu, yeni verimlilik ve kârlılık arayışları için içselleştireceği özellikleri, göstereceği gelişimi ve varacağı sentezi ifade etmektedir. Böyle bir sentez içerisinde biçimlenen bir üretim sisteminde esas olan, uluslararası pazarda çeşitliliği artan tüketim taleplerini hızlı bir şekilde karşılayabilmektir. Bunu yapabilmenin yolu ise her şeyden önce teknolojik yeniliklerin üretim sürecine adapte edilerek üretimde ve buna bağlı olarak iş gücünde esnekleşmenin sağlandığı ve geline aşamada mevcut olan “bilgi”ye dair tüm olanakların kullanıldığı bir esnekleşme sürecini mümkün kılabilmeektir.

“Esneklik” bu anlamıyla, mümkün olduğunca en kısa sürede mümkün olan en az bir maliyet ve performans ile değişebilme veya süregiden değişime uyum sağlayabilme becerisi olarak tanımlanabilir. Böyle bir beceri yoğun ve artan bir rekabetin karakterize etmeye başladığı küresel ekonomide, işletmelerin bu rekabet koşullarına uyum sağlayabilmelerinde zorunlu ve gerekli bir “niteliği” ifade etmektedir.¹⁵⁴ Farklılaşan koşullara uyum sağlamanın ve kendini bu koşullara göre yönlendirebilmenin ve gerekirse değiştirebilmenin ihtiyacı anlamına gelen esneklik kavramının bu kullanılışı böylelikle bir anlamıyla da “emeğin”, işin ve iş yerinin amaçlarına, üretim sürecinin gereklerine uygun olacak şekillerde, yani belirli hiçbir kurala bağlı olmadan ve değişen koşullara kolaylıkla uyum sağlayabilecek şekilde yeniden ve sürekli biçimde düzenlenmesi olarak da tanımlanabilir ve bu bağlamda okunmalıdır.¹⁵⁵

Bu bakımdan “esneklik” olgusunun ilk kullanımı, ürün farklılaşmasıyla beraber talepteki çeşitliliğin arttığı bir üretim sisteminde, farklılaşan bu ürün talebini en düşük maliyetle değiştirebilmenin ilk koşulu olarak görülen işçinin esnek kullanımına dairdir. Emek sürecindeki esnekliğin ikinci koşulu ise, bu emek gücünün üretim süreci

¹⁵³ Belek, “Taylorizm, Fordizm, Esnek Üretim ve Sağlık”, 104.

¹⁵⁴ Parlak ve Özdemir, “Esneklik Kavramı ve Emek Piyasalarında Esneklik”, 3.

¹⁵⁵ Aydoğanoglu, *Emek Sürecinin Dönüşümü*, 36.

içerisindeki konumunu ve işlevlerini yeniden belirleyen makinelerin/esnek teknolojilerin farklı işlemlere kolaylıkla ayarlanabilmeleri ihtiyacı ile ilgilidir.¹⁵⁶ Dolayısıyla “*ayırt edici bir üretim süreci*” olarak postfordizmin ekonomik, toplumsal ve politik yeniden yapılanma için stratejik bir işlev sağladığı ve bunu her şeyden önce esnek makinelerin veya esnek sistemlerin işleyişine dayandığı ifade edilebilir.¹⁵⁷ Bu durum en genel anlamıyla yeni teknolojilerin, yeni emek örgütlenme biçimleri ile üretim sürecinde yeniden organize edildiği bir tanımlanma biçimine imkân vermektedir.

2.1.1.2. Esnek Teknoloji

Esnek üretim sistemlerinin uygulanabilmesi için zaruri olan “esnek üretim teknolojileri” bu üretim modelinin alt yapısını oluşturmaktadır. Süreç içerisinde hızla geliştirilen bu teknolojilerin en önemli özelliği, artan ürün çeşitliliği taleplerine yanıt verebilecek bir esnekliğe sahip olmaları, dolayısıyla esnek üretim sistemlerine sağlayabildikleri uyumdur.¹⁵⁸ Öyle ki, esnek üretim sistemlerinin, yeni ve çok çeşitteki bir ürün gamında artan tüketici talepleri ile uyuşan yapısı ve bu yapısından doğan rekabet gücü, talepteki bu dalgalanmalara hızlı bir şekilde ve çok daha az bir maliyetle cevap verebilecek yenilikteki teknolojilerin varlığını gerekli kılmıştır. Bu tarz bir gereklilik ile de artık istikrarsız ve değişken talebe cevap verebilmenin önem kazandığı ve yeni kârlılık/verimlilik arayışlarının mevcut olduğu koşullara uyum sağlayamayan katı ve standart kitlesel ürün taleplerinin terk edildiği, firmalar arası ilişkilerin önem kazanarak esnek teknolojiler ile ürün farklılaşmasına gidildiği yeni bir üretim yapılanmasının izlerinden bahsetmek mümkün olmaya başlamıştır.

Standart ürünlerin kitlesel üretimini gerçekleştiren tek amaçlı makineler yerine genel amaçlı, programlanabilir otomasyon teknolojileri; standartlaştırılmış ürünlere göre düzenlenen bir üretim hattı yerine, çok çeşitte ve birçok miktarda bulunan ürünü aynı anda üretebilen esnek makineler ve bu makineler arasındaki zaman kayıplarını minimuma indiren bir üretim sürecinin ön plana çıkması bu değişikliklerden en belirgin olanlarıdır. Bu bakımdan, artan ve çeşitlenen tüketici taleplerine yanıt verme olanağı sağlayarak, bir üründen diğerine geçişte çok az bekleme zamanı ve ayarlama süresi

¹⁵⁶ Taymaz, “*Kriz ve Teknoloji*”, 33.

¹⁵⁷ Jessop, *Kapitalist Devletin Geleceği*, 160-161.

¹⁵⁸ Alçın, “*Emekte Nitelik Sorunu*”, 43.

gerektiren, böylece üretim süresini ve hızını artırabilen programlanabilir makineler ve mikro elektronik aksamli otomasyon teknolojileri “esneklik” ve verimliliği olanaklı kılarak yeniden yapılanma sürecinin en temel özelliklerini oluşturmaktadır.¹⁵⁹ Müşteri taleplerini sıfır hata ile mümkün olduğunca hızlı bir şekilde karşılayan, stok üretim yerine yalnızca talep edilen maldan ancak talep olduğu zaman ve talep edilen miktarlarda üretim yapma felsefesine dayanan “tam zamanında üretim” sistemlerini ifade eden bu teknolojinin kullanımı, postfordist üretimin en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır.

Teknolojik gelişmelerin, özellikle “tam zamanında üretim” formasyonunu gerçekleştirebilmek amacıyla kullanılmaya başlanması, ürün dizaynı ve üretim süreci açısından talebe odaklanmayı ve hatta yeni talep dalgaları yaratacak şekilde yeni ürünlerin tasarlanmasını olanaklı kılan bir amaçla paralellik göstermektedir. Nitekim bugün teknoloji değişik ve farklı imajları bir gereksinim içerisinde yeniden oluşturarak topluma kabul ettirmenin aracı olarak kullanılmaktadır.¹⁶⁰ Öyle ki mevcut dönemde, piyasada hâkimiyet sağlamanın en geçerli yollarından birisi yeni bir model ya da biçimde yeni bir marka ya da etiketle “özellikli ürün” yaratmaktan geçmektedir.¹⁶¹

Böylelikle, küresel piyasadaki değişken ve belirsiz talepleri esnek teknolojiler ile yanıtlayabilme ve gerektiğinde yeni gereksinimler yaratarak yeni talepler oluşturma arayışı, ürün çeşitlerine çok daha fazla önem vermeye başlayan bir tüketici profiline oluşmasıyla, artan rekabet koşullarında var olabilmek için firmaların uyguladıkları stratejilerin bir parçasının sonucudur.¹⁶² Ürün talebindeki dalgalanmalar ve artan tüketici talepleri bir yanda ürünlerin farklılaşmasını ve ürün yelpazesinin genişlemesini mümkün kılarken bir yandan da tüketicileri etkilemek ve ürün satışını kolaylaştırmak adına paketleme, tasarım veya reklam hizmetlerinin ön plana çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹⁶³ Bu durum, talepte bir değişim söz konusu olduğunda, üretilen ürünün miktarının ya da modelinin kısa bir sürede ve az bir maliyetle değiştirilebilmesini olanaklı kılan esnekliğin temel kullanımlarından birini oluşturmaktadır. Esnek üretimin kullanımı böylelikle ürünlerin esnekliğini de içermektedir.

¹⁵⁹ Yentürk, “Post-Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi İşbölümünün Geleceği”, 48.

¹⁶⁰ Belek, *Esnek Üretim Derin Sömürü*, 52.

¹⁶¹ Dobb, *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, 36.

¹⁶² Taymaz, “Kriz ve Teknoloji”, 32-33.

¹⁶³ Hakan Yüksel, “Enformasyon Toplumu Belgelerinin Güvencesiz ve Esnek İnsanı”, <https://www.researchgate.net/publication/265552802> [07.05.2015].

Genel olarak özetlemek gerekirse, postfordist esnek üretim sistemlerinin tabanını oluşturan esnek teknolojilerin, çok kısa bir süre içerisinde piyasadaki farklılaşan talep dalgalanmalarına yanıt verme olanağı taşıdığı (talebe göre üretim); ürün çeşitliliğini sağlayarak ürün farklılaşmasını artırma kapasitesine sahip olduğu (çok yönlü ürün); piyasadaki çeşitli talep dalgalanmalarını dikkate alarak sipariş usulü üretime olanak sağladığı (tam zamanında üretim); ürün kalitesini denetleme ve geliştirme imkânı sunduğu (toplam kalite yönetimi); Fordist üretimde yalnızca belirli amaçlar için işlevselleştirilen makineleri makine grupları biçiminde birleştirerek amaçlarda çok yönlüleşme ve zenginlik sağladığı (grup teknolojisi) ve tüm bu çerçevede emek gücü niteliklerinin gelişen teknoloji ile uyumunu sağlayacak biçimde geliştirilmesine (çok yönlü, becerili, esnek emek) olanak verdiği ortaya koyulurken, diğer taraftan bu teknolojiler ve onların kullanım tarzlarına ilişkin düzenlemeler ile emek gücüne olan ihtiyacı azaltmakta oldukları ileri sürülebilir.¹⁶⁴ Bu bakımdan esnek üretim sistemlerinin uygulama alanlarında, talebe göre üretim yapılarak bu talebin zamanında karşılanması, üretim hatalarının en aza indirilerek kalitenin yükseltilmesi, emek gücüne olan gereksinimin düşürülerek emek gücü niteliğinin artırılması bakımlarından belirli “fırsatlar”ın oluşturulduğu ifade edilmektedir.

Burada dikkat edilmesi ve üzerinde durulması gereken bir nokta, postfordizmin aslında kapitalizmdeki değişimlerden söz ettiğini, dolayısıyla kapitalizm ötesi veya kapitalizmden farklı bir olgu olarak değil yalnızca kapitalist üretim mantığının yeni bir aşaması olduğunu ifade eden görüşlerin varlığıdır. Bu görüşlere göre, üretim biçimlerinin ve emek gücünün kullanımına dair gelişmekte olan bu yeni görünümgerçekinde bir yenilik veya süreksizlik olmaktan çok kapitalizmin kendi pratiklerini ve içsel mantığını düzenleyen bir eğilim olarak var olmaktadır. Öyle ki kapitalizmin, sürekli olarak yeni ihtiyaçlar yaratılması ve bu ihtiyaçların doyurulmasıyla geliştiği ve sürekliliğini ancak bu şekilde sürdürebildiği göz önüne alındığında, tüketici taleplerine göre sınırlı miktarlarda yapılan bir kerelik üretim, yalnızca tüketime odaklanan ve bu odaklanma ile daha fazla bireysellik ve çeşitlilik yaratarak, kapitalizmin farklı türdeki metaların sayısını artırma yönündeki genel eğiliminden daha fazla bir şeyi göstermemektedir.¹⁶⁵

¹⁶⁴ Belek, “Taylorizm, Fordizm, Esnek Üretim ve Sağlık”, 105.

¹⁶⁵ Kumar, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma*, 200.

Özetle değerlendirildiğinde, esnek üretim sistemlerinin tabanını oluşturan esnek teknolojilerin çeşitlen(diril)en piyasanın artan taleplerine kolaylıkla uyum sağlamak amacıyla geliştirildiği ve bu amaçla kullanıldığı ifade edilebilir. Bu bağlam içerisinde ele alındığında, “bir ekonomik düzenleme biçimi” olarak postfordizmin en kritik bileşenini, makineler üzerinde yönlendirme yapan, onları kontrol eden ya da doğrudan geri bildirim için kullanılan iletişim ve bilgiye dayalı mikro elektronik sistemler oluşturmaktadır. Alt yapısı bilgisayar teknolojisine dayanan postfordist emek süreci böylece, esnek makineler veya sistemlere ve bunlarla uyumlu olabilecek bir esnek iş gücüne dayalı esnek üretim süreci olarak tanımlanabilir.¹⁶⁶ Tüm bunlar, sermayenin üretim ve emek verimliliğini artırarak kâr gereksinimini sağlamada üretim sistemlerinin bu gereksinimlere göre düzenlendiği ve yeni bir işlevle yeniden tanımlandığı anlamına gelmektedir. Teknoloji, yani üretim araçları ise kârı elde etmenin araçlarından birisidir. Kârın maksimizasyonunu sağlamada kullanılan teknolojinin emek gücü ile bu üretim sistemleri içerisinde nasıl organize edileceği, diğer bir ifadeyle üretim araçlarının emek gücüyle hangi şekillerde ilişkiye sokulacağı ise üretim sistemlerinin ve sürecinin yapısını esas olarak belirleyen faktörlerdir.¹⁶⁷ O halde, verimlilik ve kâr arayışlarının bir ifadesi olarak biçimlendirilen esnek teknolojinin bu kullanımının en önemli çıktılarından birinin de onu kullanacak olan işgücünün niteliği üzerinde neden olduğu değişimler olduğu söylenebilir.

2.1.2. Emegın Örgütlenmesinde Son Aşama: Esneklik

Sermayenin kendini yenilediği her dönemde, bir bütün olarak kapitalist emek süreci yalnızca üretim sürecini yeniden üretmez, bununla birlikte üretim ilişkilerinin de bu sürecin niteliklerine uygun bir biçime göre yeniden düzenlenmesi zorunluluğunu ya da ihtiyacını gerekli kılar ve bunu gündeme getirir. Çünkü kapitalist üretim sürecinin her aşamasında, sermayenin yanı sıra, ekonomik koşulların gerektirdiği insan kaynağı en önemli unsur oluşturmaktadır. Bu kaynağın nitelikleri veya vasıflarının nasıl olması gerektiği ise kapitalist sistemin kendisini yenilediği dönemin ihtiyaçları doğrultusunda

¹⁶⁶ Bob Jessop, “Post-Fordism and Flexible Specialization: Contradictory, Complementary, Commensurable or Simply Different Perspectives?”, *Flexible Specialization and the New Regionalism*, Eds. H. Ernste and V. Meyer (London: Pinter, 1992): 32.

¹⁶⁷ Belek, *Esnek Üretim Derin Sömürü*, 38.

değişim göstermekte, bu doğrultuda yeniden üretilmektedir.¹⁶⁸ O halde her teknolojik yeniliğin, üretim sürecini olduğu kadar, bu süreci kontrol eden ve en önemlisi de bu sürecin bileşenlerinden birini oluşturan emek gücünü ve ilişkilerini de anlamlandırmakta, buna bağlı olarak yeniden üretmekte ve yeniden tanımlamakta olduğu ifade edilebilir.

Öyleyse işçinin emek gücü kullanım kapasitesini, derecesini ve sınırını belirleyen, tüm bu ölçüt biçimlerine göre çalışanın üretim ve üretim süreci içerisindeki konumunu yeniden adlandıran veya anlamlandıran vasıf ya da nitelik kavramlarının ne ifade ettiği ve hangi koşullar altında ne ifade edeceğinin açıklanması öncelikle ele alınması gereken zorunlu bir tanımlamayı gerekli kılmaktadır.

Sermayenin, farklı sosyo-ekonomik ve tarihsel durumlara göre emeğin üretkenliğini ve sermaye birikimini artırmaya yönelik olarak, işçinin vasfını sınırlayan ya da arttıran farklı yöntemler geliştirdiği göz önüne alındığında, vasıf veya nitelik unsurları, sermaye birikim süreçlerinin içinde bulunduğu tarihsel ve konjonktürel koşullar ile birlikte düşünülmelidir. Bir başka ifade ile sermaye, kendi ekonomik yönelimleri doğrultusunda emeğin üretkenliğini, dolayısıyla verimliliği ve kârı artırarak kapitalist rekabet içerisinde daha güçlü konuma gelmeye çalışırken, emeği vasıfsızlaştırmayı tercih edeceği durumlar olduğu gibi, bu vasfı artırmaya ve geliştirmeye gereksinim duyacağı durumlar da olabilmektedir.¹⁶⁹ Dolayısıyla sermaye emek üretkenliğini, sermaye birikimini ve artı değeri artırmak amacıyla doğru ve gerekli nitelikte bir iş gücü için farklı yöntemler tercih edebilmektedir. Örneğin Fordist birikim sisteminde emek üretkenliğini artırmanın yolu işçinin vasfını sınırlayan bir yöntem ile amaçlanmışken, mevcut dönemde sermayenin emeğe yönelik bu üretkenliği (daha özgül anlamı ile göreceli artı değeri) artırabilmesinin en önemli koşulu işçinin vasfının da artırılması ve geliştirilmesinden geçmektedir.¹⁷⁰ Nitekim Braverman'a göre, *"kapitalist üretim tarzı kapsamlı vasıfları, bulundukları her yerde imha eder ve kendi ihtiyaçlarına karşılık düşen vasıflar ve meslekler ortaya çıkartır."*¹⁷¹ Dolayısıyla sermaye farklı

¹⁶⁸ Aylin Yonca Gençöglü, "Kapitalizmin Temel Nitelikleri Açısından Emeğin Konumu", *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, C. 1, S. 1 (2012): 104.

¹⁶⁹ Gamze Yücesan Özdemir, "Emek Süreci Teorisi ve Türkiye'de Emek Süreci Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Küreselleşme, Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum*, Der. Ahmet Alpay Dikmen (Ankara: İmaj Yayınevi, 2002), 439-452.

¹⁷⁰ Yücesan Özdemir ve Özdemir, *Sermayenin Adaleti*, 39.

¹⁷¹ Braverman, *Emek ve Tekelci Sermaye*, 103.

sosyo-ekonomik ve toplumsal durumlarda sermaye birikimini, kârı ve buna bağlı olarak artı değer oranını artırmak amacıyla vasfı sınırlandıran ya da geliştirilmesini talep eden farklı yöntem ve stratejiler uygulayabilmektedir. Bu durum, emek rejimlerinin ve örgütlenme biçimlerinin her şeyden önce sermaye ve emek arasındaki ilişkide var olduğunun tanımlanması açısından önemlidir.¹⁷²

Bu bakımdan emeğin ve çalışma biçimlerinin netliği karşısında gerçekleşen bu dönüşüm, kapitalist sistemin geçirdiği kriz dönemlerinde kendini yeniden yapılandırma ve sermayenin sürekliliğini sağlama amacıyla artı-değeri maksimum düzeyine ulaştırma çabasında aranmalıdır. Zira kapitalist sistemin krizlerine neden olan etmenlerin, sermayenin sürekliliğinde ve kâr oranlarında gerçekleşen dönüşümdeki azalma olduğu dikkate alındığında, emek süreci ve ilişkilerindeki dönüşümlerin bu kriz dönemlerinden sonra gerçekleştiği görülmektedir. Bu minvalde değerlendirildiğinde, esnek birikim rejiminin ve onun düzenleme biçimlerinin tanımladığı ve aynı zamanda tanımlandığı küresel kapitalizm çağında, emeğe ve emek sürecine dair belirgin değişimlerin olduğu, esnek üretim süreci ve ilişkileri ile birlikte emek talebinin de bu yönde bir değişim gösterdiği ifade edilebilir. Emeğin nitelik ve vasıflarında ortaya çıkan bu değişimlerin en açık ve belirgin yönünü ise, sürekli değişen ve gelişen koşullara uyum sağlayacak olan “esnek” bir emek gücü talebi oluşturmaktadır.

Bu bakımdan esnek üretim sistemlerinin ve dolayısıyla esnek birikim rejiminin emek gücünün niteliğinde yol açtığı değişimlerin en genel anlamıyla daha az sayıda, fakat daha çeşitli ve daha çok işi gerçekleştirebilecek “esnek” bir emek gücü gereksinimi yaratmasında ortaya çıktığı söylenebilir. Emeğin esnekliğini ifade eden böyle bir emek gücü kullanımı ise temelde işçiyi üretim sürecinin her aşamasından sorumlu tutan bir gelişme olarak “çok yönlüleşme” kavramı içerisinde tanımlanmaktadır.¹⁷³ Temelde “esnek” ilişkiler çerçevesinde tanımlanan bir emek talebinin bu esnekliği, çalışmanın gerektirdiği ölçülerde, bir taraftan değişen ve farklılaşan koşullara uyum sağlayabilen, çeşitlenen talepleri kısa sürede yanıtlayabilen ve böylece üretim sürecinin aktif ve gerekli bir eyleyeni durumuna gelen işçinin artması talep edilen vasıf ve nitelikleri açısından; diğer taraftan ise tam da bu artan nitelik ve

¹⁷² Gamze Yücesan Özdemir, “Emek Süreci, Denetim ve Emek Rejimleri: Taşeron Çalışma Üzerine İlk Notlar”, *Toplum ve Hekim*, C. 23, S. 4 (2008): 256.

¹⁷³ Belek, “Taylorizm, Fordizm, Esnek Üretim ve Sağlık”, 105.

vasıfları ile işletme içerisinde gerektiğinde verimli bir kaynak durumuna, gerekmediğinde ise bir stok fazlalığı durumuna gelen iş gücünün esnekliği bağlamında ele alınacaktır.

2.1.2.1. İşçinin Artan Vasfı: Bir İş (En İyi) Yapan Bilir

Artık büyük ölçüde küreselleşmenin ve buna bağlı ortaya çıkan rekabetin egemen olmaya başladığı mevcut dönemde, standartlaştırılmış kitle üretimine uygun düşen örgütlenme biçimleri ve üretim ilişkilerinden hızlı ve çoğu zaman uzmanlaşmış, becerilerin ve kapasitelerin belirlenen özel amaçlara uyarlanabildiğini ifade eden esnek üretim sistemine geçmek demek, bu üretim süreci ve sistemlerine uygun nitelikteki bir emek gücünün kullanımı demektir. Nitekim esnek üretim süreci ve ilişkilerinin karşılık geldiği yeniden yapılanma sürecinin en önemli çıktılarından birisi, yeni esnek teknolojilerin kullanım amaçlarına ulaşabilmesi ve etkin biçimde kullanılabilmesi için değişik-nitelikli ve çok yönlü iş gücüne olan ihtiyacı artırmasıdır.¹⁷⁴ Örgütlenme biçimlerinde yaşanan bu tarz bir değişimin hedefi temelde üretimde, pazarlamada ya da yönetimde esnekliği güçlendirerek hızlı değişimlerin yol açtığı belirsizlikle başa çıkabilmektir.¹⁷⁵

“Doğru ve güncelleştirilmiş bilgi”nin değerli bir meta, bilginin üretimi, dağıtımı ve tüketiminin ise en önemli sermaye ve kazanç alanlarından biri haline geldiği mevcut dönem, işletme içerisinde bilgiye hâkim olan, bilgiyi kullanan ve onu “gerektiği gibi” pazarlayabilen bir çalışan profilinin oluşmasını da gerekli kılmıştır.¹⁷⁶ Bilgi üretiminin her şeyden önce onu üreten çalışanın yaratıcılığı ile değerli kılındığı mevcut dönem şirketleri ve firmaları, yeni/moda ürünleri en kaliteli ve en ucuza üretmeye dayalı bir iş örgütlenmesi ve ilişkilerinin oluşturulmasına mecbur bırakmıştır; aksi takdirde bu şartlara uyum sağlamayan/sağlayamayanların piyasa içerisindeki mevcut konumlarını sürdürebilmeleri olanaklı değildir. Bu anlamda hızlı bir şekilde yeni ürünler geliştirebilen, müşteri taleplerine süratle yanıt verebilen, sürekli gelişen yeni teknolojilere hâkim olabilen, dolayısıyla piyasa içerisinde başarılı olabilen işletmeler,

¹⁷⁴ Yentürk, “Post-Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi İşbölümünün Geleceği”, 52.

¹⁷⁵ Castells, *Enformasyon Çağı*, 209.

¹⁷⁶ Veysel Bozkurt, *Enformasyon Toplumu ve Türkiye*, (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1996), 92.

ancak istikrarlı şekilde yeni bilgi üreten, bu bilgiyi üretim sürecinin bütününe yayan ve aynı zamanda yeni teknoloji ve ürünlerde kullanabilen işletmeler olacaktır.¹⁷⁷

Bu durum, ürünlerin farklılaştığı ve taleplerin çeşitlendiği bir üretim anlayışı karşısında en kaliteli ürünü en ucuza temin etmek isteyen bir tüketici profilinin varlığıyla birleştiğinde, mevcut dönemi “bir malın üretimini en iyi onu üretenin bileceği” düşüncesinden hareket ederek, üreten kişinin karar sürecine dâhil edildiği bir anlayışa bir nevi mecbur bırakmıştır.¹⁷⁸ Artık çalışanların sahip oldukları vasıf, bilgi ve becerilerinden azami derecede değer üretebilmek, şirketler için temel bir ihtiyaç olarak görülmektedir.¹⁷⁹ Bu ihtiyaç çalışanı her bakımdan ekonomik faaliyeti dönüştürme ve böylece verimliliği artırabilme potansiyeline sahip temel bir kaynak olarak değerlendirmektedir.

Fordist sistemden ve örgütlenme biçimlerinden en temel kopuş bu durumda emek süreci ve işçinin bu süreçteki niteliği konusunda ortaya çıkmaktadır. Mümkün olan en küçük parçalarına ayrılan işi mümkün olan en basit ve belirlenmiş hareketlerle yerine getiren bir işçi profilinin yerini nitelikleri, becerileri ve kapasitesinin mümkün olduğunca sürekli gelişimini talep eden, *ömür boyu öğrenme* anlayışı ile çalışanın kendisini sürekli bir eğitim sürecine dâhil eden, çok vasıflı emeği rekabetin olumsuz koşulları karşısında gerekli bir ihtiyaç olarak ilke edinen yeni üretim anlayışının vasıflı işçisi oluşturmaktadır. İşçi artık endüstri ilişkilerinde geçerli olan makinenin bir uzantısı hatta verimli işlemesi gereken bir makine gibi görülmekten, diğer tüm *nesneler* gibi bir “şey” olmaktan çıkmış; çeşitli beceri ve vasıflar *kazandırılarak verimlileştirilmesi* amaçlanan bir “girdi”ye dönüşmüştür.

Çalışan açısından ise Fordist üretim biçiminde olduğu şekliyle tek bir görev ile sınırlı kalmamak, üretim sürecine dair birçok işi aynı anda yapabilmek, dolayısıyla çok işlevli ve çok yönlü olabilmek anlamına gelen bu anlayış, işçilerin üretim deneyimlerini, kapasitelerini ve zihinsel potansiyellerini sonuna kadar kullanmayı ilke edinen bir emek süreci hedefine dayanmaktadır.¹⁸⁰ Böyle bir emek süreci, makinelerin arızalanması durumunda veya herhangi bir hatalı üretimde üretim akışının bozulmaması için

¹⁷⁷ Halil Zaim, “Bilgi Şirketlerinde Çalışanların Değişen Vasıf Profili ve Unilever (Türkiye) Örneği”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 53 (2010): 138-139.

¹⁷⁸ Bozkurt, *Endüstriyel & Post-Endüstriyel Dönüşüm*, 127.

¹⁷⁹ Zaim, “Bilgi Şirketlerinde Çalışanların Değişen Vasıf Profili ve Unilever (Türkiye) Örneği”, 135.

¹⁸⁰ Ansal, *Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar*, 14.

çalışanın müdahalede bulunduğu ve bulunması gerektiği bir süreci ifade etmektedir. Dolayısıyla sistemin çalışabilmesi ve üretim akış hızının devam edebilmesi için çalışana sorumluluk ve yetki verilirken; aynı zamanda da ondan, üretimde verimliliği sürekli kılan ve bundan sorumlu tutulan konumu nedeniyle çeşitli becerilere, farklı yetenek ve vasıflara sahip olması beklenmektedir.¹⁸¹ Üretim sürecinin genelinde sahip olmaya başladığı bu konumu dolayısıyla, çalışanlar artık işyerinin performans ve verimliliği açısından vazgeçilmez değerler olarak görülmeye başlanmaktadır. Ancak çalışanın nitelik ve becerilerine bağlı olarak işyeri başarısının nasıl şekilleneceği anlamına gelen bu tarz bir tutum nihayetinde üretim sürecinde ortaya çıkabilecek sorunların ve eksikliklerin ya da ürün kalitesi ile ilgili herhangi bir iyileştirme sürecinin ancak çalışanın kendisi tarafından çözüldüğünü, en azından çözülmesi gerektiğine dair bir düşünceyi ifade etmektedir.

Sonuç olarak, üretim sürecinin tümüne ilişkin bilgi sahibi olan, kalite artışı, ürün yenileme gibi süreçlere aktif katkıda bulunabilen bir işgücü, yeni kâr oranı ve verimlilik artışı için kullanılabilecek temel bir kaynak olarak görülmeye ve bu bağlamda yeniden tanımlanmaya başlanmıştır.¹⁸² Bir çalışan olarak işçi tanımının anlamında, konumunda ve sahip olması talep edilen niteliklerinde yaşanan bu tarz bir dönüşüm ise her şeyden önce genel olarak insanın, özel olarak da çalışanın tüm yaşamı ve kariyeri boyunca kendi kendini sürekli ve daimi olarak yenilemek zorunluluğunda olmaları gerekeceği bir fikri geçerli kılmaktadır.¹⁸³

“Azaltılması gereken bir maliyet” değil, en yüksek verimi sağlayacak değerli bir kaynak olarak üretim sürecinin önemli bir unsurunu oluşturan çalışanın fiziksel ve entelektüel kapasitesi, yaratıcılığı, yüksek eğitim nitelikleri, çok yönlülüğü ve işlevliliği “yeni işçi” kavramı ile ifade edilebilir. Bu tanımlama, sermayenin emek gücünü diğerleri arasında yerine yenisinin koyulabileceği bir üretim faktörü olarak değil, yaratıcılık, bilgi ve vasıf içerisinde kabul edilen bir kapsam olarak yeniden ürettiğine karşılık gelmektedir.¹⁸⁴ Bu yeni işçi profilinin gerektirdiği “vasıflı işçi” konumuna sahip olabilmenin gereklilikleri ise öncelikle farklı görevleri yerine getirebilme esnekliğine ve

¹⁸¹ Ansal, “Emek Sürecinde Yeni Hedef: Esneklik Çalışanlar İçin Ne Demek?”, 165.

¹⁸² Yentürk, “Post-Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi İşbölümünün Geleceği”, 48.

¹⁸³ Halil Yıldız, “Çalışma Üzerine Sosyolojik Perspektif”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, C. 0, S. 58 (2010): 131.

¹⁸⁴ Jessop, *Kapitalist Devletin Geleceği*, 172.

kabiliyetine sahip olmaktan, yaratıcı ve yenilikçi olabilmekten, bilgisayar becerilerine hakim olabilmekten, kişinin mesleki başarılarla motive olmayı bilmesinden, işini sevmesinden ve kendini yaşam boyu eğitmeyi ve geliştirmeyi *öğrenebilmesinden* geçmektedir.¹⁸⁵ Bunun anlamı ise şudur: Değişen üretim biçimleri ve ilişkileri içerisinde çalışanların varlıklarını koruyabilmelerinin, diğer bir ifade ile üretim alanındaki konumlarını sürdürebilmelerinin tek koşulu sahip oldukları *vasıflardan* ve bu vasıfları sürekli olarak *yenileyebilmelerinden* geçmektedir. Ne var ki piyasa ve pazar kuralları çerçevesinde şekillenen işletmelerin çalışanlarda dikkate aldığı en önemli şey, yine işletmeler tarafından belirlenen vasıflara uygun nitelikte olup olmadıklarıdır.

Bu bakımdan artan vasıf ve niteliğin önemine dair ortaya çıkan böyle bir anlayışı gerekli kılan en önemli unsur, postfordist kapitalist üretim sisteminin her şeyden önce “*üreten bireyin yaratıcılığı*”na bağlı olan yapısıdır.¹⁸⁶ Firmaların başarısının büyük ölçüde çalışanların performans ve verimliliğine bağlı olduğu yeni üretim süreci böylelikle çalışanı üretimin her aşamasında fikir ve söz sahibi olan, sorumluluk alabilen ve yaratıcılık göstermesi ekseriyetle istenen bir emek talebi içerisinde yeniden üretmektedir. Bunu gerçekleştirebilmenin ön koşulu ise işçinin vasıf ve niteliklerinin sürekli değişen ve gelişen koşullara uygun biçimde yeniden üretilmesinden, diğer bir ifadeyle sürekli biçimde yenilenmesinden geçmektedir. Çalışanın deneyimlerine, bilgi ve kapasitesine dayanan mevcut üretim sistemi böylece tam da bu amacından dolayı çalışanın bağlılığını veya işletme ile olan uyumunu sağlayacak yeni emek süreci düzenlemelerine ihtiyaç duymaktadır.

2.1.2.1.1. Artan Vastın Ötesinde: Uyumlulaş(tırıl)an İşçi

Mevcut dönemi, sermayenin emek ile olan konumlanışını, dolayısıyla üretim ortamını ve ilişkilerini belirleyen temel unsur rekabet olgusudur. Rekabetin arttığı piyasa koşullarında firmalara ve şirketlere rekabet üstünlüğü sağlayacak, bir anlamda firmaların verimliliklerini sürdürebilir kılmaya ve böylece kârlarını artırmaya olanak tanıyacak temel koşul ise “kalite” ve kalitenin sürekli biçimde yenilenmesinden geçmektedir. Bu anlamda üretim ortamını ve koşullarını ifade eden, kapitalist üretim sisteminin yeniden yapılandırılmasının ideolojik motifini tanımlayan paradigma “kalite”

¹⁸⁵ Oğuz, “*Bilişim ve Emek Süreci*”, 54.

¹⁸⁶ Bozkurt, *Değişen Dünyada Sosyoloji*, 334.

söylemi üzerinde gerçekleşmektedir. “Kalite kapitalist yeniden yapılanmanın anlamıdır.”¹⁸⁷

Kârı maksimize etmenin, verimliliği artırmanın, üretim ortamının hatalarını ortadan kaldırmanın, dolayısıyla maliyeti düşürmenin stratejik bir işlevi olarak görülen kalite unsurunun böyle bir işleve sahip kılınması, bir anlamda kalite anlayışının Fordist üretim biçiminde olduğu şekliyle sonuca değil, sürece ilişkin bir düzenleme biçimini içerdiğindendir. Nitekim ürün standardizasyonunun sona erdiği, tüketici talepleri ve yönelimlerinin belirleyici olduğu, farklılaşan taleplere göre küçük hacimlerde üretimin yapıldığı, bu sebeplerden dolayı kaliteye yönelik hataların ancak üretim süreci içerisinde saptanması gerektiği esnek üretim ilişkilerindeki temel hedef, piyasadaki rekabet üstünlüğünün sağlanabilmesi için maliyetin özellikle kalite üzerinden düşürülmesidir. Bir başka deyişle kâr oranlarını artırmanın ve pazarda rekabet üstünlüğü elde etmenin yolu kaliteyi artırarak maliyeti düşürmekten geçmektedir. Bunun gerekçesi, kalitenin üretim süreci içerisindeki kontrolünün üretim hatalarını en aza indirerek tüketici taleplerinin zamanında karşılanmasına neden olan yapısıdır.¹⁸⁸ Dolayısıyla ürün çeşitliliğinin ve tüketici taleplerinin belirleyici olduğu hizmet sektörüne dayalı piyasa içerisinde, rekabet koşullarında başarılı olabilmek bu ürünlere ve taleplere mümkün olan en kısa zamanda ve en düşük maliyetle cevap verebilmekten geçmektedir. Bunun olabilmesi ise ancak verimliliği ve üretkenliği sağlamanın yolu olarak görülen kaliteyle ve kalitenin sürekli biçimde artırılmasıyla mümkündür.

Tüketici yönelimli bir piyasanın geçerli kıldığı kural ve koşulları içerisinde, üretimde verimlilik ve kaliteyi sağlama amacı, bilindiği üzere, yalnızca tüketiciyi değil, aynı zamanda üreticileri (işgücünü) de kapsayan bir anlama sahiptir. Nitekim ulusal sınırların aşıldığı ve küreselleşme olgusu etrafında şekillendiği mevcut pazarlarda kilit kavram “rekabet” değil, bir “ezici rekabet” biçiminde tanımlanabilecek olan küresel rekabettir. Bu koşullar altında, değişen ve sürekli yenilenen talep ve isteklere zamanında ve yüksek kalitede cevap verebilme ihtiyacı şirketler açısından en önemli sorun haline geldikçe, üretimde verimliliği artırmak ve bunu sürekli kılabilmek, genel olarak üretim sürecinde özelde ise çalışanın üretkenliğinde bir artış ve hızlanmaya gidilmesi ile mümkün görülmeye başlanmıştır. Şirketlerin kâr oranlarının artırılmasının koşulu bu

¹⁸⁷ Belek, *Esnek Üretim Derin Sömürü*, 76.

¹⁸⁸ A.g.e., 77.

durumda çalışanın işe yönelik verimliliği ve kullanılabilecek en yüksek potansiyelinin gerçekleştirilmesi anlamına gelmektedir.¹⁸⁹ Bu anlamda, postfordist üretim sistemleriyle birlikte işletmeler açısından, üretimde verimliliğin ve kalitenin sağlanması adına çalışanların aktif olarak üretim sürecine katılımları sağlanmaya çalışılmakta, böylelikle motivasyonlarının artırılması ve şirkete olan bağlılıklarının sürekliliği güvence altına alınmaya çalışılmaktadır. Çünkü buradaki asıl amaç çalışanın sürekli bir değişim ve yenilenme ihtiyacı içerisinde olan üretim sürecinin gereklerine uyum sağlaması ve şirket normlarının dışına çıkmamasıdır. Böyle bir anlayış ise en nihayetinde işletmelerin üretim süreci ve iş organizasyonlarında belirli *yönetim biçimlerini* kullanmalarını gerekli kılan bir dizi gelişmenin de önünü açmıştır.¹⁹⁰

İnsan kaynakları yönetimi, toplam kalite yönetimi, kalite çemberleri, katılımcı yönetim, eğitim ve performans değerlendirme teknikleri, iletişim programları vb. gibi uygulamalar ile işyeri örgütlenmelerinin yaygınlaştırılması anlamına gelen yeni yönetim biçimleri her şeyden önce kaynakların en iyi ve uygun biçimde kullanımının amaçlanmasıyla özellikle verimlilik açısından gözetilir olmaktadır. Postfordist üretim biçimlerine ve hizmet sektörüne dayalı toplumlara karşılık gelen verimlilik de kalite üzerinden anlaşılmakta ve sağlanmaktadır. Dolayısıyla bu tip ilişkilerin temel hedeflerinde sürekli gelişme çemberleri içerisinde çalışanların iş sürecine ve organizasyon yapılarına uyum sağlamaları, yeni teknik ve becerileri kazanmaları, öğrendiklerini silbaştan yeniden öğrenmeleri, kısaca “öğrenmeyi öğrenerek” yeni fikirler yaratmaları istenmektedir.¹⁹¹ Bu tarz bir talep ve gereklilik ise en özgül kullanımıyla “bir işi en iyi yapan bilir” anlayışıyla karar süreçlerine katılımı istenen ve bu doğrultuda kendisine sorumluluk yüklenen bir misyonu temsil eder hale gelen çalışanın üretim sürecindeki değişen konumuyla ilintilidir. Neticede “esneklik”, “kalite”, “müşterinin seçim hakkı” gibi kavramların sürekli tekrarlanır duruma gelmesi ve bu kavramlara yüklenen amaçlar dâhilinde önemsenir duruma gelen çalışanın özverisi, itaati, işi benimsemesi ya da firmaya bağlılığı gibi konular ile işyerinde yeni bir kültürel dönüşüm gerekmiş, bu sosyo-kültürel dönüşüm yönetim stratejileri ile

¹⁸⁹ Tülay Bozkurt ve Sezer Cihan Çalışkan, “Yönetime Katılım Modelleri”, *Çalışma İlişkilerinin Evrimi*, Der. Tülay Bozkurt (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2011), 169.

¹⁹⁰ Postmodern yapılanma içerisinde esnek örgütlenme/post-Fordist örgütlenme biçimleriyle birlikte, bir yönetim aracı olarak iş sürecine katılım örnekleri için bkz: Tülay Bozkurt, “Yönetime Katılım Modelleri”.

¹⁹¹ Belek, *Postkapitalist Paradigmalar*, 107-108.

sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁹² Yeni bir kültürel dönüşüm değerleri dizisine zemin hazırlayan süreç bu anlamda çalışanın işyeriyle bütünleşmesini hedefleyen bir süreç karşılık gelmektedir.

Bir çalışan olarak işçinin konumunda, işlevselliğinde ve aitlik tutumlarında talep edilen bu tarz bir uygulama öncelikli olarak iş gücünün üretim sürecinde verimli ve işyeri içerisinde istikrarlı kılınma çabasının bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.¹⁹³ Çünkü böyle bir talebin en belirgin hali, üretimin sürdürülebilirliğini devam ettirebilmesi için çalışanların onay ve katılımına her zaman olduğundan daha çok önem verilmesini bir gereklilik durumuna getiren bu yönetim biçimlerinin uygulamalarında görünür olmaktadır. Neticede yapılan işte, kalitede ve üretim ortamının genelinde sürekli yenilik ve iyileştirme yapması beklenen çalışanların tam da bu amaçlar doğrultusunda “bugün dünün aynısı olmayacak” söyleviyle öneri sistemlerine, problem-çözme gruplarına ve kalite çemberlerine katılmaları onlar açısından bir gereklilik, daha doğrusu bir zorunluluk olarak gösterilmektedir.¹⁹⁴

Yeni yönetim yaklaşımlarına göre çalışma, işi yerine getirenlerin anladıkları ve istedikleri şekliyle paylaşıldığı, çalışmayı gerçekleştirme ritimlerinin de çalışanlara göre değişebildiği bir “faaliyet ve işbirliği” olarak daha tatmin edici ve özerk bir alanı ifade eder. Buna göre işletmeler işgücünün yalnızca bir üretim aracı olarak görüldüğü işlevsel bütünleşmenin yeri olmaktan çıkmış, toplumsal bütünleşme ve mesleki gelişmenin sağlandığı bir yer haline gelmiştir.¹⁹⁵ Ancak çalışmanın bu yeniden örgütlenmesi mantığı tüm bunların ötesinde öncelikle işgücünü üretim sürecinde *verimli bir kaynak* olarak kabul eden ve bu verimliliği artırmak amacıyla toplumsal ve bireysel yaşamında da etkili ve faydalı bir profil oluşturması beklenen çalışanın bir *sermaye* olarak kabul edildiği ve kendisini bu amaçla değerlendirmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla yeni işletme mantığında geçerli olan öncelikli amacın her şeyden önce bu sermayeyi artırmaya ve verimli kılmaya yönelik uygulanan bir “eğitim” süreci anlamına geldiği unutulmamalıdır. Bu bakımdan verimliliği sağlamak amacıyla işlerin parçalanmasını gerektiren ve işçiyi de bu parçalardan biri olarak gören anlayışın yerini, öncelikli olarak işletme açısından verebileceğinin en iyisini vermeye yönelik eğitilmesi

¹⁹² Ansal, *Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar*, 22.

¹⁹³ Castells, *Enformasyon Çağı*, 217.

¹⁹⁴ Yücesan Özdemir ve Özdemir, *Sermayenin Adaleti*, 59.

¹⁹⁵ Gorz, *İktisadi Aklın Eleştirisi*, 80-82.

talep edilen bir işçi profiline bıraktığı ve bunun da ancak çalışanın kendisini işletmenin hedefleri ile bütünleştirdiği müddetçe geçerli olduğu/olacağı söylenebilir.

Çalışanlara üretim süreci ile ilgili kararlarda daha fazla özerklik tanımaya yönelik geliştirilen bu uygulamaların bir nedeni de, 1970’li yıllardan itibaren üzerinde ağırlıklı olarak durulan “kalite” konusunun bireyi de içerisine dâhil eden ve böylece yaşamın her alanına yayılan etkisi olmuştur. Bir tür kullanımıyla, çalışma yaşamları ile bireylerin yaşam kalitelerinin doğrusal olduğu kabul edilmiş, böylece çalışma yaşamı kalitesindeki yükselmelerin ancak kaliteli çalışanlarla mümkün olacağı genel kabul görmüştür. Bu durumda, mevcut rekabet koşullarında başarılı olabilmek, bireysel kalitenin çalışma kalitesini oluşturduğu varsayımı ile kaliteli bir üretim için öncelikle kaliteli bir işgücünü gerektirmektedir. Böylece kalitenin temel dinamiğini *insan* faktörü, her türlü kalitenin asıl kaynağını ise *kişisel kalite* oluşturmaktadır.¹⁹⁶ Çalışanın aynı zamanda sosyo-psikolojik bir varlık olarak da görülmesi gerekliliğini gündeme getiren böyle bir kabul, işçinin yalnızca işi ya da işyeriyle sınırlı tutulmaması gereken, özel yaşamı ve kişisel ilişkileri de dâhil olmak üzere bir bütün halinde “insan” olarak görülmesine neden olan bir anlayışa da zemin hazırlamıştır. Öyle ki çalışanların özel yaşamlarından haberdar olmak, yalnızca onların işyerine bağlılığını ve katılımını artırmanın bir aracı olarak değil, aynı zamanda üretim sürecinin bir gerekliliği olarak da işlevsel bir amaç olarak kabul edilmiştir. Çünkü çalışanların kişisel sorunlarının, sıkıntılarının veya problemlerinin, özelde *kaliteye*, genelde ise tüm üretim sürecine sorun olarak yansımaması, ancak işçinin zihninin tüm dikkat dağıtıcı faktörlerden uzak tutulmasıyla mümkündür.¹⁹⁷ Fiziksel ya da zihinsel emek gücü kullanımının ötesinde görülmeye başlanan *insanın kendisi*, böylece, piyasa alanındaki varlığı ve konumu itibarıyla de bir değişime tabii kılınmış, bu değişim en genel anlamıyla insanı ve özelde ise çalışanı “*en değerli sermaye*” olarak kabul eden bir anlayışı beraberinde getirmiştir. En değerli sermaye olan insan, bundan böyle kendi değişiminin merkeze konulduğu değişim programları içerisinde “kendini gerçekleştiren insan” kavramında karşılık bulmaktadır. Ne var ki “çalışanın birey olarak değerini yükseltme” anlayışıyla uygulamaya koyulan bu tarz bir değişim programının temel hedefinin, bireylerin özel

¹⁹⁶ Serpil Aytaç, “Yeni Dünya Düzeninde Çalışma Yaşamını Anlamak”, *Küreselleşen Dünyada Değişimin Farklı Yüzleri, Disiplinler Arası Bir Yaklaşım*, Der. Neslihan Sam ve Rıza Sam (İstanbul: Ezgi Kitabevi, 2011), 47-48.

¹⁹⁷ Gamze Yücesan Özdemir, “Başkaldırı, Onay ya da Boyun Eğme?: Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçilerin Hikayesi”, *Toplum ve Bilim*, S. 86 (2000): 246.

yaşamları ve kişisel ilişkilerini tüm bir performans görevinin ve yönetim uygulamasının bir aracı haline getirmesiyle, her şeyden çok işyerinin talepleri ve amaçları doğrultusunda “yetiştirilmek” veya “oluşturulmak” istenen bir birey-işçinin varlığına yönelik olduğu söylenebilir.¹⁹⁸ Bu anlamda yeni yönetim biçimlerinin insanı ve onun gelişimini hedef alan yapısı her şeyden önce üretim sürecinin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla *sürekli gelişmesi istenen* çalışanın verimliliğini artırmanın bir aracı olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu tarz bir talep ve gereksinim ile birlikte örgütlerin çalışanlar üzerinde var olan beklentilerinin, yerine getirilmesi istenen işlevlerinin ve onlar üzerinde uygulanan yeni yönetsellik pratiklerinin önemli bir değişim geçirdiği ve aslında tüm bir toplumsal ilişkiler matrisini etkileyecek yeni ilişki biçimleri inşa etmekte olduğu söylenebilir.

Bu etkinin (veya değişimin) önemli göstergelerinden biri, üretim ve tüketimin en önemli parçalarından biri olan, yaşam tarzlarını biçimlendirme ve yenilik üretme olarak da okunabilecek “tasarım” olgusunun, postfordist bir dönemi betimleyen özelliğidir. Ürünlerin ömrünün moda ve artan tüketici taleplerinin karşısında kısaldığı postfordist üretim ilişkileri içerisinde “yenileştirme” veya “yeni bir ürün çoğulculuğu” yeni rekabetin ağırlık noktasını oluşturmaktadır. Kitlesel üretim-tüketim ilişkisinden kopuşun karşısında bir yanıt ve biçimlendirme aracı olarak yenileşmenin bu yeni önemi ise çalışanın sürece dair fikirlerini, işlemlerin ve ürünlerin iyileştirilmesine dair becerilerini, üretim aşamasında meydana gelen sorunlara dair çözüm önerilerini ve bu sürece dair sorumluluklarını “kalite halkaları”, “katılım biçimleri” vb. ile üretim ortamına akıttıkları yeni bir ilişki ağını ifade etmektedir.¹⁹⁹ Bu ilişki biçimleri ise nihayetinde planlamadan stratejiye kadar yönetim araçlarının farklılaşan denetim uygulamalarına tekabül etmektedir. Ekonomik alanın olduğu kadar tüm bir toplumsal alanın düşünme ve davranma pratiklerinin de bu yeni ilişki ağından etkileneceği anlamına gelen bu tarz bir yönelimin bizim için önemli tarafı, Postfordist kapitalist üretim dâhilinde hangi pratiklere hangi biçimlerde karşılık geldiğiyle ilgilidir. Bu bakımdan Endüstri toplumlarında ölçek ve maliyete verilen ağırlığın postfordist kapitalizm kültüründe faaliyet alanı ve nitelik üzerinde yoğunlaşan yapısı ile icra ettikleri pratikleri içerisinde örgütlerin, şimdi yalnızca denetim araçları olarak değil,

¹⁹⁸ Bozkurt ve Çalışkan, “Yönetime Katılım Modelleri”, 150-170.

¹⁹⁹ Robin Murray, “Fordizm ve Post-Fordizm”, *Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi*, Der. Stuart Hall & Martin Jacques, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995), 52-55.

aynı zamanda *öğrenme çerçeveleri* olarak da kendilerini meşru kıldıkları söylenebilir.²⁰⁰ Öyle ki postfordist üretim tarzının vurguladığı yenileşme ve çoğulculuk taleplerine paralel şekilde, birer öğrenme çerçevesi haline gelen işyerleri içerisinde, çalışanların, üretimin hangi yöntemler kullanılarak ve nasıl artırılacağı gibi önerilerde bulunması teşvik edilirken, aynı zamanda ve daha da önemlisi “kendilerini geliştirebilecekleri”, iş sürecine veya kendi yaşamlarına dair yeni bir perspektif kazanıp, bunun gerektireceği ihtiyaçların nasıl elde edileceğine dair bir kazanımda bulunabilecekleri ve tüm bunlar gibi birçok yeniliği öğrenmeyi öğrenebilecekleri iddia edilir.

Bu “ideal” modelde, çalışanlar ne yaptıklarını anlamalıdır: onların, üretim sürecini iyileştirecek ve geliştirecek yöntemler üzerine düşünmeleri gerekir; yaptıkları şey konusunda birbirleriyle görüş alışverişinde bulunmaları, yaptıkları şey hakkında tartışmaları, bunun üzerine düşünmeleri, üretimin özerk özneleri olmaları fakat bu özerklikleri içerisinde önceden belirlenmiş sınırların dışına çıkmamaları talep edilir. Bunun için birbirlerini dinlemeleri ve kendilerini ifade etmeleri, öğrenmeye, sorgulamaya ve *sürekli gelişmeye* açık olmaları gerekir. Tüm bunların gerçekleşebilmesi ise üretim sisteminin ve üretim sürecinin çalışanlar açısından sorumluluğunu üstlendikleri ve kendilerini tüm üretim ortamının “efendisi” hissettikleri kavranabilir bir bütüne dönüşmesiyle mümkün olabilir. Ancak böyle bir *bütün* olma halinde çalışanlara bir “şirket kimliği” sunulabilir: şirkete özgü bir sözcük dağarcığı ve davranış biçimi; şirkete özgü mesleki bir eğitim; şirket kültürüne tekabül eden “ayrıt edici bir giyim-kuşam” stili sağlanabilir. Tüm bu ayrıt edici ayrıcalıklara, kendisine gurur duyabileceği bir kimlik, iş, aidiyet ve kişilik *kazanımlarına* sahip olabilmenin tek şartı ise kişinin kendisini *bedeni ve ruhuyla* firmaya adanması, başka her türlü kişisel çıkarlarından, aidiyet biçimlerinden ve hatta kişiliğinden ve yaşamından *vazgeçmesiyle* mümkün olabilir. Böylelikle, çalışanın şirkete olan aidiyetinin, onun topluma ve sınıfa olan aidiyetinden daha önce geldiği ilkesi yerleştirilmiş olur. Herkesten *kendilerini* şirketin amaçlarına kişisel ve koşulsuz olarak *adamarı* talep edilir ve bireylerin tüm kişisel varlıkları –dilsel yetenekleri, öğrenme ve analiz etme kapasiteleri vb.- şirketin amaçları hizmetinde *araçsallaştırılır*. Bu durumda boyun eğdirilen şey aslında kişisel varlığın bütünü, eylemde bulunma ve düşünme yetisi, kısacası herkesin “türsel varlığı”dır. Bu tür bir hegemonik mekanizmadan ise ancak “bağımlılığın kişiselleştirilmesi”

²⁰⁰ A.g.e., 56.

doğmaktadır. Böylece şirket “öncelikle kişiyi ve kendini adamayı satın almakta” ve ancak bu koşulla onun çalışma kapasitesini geliştirmektedir. Şirket ve işçi arasındaki bu “gizli anlaşma”, şirketin amaçlarının tüm üyelerin ortak iyiliği ve ortak çıkarları doğrultusunda işleyebileceğini varsaymaktadır. Bu *ortaklık*, içinde ne çıkar çatışmalarının ne de toplumsal karşıtlıkların olduğu ve olabileceği bir çalışma alanını “bütünleştirici bir şirket” anlayışıyla resmetmektedir. Dolayısıyla böyle bir modelin bulunduğu her yerde postfordizm, *hem* işçinin çalışmayı yeniden “sahiplenmesinin” bir habercisi, *hem de* “rekabet gücüne sahip olma buyruğunun” işçiler tarafından üstlenildiği, şirketin yararının çalışanların tüm yaşamlarının üstünde tutulduğu, kişisel kimliğine varana kadar işçiyi şirketin amaçları ile bağımlı kıldığı bir gerileme olarak ortaya çıkmaktadır. Yaşantı dünyasının ve özelliğın yalnızca şirketin değerler sistemiyle ve amaçlarıyla sınırlı tutulan böyle bir “şirket mantığı”yla işgal edilmemiş, ne psişik ne de fiziki herhangi bir mekân ise kalmamaktadır.²⁰¹

Çalışanların yaratıcılık ve sorumluluğuna olan bağımlılık ve ortak amaçlara dayalı söylem ve uygulamaları içeren tüm bu pratiklerin denetlemeyi hedefledikleri alan ise “*işçinin zihni*” olmaktadır. Fordist üretim tarzına içkin olan, makinelerde ve özellikle “üretim hattı”nda somutlaşan denetimin yerini artık hegemonik bir fabrika rejimi almakta ve ortak çıkarlar *varmış* gibi öne sürülen söylem ve pratiklerin (işçinin *rızası* üzerinden üretilen) kabulü ideolojik kontrol mekanizmalarıyla üretilmekte ve yeniden üretilmektedir. İdeolojik denetim mekanizması işlevi gören tüm bu pratiklerin temel iddiası ise yönetici ve işçilerin çıkarlarının bağdaşabilir olduğu, “biz ve onlar” ayırımına dayalı davranış ve tavırların sonunun geldiğine dayanmaktadır.²⁰² Böylece *yeni yönetim biçimleri*yle hâkim duruma gelen ideolojik denetim ile bir “biz” kültürü yaratılmış, bu denetim aracılığıyla çalışanın şirket amaçlarını benimsediği ve içselleştirdiği, aynı zamanda onunla formel ve enformel birliktelikler geliştirildiği bir model inşa edilmiştir.²⁰³ Çalışanda rıza yaratmaya ve onu işyeri amaçları ile bütünleştirmeye yönelik gerçekleşen bu tarz söylem ve pratiklerin, bu anlamda, işyeri içerisinde olduğu kadar iş yaşamı dışına taşan birçok alana da nüfuz ettiği söylenebilir.

²⁰¹ Gorz, *Yaşadığımız Sefalet*, 53-62.

²⁰² Gamze Yücesan Özdemir, “Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma”, *Çalışma ve Toplum*, S. 4 (2010): 38.

²⁰³ Çağlayan ve Bayrakçı, “*Emek Süreçlerinde Denetim*”, 272.

İdeolojik söylem ve pratikler işyeri içerisinde bir gereklilik durumuna geldikçe, bunların çalışanlara hangi araçlarla, hangi biçimlerde ve nasıl aktarılacağı ya da aktarılması gerektiği konusu da gündeme gelmiştir. Bu bakımdan işçiye seçme ve işe alma süreci, ideolojik söylemlerin çalışana iletilmesinde veya “kendisine çeki düzen vermesinde” yönetimin üzerinde durduğu bir pratik olarak öne çıkmaktadır. Buna göre şirket yönetimine, kurallarına, işleyişine veya rejimine uyum sağlamaya ve bunları kabul etmeye hazır bir işgücü aranır olurken, bu uyumu reddeden, problem yaratabilecek veya üretim ortamının hareketliliğine “uyum sağlayamayacak” olanlar ise “elenmekte” ya da “dışlanmaktadır”.²⁰⁴ Çünkü “bu, kişinin inisiyatifsiz olduğunu, daha da kötüsü “katılımcı” olmadığını gösterir. *Değerli* bir eleman nasıl ki bir dizi işin icrasında yeteneklilik gösteren işçi demekse, ekibin bir parçası olmak, katılımcı ve uysal olmak da (...) bu kişilerarası becerileri taşımak demektir.”²⁰⁵ Böyle bir uygulamanın kullanımı, belirli şekillerde düşünen ve davranan, şirket amaçlarıyla uyumlu olabilecek “*ideal insan*”ın iş olanaklarına sahip olacağı veya bu olanaklara sahip olmaya devam edeceği anlamına gelirken, yeni üretimin bilgisine sahip olmayan veya bu niteliklere sahip olmak için yeterli çabayı göstermeyen kişilerin bu olanaklara sahip olmaktan yoksun olacağını ifade etmektedir. Böyle bir anlayışın kendisi ise nihayetinde hem *bireyselliğe indirgenen emeğin işlevselliği* açısından, hem de bu *bireysel emeğin talep ve koşullara göre değişebilen istenirliği* bakımından genel anlamda işçinin esnekleşmesine yol açmaktadır. İşçinin esnekleşmesine dair bir tartışmanın söz konusu edilmesi ise nihayetinde tüm insan eyleminin (davranışların, hislerin, düşünce veya inançların), yaşam tarzı ve zihniyet yapılarını kapsayan tüm söylem ve düzeneklerin de esnekleşmesi, tüm bu pratiklerin özellikle bu yönde bir değişim tutumu sergilemesi gerektiği anlamına gelir.

2.1.2.2. Esnekleşen İşçi: Gerçekliğin Esnekliği

İngilizce’ye 15. yüzyılda giren “esneklik” (*flexibility*) sözcüğü asıl anlamına, rüzgârla eğilen ağaç dallarının tekrar eski konumuna dönmesi şeklindeki basit bir gözlemle sahip olmuştur. Bu kullanımıyla “esneklik”, ağacın formunun ya da şeklinin rüzgârda sınanmasını, eğilip düzelme gücünü ve eski haline dönmesini ifade eder.

²⁰⁴ Yücesan Özdemir, “*Başkaldırı, Onay ya da Boyun Eğme?*”, 246.

²⁰⁵ Richard Sennett, *Kamusal İnsanın Çöküşü*, çev. Serpil Durak ve Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2002), 422.

“İdeal” olarak esnek insan davranışlarından da, kökeninde sahip olduğu anlamı içermesi gibi, aynı elastik güce sahip olması, sürekli değişen koşullara *zarar görmeden* uyum sağlaması beklenir ya da talep edilir. Ne var ki mevcut dönemde, esneklikle birlikte ve onun adına uygulanan pratikler, beklentiler veya tüm bunların yol açtığı niteliksel ve niceliksel sonuçlar, çoğunlukla kişiyi eğen *ağırlıklar* üzerinde yoğunlaşır.²⁰⁶

Bugün “esnek kapitalizm” terimiyle nitelenen sistemde esnekliğe yapılan vurgu genellikle “yeni”nin, “fırsat”ların, “değişim”in hüküm sürdüğü bir dünyada, bu dış dünyanın değişken taleplerinin, kurumların ve bireylerin içyapılarını belirlemesine izin vermesidir. Böyle bir iznin kullanımına açılan kapının anahtarına sahip olabilmek, bu kapıdan girebilmeyi mümkün kılabilmek ancak “başarı”dan, başarıya sahip olmaktan geçmektedir. Başarılı olabilmenin kilit kavramı ise durmaksızın süregiden değişime uyum sağlayabilmek, diğer bir ifadeyle esnek olma pratiğine sahip olabilmektir.²⁰⁷ Bu tür kullanımıyla esneklik, “durdurulamaz” değişime karşı çıkmak yerine, sürekli yeni stratejiler geliştirme edimi ile bu değişimle birlikte var olmak, değişimin izini takip etmek ve onunla birlikte *değişmektir*.

Değişimin ve esnekliğin vurgulandığı bu tarz bir anlatı kendisini, her türlü talebi kısıtlayan bir “katılık” faktörü olarak görülen “normal”liğin karşısında konumlandırır: her katılık biçiminin, normalliğin her anlamının yok edilmesi gerektiği bir yerde. Fordist üretim ilişkilerinin ve genel olarak Fordizm’in katılığı, rutinliği ya da normallliği üzerine yapılan böyle bir karşılaştırmada, üstesinden gelinmesi ve yok edilmesi gereken en önemli engel işçinin konumu, bu konumla birlikte süregiden kişiliği ve genel anlamda kabul edilme veya tanımlanma biçimidir. Fordist üretim tarzında işçi, şirkete “ait” olmayan ve belirli sözleşme ve şartlara göre düzenlenen iş saatlerinde açıkça tanımlanmış yükümlülükleri olan birer öznedir. Şirket tarafından belirlenen görevlerin yapılmasına *katılmakla* yükümlüdür ancak bu amaçları gerçekleştirmede herhangi bir *bütünleşmeye* ihtiyaç duymamaktadır: belirlenen amaçların gerçekleşmesi, onu yerine getirenlerin kişiliğinden ya da niyetinden büyük ölçüde bağımsızdır. Ücretli çalışan nesnedir, *anonimdir*, kişisel “değildir”. Ücretle ya da alınan bu ücrete paralel giden toplumsal haklar ile tanınır. Bu haklar çalışanın *kişisel*

²⁰⁶ Richard Sennett, *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*, çev. Barış Yıldırım (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 49.

²⁰⁷ A.g.e., 56-67.

varlığına değil, yaptığı işin işlevine, toplumsal üretim sürecindeki yerine bağlıdır. Dolayısıyla işi yerine getiren işçilerin kişiliğine isnat edilmez, onların işe dair öznel katılımları talep edilmez ya da yalnızca tali olarak talep edilir. Özneler olarak kendilerine, toplumlarına ya da sınıflarına aidiyetleri şirkete olan aidiyetlerinden önce gelir. Toplumsal ve politik hakları, işverenin onların emekleri, kişisel varlıkları ya da yetenekleri üzerindeki haklarından önce gelir. Şirket ve işçi arasındaki ilişki, karşılığın açıkça tanınmasıyla, çatışmaya dayalıdır ve bu açık, belirgin çatışma taraflar arasında sürekli yinelenen *pazarlıklı ödünleri* gerektirir. Postfordizmde, işte bu tanımanın önü kesilmiş, bu dinamik tersine çevrilmiştir. Postfordist kapitalizm, kitlesizleştirme, standartsızlaştırma ve bürokratiksizleştirmeyi geçerli kılarak tam tersi bir amacın peşinden gitmektedir: Devlet tarafından oluşturulan yasaların yerine piyasanın “serbest” yasalarını ikame etmek; bu yasaların “hiçbir kurala bağlı olmayan” serbestliği sayesinde sermayeyi daha özgür kılabilmek.²⁰⁸ Normallığın, katılığın, rutinin kendisine yapılan böyle bir eleştirinin nihai ve en önemli sonuçlarından birisi ise *rekabet* gücüne sahip olma gerekçesiyle öne sürülen işin, istihdamın, vasıfların, ücretin ve nihayetinde işçinin esnekleştirilmesi gerekliliğine dairdir.

Bu tür kullanımıyla “*esnekleşme*”nin göze çarpan belirgin özelliklerinden ilki, *hem* çok vasıflı *hem* de vasıfsız işçileri esnek biçimler altında bir araya getiren, koşulların *uygunluğuna* göre esneyebilen bir emek gücünü kullanmasındaki “başarısıdır”.²⁰⁹ Böyle bir kullanım biçimi temelde *esnek kapasitenin tam kullanımına*, başka bir ifadeyle sürekli değişen koşullara göre mevcut çalışanları kanalize etme yeteneğine dayanmaktadır. “İşlevsel esneklik” olarak da tanımlanan esnekliğin bu tür kullanımı, maliyet olmaksızın veya düşük bir maliyetle işbölümünün çabucak değiştirilebilmesi ve işçilerin belirli pozisyonlar, görevler ve işyerleri arasında istenildiği gibi yönlendirilebilmesini mümkün kılmaktır.²¹⁰ İşgücünden birden fazla işi yerine getirmesi, birden fazla pozisyonda çalışabilmesi beklenir ve çalışanların sürekli biçimde başka işlere ya da yerlere transfer edilmesi asgari bir maliyetle hesaplanır.

Esnekliğin bu kullanımı ile çalışanlar iki büyük gruba bölünür: çok yönlülük ve hareketlilik yeteneğine sahip, şirketin uzun vadeli geleceği için önem taşıyan, sürekli ve

²⁰⁸ Gorz, *Yaşadığımız Sefalet*, 14-85.

²⁰⁹ Jessop, *Kapitalist Devletin Geleceği*, 162.

²¹⁰ Guy Standing, *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, çev. Ergin Bulut (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 69.

tam gün istihdam edilen ücretli çalışanlardan oluşan “merkezi küçük bir grup”; ve bu grubun çevresinde, önemli bir kısmı geçici işsizlerden oluşan veya başkalarının yerine belirli sürelerde istihdam edilen, *değişen koşullara uyabilme kapasitesi ve esnekliğine sahip olabilen*, çalışma sürelerine göre farklı ücretler alan “çok sayıdaki çevre (periferik) işçiler kitlesi.”²¹¹ Çekirdek işgücünü oluşturan çalışanlardan çeşitli ve çok sayıda beceriye sahip olmaları, vasıf ve niteliklerini sürekli olarak yenileyebilmeleri, dolayısıyla “çoklu-vasıflılık, çoklu görev ya da vasıf esnekliği”ni gösterebilmeleri beklenirken; çevre işgücü nitelik ve beceri gerektirmeyen işlerde çalışan, güvencesiz konumlarda bulunan, talepteki dalgalanmalara göre *esneklik* gösterebilen ve böylece hızlı bir şekilde işe alınıp işten çıkarılabilen “*tam zamanında işgücü*”dür. Sonuç, tam istihdam ile işsizliğin bir sentezi olan “düşük istihdam”ın istihdam sistemine “entegre edilmesidir.”²¹²

Postfordizmin bu durumda çalışmanın doğasından çok ücretli çalışanın doğasını değiştirdiği söylenebilir. Bu yeni tanımıyla birlikte her türlü esnekliği meşru kılan yeni çalışma kültürü, hızlı değişimlere ayak uydurabilecek şekilde işçilere sahip olduklarının dışında farklı beceri ve vasıfların kazandırılmasını amaçlamaktadır. Verimlilik artışı için zorunlu görülen bu beceri ve vasıfların “yüksek oranda bir iş yoğunlaşması” ile geliştirilebileceği vurgulanmakta; bu *eğitici gelişim* süreci hafta sonu eğitimleri, iş gezileri, ofis partileri, şirket içi sosyal etkinlikler vb. ile beslenmektedir. Çalışanlarda “*takım ya da aile olma*” düşüncesini oluşturabilmek amacıyla yaratılan bu şirket kültürü ile *esnekliğin alanı genişletilerek* iş, iş yaşamının sınırlarından çıkarılmakta ya da iş yaşamının dışında tanımlanan alanlar (sosyal yaşam alanları) çalışma zamanına kaydırabilmektedir. Neticede, rekabet ve kârlılık gereği değil, toplumsal gereksinimlerin bir karşılığı gibi sunulan nitelik ve vasıflı veya eğitilmiş olmaya yönelik yapılan bu vurgu, “yüksek gelirli ve tam zamanlı” bir sınıfa katılabilmenin zorunlu bir şartı haline getirilmektedir.²¹³ Böylece nitelikte yaşanan bir değişime aynı zamanda nicelik etkisi de eklenir: Üretim tekniklerinin postfordist dönüşümü, çalışmanın verimliliğini artıracak işgücü ihtiyacını azaltır.²¹⁴ Başka bir

²¹¹ Gorz, *Yaşadığımız Sefalet*, 75.

²¹² Ulrich Beck, *Risk Toplumu, Başka Bir Modernliğe Doğru*, çev. Kâzım Özdoğan ve Bülent Doğan (İstanbul: İthaki Yayınları, 2011), 226.

²¹³ Oğuz, “*Bilişim ve Emek Süreci*”, 54-55.

²¹⁴ Gouverneur, *Kapitalist Ekonominin Temelleri*, 180.

ifadeyle piyasa tarafından istihdam edilen veya “tercihte bulunulan”, artık daha çok işi daha az sayıda yapabilecek “seçkin” bir işgücünün varlığıdır. Postfordizm bu durumda kendi “seçkin”ini ancak işsizlik yaratarak üretebilmektedir; işsizlik ya da çevre-vasıfsız işgücünün varlığı, bu sebeple, bu seçkinin varlığının, yaratılmasının ve imtiyazlı statüsünün bir koşuludur. Böylelikle aynı ve tek bir edimle hem *zenginlik* hem de *işsizlik* üretilmiş olmaktadır.²¹⁵ Çalışmanın bu biçimde yeniden örgütlenmesi ücretli çalışanların sayısında seçici bir azalmaya zemin hazırlarken; yarı-vasıflı ve vasıfsız işçilerin ise işten çıkarılmalarına yol açmaktadır. Artık bir işletme içerisinde sahip olunan sürekli, düzenli ve ömür boyu gerçekleştirilen bir iş “layık olunması gereken bir imtiyaz” haline gelmiştir.²¹⁶ Bu bakımdan “*esnekleşen işçi*”nin her şeyden önce işgücü piyasalarında sayıları azalmakta olan “çekirdek” işçiler ile süratle işe alınabilen ve işler bozulduğunda ya da piyasa öyle gerektirdiğinde yine aynı süratle işten çıkarılabilecek olan bir “stok fazlalığı”nı temsil etmekte olduğu ileri sürülebilir.

Bir taraftan işbölümün değişen koşullara uyumlu hale getirilmesinde, bir taraftan da istihdam yapısının (işgücü sayısının) kolaylıkla değiştirilebilmesinde kullanılan bu tür esnekliğin (sayısal esneklik) göze çarpan en belirgin özelliği, giderek artan bir biçimde “*geçici*” işgücünün kullanılmasıdır. Emek gücünün geçicileşmesi, kısa vadeli anlaşmalarla çalışan işçilerin bir işten diğerine kolaylıkla hareket ettirilebilmesi veya bu anlaşmaların firmaların farklılaşan taleplerine uyacak şekilde değiştirilebilmesi anlamına gelmektedir. Küresel sistemde rekabet edebilme kapasitesi de artık büyük ölçüde bu *geçici emek* kullanımına bağlıdır. “Merkeziliğini” kaybeden bir çalışma etiğini *sürdürebilme yeteneğine sahip* küçük bir tam zamanlı çalışan kesim şirketin kendisi tarafından istihdam edilirken; kendisine gerektiği zamanlarda ve gerektiği kadar başvurulmuş geçici bir işgücünün artan kullanımı artık küresel kapitalizmin bir parçasıdır.²¹⁷ Böylece ekonomi, bir taraftan sayıları gittikçe artmakta olan yarı zamanlı çalışanlar ile şekillenirken, diğer taraftan tam istihdamlı çalışanlar ile “uzun dönemli işsizler” arasındaki bir ayrım ile belirlenmektedir.²¹⁸ Geçicilik ve sürekli işsizliği üreten bu düzenlemeler ise nihayetinde sayıları azalan çalışanlar ile sayıları

²¹⁵ Gorz, *Yaşadığımız Sefalet*, 72.

²¹⁶ Gorz, *İktisadi Aklın Eleştirisi*, 81.

²¹⁷ Standing, *Prekaryaya*, 61-62; Richard Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, çev. Aylin Onacak (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2009), 40.

²¹⁸ Stuart Hall & Martin Jacques, *Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi*, Der. Stuart Hall & Martin Jacques, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995), 40.

giderek artmakta olan çalışmayanlar arasındaki bir bölünmeyle, Pierre Bourdieu'nun ifadesiyle “başarılı” bir *esnek-sömürü*yle gerçekleşmektedir.²¹⁹

Esnekliğin bu saltık egemenliği böylece *bir taraftan* çalışanların çeşitli işleri yapabilme ve farklı işlerde çalışabilmelerini bir zorunluluk durumuna getiren “çok işlevliliğin” ve geçici işlerle veya belirli süreli sözleşmelerle işe alınmaların geçerli kılınmasıyla belirlenirken, *diğer taraftan* maaş ilişkilerinin *bireyselleşmesi*yle düzenlenir. Maaş ilişkisinin bireyselleşmesi: maaşların bireyselleşmeye bağlı olarak artması veya bireysel değer ve beceriler doğrultusunda primler verilmesi; bireysel değerlendirme görüşmelerinin yapılması; ücretlilerin kendi işlerinin ötesinde “katılımcı yönetim” tekniklerine uygun olarak “katılımlarını” gerçekleştirmeleri ve “*öz-denetimlerini*” sağlamaya yönelik *sorumluluk verme* stratejileri” ile olan ilişkileri bağlamında belirlenen ücret sistemi.²²⁰ Bu durumda, çalışanların işyeri içerisindeki davranış ve tutumlarına, benimsedikleri değerlerin *neler* olduğuna, iş saatleri dışında kalan “katılım” faaliyetlerine *ücret talep etmeden* katılma durum ve isteklerine, şirketle ne kadar *bütünleşebildiklerine* göre düzenlenen performansa göre ücret skalası söz konusudur. Çalışma koşullarında ve ücretlerin belirlenmesinde artan bir esneklik ve belirsizliği vurgulayan bu tarz bir değerlendirme sisteminin (ücret esnekliği) varlığını, emeğin mümkün olabildiğince esnekleşmesi yönündeki baskılar izlemiş; esnekliğin emek piyasasına yansması ise işgücünün kurumsal düzeydeki korumasının yitirilmesi, iş güvencesinin tamamen firmanın kârlılığına bağlı duruma gelmesiyle sonuçlanmıştır. Geçici, yarı süreli, sözleşmeli ya da taşeron türü çalışmadan sürekli istihdam edilebilir olmaya “layık” olabilmek artık “sürekli değişen bir işgücü piyasasında giderek *bireysel pazarlık gücü*”ne, dolayısıyla *bireyselliğin kendisine* bağımlı hale gelmiştir.²²¹ Yeni çalışma düzeni içerisinde var olabilmek ya da var olan konumunu sürdürebilmek artık büyük ölçüde yeni stratejilerin geliştirilmesiyle mümkündür: “kişinin kendisini pazarlama stratejisi”. Buna göre çalışanların “kendilerini en kârlı şekilde arz edebilmek için uğraşıp didinmeleri gerekir; (onlar) sırf çalışmalarını sürdürebilmek için satın alınma imtiyazı uğruna rekabet etmek zorundadırlar.”²²² Böyle bir ifadenin bir anlamı

²¹⁹ Pierre Bourdieu, *Karşı Ateşler*, çev. Halime Yücel (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 74.

²²⁰ A.g.e., 83-84.

²²¹ Castells, *Enformasyon Çağı*, 382.

²²² Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 164.

ise şudur: “bir insanın değerini piyasanın kararlaştırmasına izin veren”²²³ bir gerçeklik ve her türlü standardın, normalin, sınırın veya katılığın engel olarak görüldüğü bu *gerçekliğin esnekliği*.

İstihdam edilebilirliğin veya mevcut işe devam edebilmenin bir ön şartı olarak çalışanın bireysel pazarlık gücünü, değerini ve bireyselliğini artırması gerektiğine dair yapılan bu vurgu “istihdam”, “esneklik” ve “yaşam boyu eğitim” kavramları arasında doğrudan bir ilişki kurmaktadır. Sürekli istihdam edilebilmenin garantisi artık sürekli nitelik artışıyla mümkün gözükmemektedir.²²⁴ Kişinin neleri bildiğinden çok kendisini ne kadar *güncelleyebildiğinin* önem kazanmasıyla, “öğrenme” ve “kişisel gelişim” yaşam boyu sürmesi gereken bir faaliyet, hatta bir yaşam biçimi haline gelmektedir.²²⁵ Bu ise çalışanların daimi bir yeni nitelik ve değerler kazanmak için –ya da bunlara sahipmiş gibi görünmeye hazır olmak için- aslında ne işe yaradığı *belirsiz* olan sertifika kurslarına gitmelerine, belgeli ve bilişsel yetenekli kişiler olmaları gerektiği düşüncesine ve *yaşam boyu öğrenme* programlarına katılmalarına yol açmaktadır. Gerçekte yaptığı işte kullanmadığı veya kullanmayacağı niteliğin kendisinde bulunmamasının bir eksiklik olarak gösterilmesi, çalışan açısından da kendi muhtemel işsizliğinin bir sebebi olarak görülmekte, bu sebeple sürekli bir eğitim, iş piyasasında yer edinebilmenin temel koşulu olarak kabul edilmektedir. Gerekli ihtiyaçları karşılayacak belirli standartların edinilmesi üzerine verilen “eğitim”in kendisi ise hızla ilgi gören bir kâr alanı haline gelmekte ve bu alana dair dışsal bir piyasa oluşmaktadır.²²⁶

İstihdam edilebilirlik ile vasıflı, eğitilmiş, öğrenmeye ve sürekli gelişmeye açık olma arasında kurulan böyle bir bağlantının çalışanlar açısından da önemli sonuçları söz konusudur. İşçilerin kendilerini sürekli olarak yenilemeleri ve böylece piyasa koşullarına *adapte olabilmeleri* beklenirken; kendini yenileme ediminin kendisi sermayenin değişen ihtiyaçlarına göre *şekillenebilen* bir meta durumuna gelmektedir. Bu durum ise kişinin işyeri açısından bir “değer”e dönüştürüldüğü yeni bir düşünceye yol açmaktadır: “*İnsan bedeni ve zihninin ve tüm yeteneklerinin (...) uzun dönemli*

²²³ C. B. Macpherson, “Post-Liberal Demokrasi mi?”, *Cogito Dergisi*, S. 5 (1995): 179.

²²⁴ Sinan Alçın, “Teknoloji İle Değişen Üretim İlişkileri”, *Emek ve Siyaset*, Der. Ali Rıza Güngen, vd. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2010), 149.

²²⁵ Zaim, “*Bilgi Şirketlerinde Çalışanların Değişen Vasıf Profili ve Unilever (Türkiye) Örneği*”, 140.

²²⁶ Alçın, “*Teknoloji İle Değişen Üretim İlişkileri*”, 137.

gelişme kaynakları olarak kullanılmaları fikri”ne.²²⁷ Bu anlamda çalışanın kendisini yenilemesine dair dört temel mekanizma önerilmektedir: Çok işlevlilik (çalışanların bir işten veya bir yerden diğerine kolaylıkla geçebilmesi, böylelikle aynı işlerin daha az işçi tarafından yapılabilmesi), uyumluluk (çalışanların değişen piyasa koşullarına uyum sağlayabilmesi), işten çıkarma kolaylığı ve esneklik (tüm bunların gerçekleştiği yeni düzenleme tarzı). Bu mekanizmalar yoluyla, işgücü artık yalnızca bir meta olarak değil, aynı zamanda birden çok işlevi ve vasfı olan “*nitelikli bir meta*” olarak yeniden tanımlanmaktadır. Ne var ki bu nitelikler raf ömürleri kısa, potansiyel yeteneklere odaklanmış, edinilen deneyimleri terk etmeye yönelik, kısacası gerçekliğin talepleri ile sürekli değişebilen becerilerdir. Bu durumda, işçinin eğitim aracılığıyla sürekli olarak yeniden vasıflılaştırılması gerektiğine dair yapılan vurgunun, hızla değişen koşullara adapte olma yeteneğine sahip bir işgücünün yaratılmasıyla ilişkili olduğu söylenebilir.²²⁸ Bu ilişki içerisinde “*yaşam boyu eğitim*” programları aracılığıyla yeniden tanımlanan vasıflar, sermaye ve emek için aynı kavramlara karşılık gelmemekte; “bilgi” ve “beceri” olarak tanımlanan “vasıf” ancak artı değer üretimi sağlanabildiği müddetçe geçerli olmaktadır.²²⁹ Böylelikle emek gücü değeri ile nitelik arasındaki ilk ilişki kopmuş, nitelik bir artı değer yaratma aracına dönüşmüştür. Sorgulanması gereken ise vasfın “insan”a mı yoksa “iş”e dair mi olduğu noktasıdır.

Söz konusu dönüşümlerde en büyük değişiklik ise *işsizliğe* dair imgede gerçekleşmektedir. İşsizlik artık, kişisel başarısızlık, bir eksiklik veya iş ya da ücrete dair “aşırı” beklentilerin bir sonucudur. Dolayısıyla işsizlik “*tercihe bağlı*” bir durumdur ve bu durum “bireysel sorumluluk” kapsamında değerlendirilmektedir. Çünkü yeni kapitalizmle birlikte insanlar öyle ya da böyle “istihdam edilebilirdir”; yapılması gereken, sahip oldukları vasıfları geliştirmek, *tavırlarını ve alışkanlıklarını* daha uyumlu hale getirerek “istihdam edilebilir” olmayı *hak etmektir*.²³⁰ Böylelikle kişilerin kendilerini yeterince geliştirmemeleri, hızla değişen koşullara uyum göster(e)memeleri ya da esnek olma kabiliyetine sahip olmamaları, kendi işsizliklerinin

²²⁷ Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, 77.

²²⁸ Şebnem Oğuz ve Fuat Ercan, “Avrupa Birliği’nde Emek Üzerindeki Yeni Kontrol Biçimleri ve Türkiye’deki Sendikaların Tepkisi”, *Emek ve Siyaset*, Der. Ali Rıza Güngen, vd. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2010), 13-14; Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, 11.

²²⁹ Gamze Yücesan Özdemir, “Hırsız Zamanlar, İstilacı Mekânlar: 21. Yüzyılda Yeni İletişim Teknolojileri, İş ve İstihdam”, *VI. Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu, 13 Kasım 2014*, (Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 2014): 163.

²³⁰ Standing, *Prekarya*, 84-85.

sebebi olarak gösterilmekte; işsizlik tercih edilebilir ve de belirli ödünlerle hak edilebilir bir imtiyaz olarak sunulmaktadır. Bununla birlikte ideolojik mesaj artık değişmiştir: Taylorlaştırılmış Fordizmin ideolojik mesajı “işin önemi yok, yeter ki ay sonunda maaşımız ödensin”den “maaşın önemi yok, önemli olan bir işimiz olsun”a dönüşmüştür. Bu tarz bir söylem işi bir “mal”, “*sahip olduğumuz*” ya da “*olmadığımız*” bir şey ve “sahip olunması” için tavizlerde bulunulması gereken bir “meta” olarak formlandırılmaktadır. “İş, bir mal; istihdam: Bir ayrıcalık”. Böyle bir ayrıcalığa sahip olabilmek ise her şeyden önce iş piyasasında satılmaya ve satın alınmaya *layık olabilecek* özverilerde bulunmaya hazır olunmasını gerektirmektedir.²³¹

Böyle bir değerlendirmeden hareketle, her bir kişinin fiilen geçici veya dönemlik işçiler olduğu, yeteneklerinin veya vasıflarının yalnızca bir kısmının kullanıldığı, kimi zaman çalışan, kimi zamansa çalışmayan geçici işsizler olduğu bir güvensizlik ortamında *geçicilik* veya *fiilen işsizliğin* doğrudan etkilediklerinin yanında, ünlü esnekliğin gelişi ile bir de dolaylı olarak tüm “öteki”lere etkimekte olduğu ileri sürülebilir.²³² Bu etki ise nihayetinde varlığının tanınması veya tanımlanması gereken bir belirsizlikle, “yeni”nin, “değişim”in, “fırsat”ın imkân tanıdığı *esnekliğin belirsizliği* ile var olmak, onunla aynı çemberin içerisinde kalmak demektir.

2.1.2.2.1. Esnekliğin Belirsizliği

“Esneklik” günün sloganıdır ve emek piyasasına uygulandığında, “bildiğimiz üzere” geçici sözleşmelerle, kısa vadeli uygulamalarla ya da hiçbir güvencesi olmayan, sözleşmesiz konumlarda veya işlerde çalışma anlamına gelir. Güvenli işyerlerinde güvenli işler diye bir şey artık söz konusu değildir; ne de, bir kez bir işe sahip olduğunda bu işin devam edeceği garantisini verecek bir beceri ya da deneyim türü vardır. Hiç kimse piyasanın dengesiz talep değişikliklerine, bir sonraki “küçülme” ve “iş sürecini basitleştirme” uygulamalarına, verimliliğin ve rekabetin değişken güçlüklerine karşı korunaklı olduğunu varsayamaz. “Esneklik” günün sloganıdır. Bu, işin sağladığı statülerin ya da deneyimlerin kendi içinde güvenli olmaması, zamana bağlı veya belirli süreli olmayan sözleşmeler ve “herkese yeterli iş yoktur” anlamına gelir.²³³ Yeni

²³¹ Gorz, *Yaşadığımız Sefalet*, 85-86.

²³² Bourdieu, *Karşı Ateşler*, 72.

²³³ Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 38-207.

ekonominin değişken doğası bir taraftan rutini ve katı bürokrasi biçimlerini eleştirirken, diğer taraftan işçilerden her an değişime hazır olmalarını, seri hareket edebilmelerini, düzenlemelere ya da prosedürlere daha az bağlı kalmalarını ve sürekli risk almalarını beklemektedir.²³⁴ Bir taraftan katı bürokrasi biçimlerini eleştiren, diğer taraftan risk almaya vurgu yapan “*esneklik*” ile böylece değişimin farklı bir boyutu tamamlanmış olur: yaşam koşullarını değiştirmesinden dolayı *dışarda* olan “yeni zamanlar”, üzerimizdeki etkisinden dolayı aynı zamanda *içerdedir*. Bir yönüyle, “yeniden-yapılanıyor” olan artık *bizlerizdir*.²³⁵

Böyle bir tesirin en çarpıcı ibaresi “*uzun vade yok*” şeklindeki anlayışta belirmektedir. “Uzun vade” zihniyetiyle eşanlamlı olan ömür boyu istihdam edilme garantisi, kişinin tüm yaşamını işe başladığı ilk yerde çalışarak devam ettirme olasılığı, uzun süreli deneyimle desteklenen beklentilerin işe yararlılığı veya bu deneyimlerle gelen geleneksel kariyerleri yok olmaktadır.²³⁶ Artık kişinin çalışma yaşamında becerilerini sürekli olarak değiştirmeden ilerleyebilmesi, çalışma yaşamı boyunca aynı işte kalması ya da aynı işyerine devam etmesi mümkün değildir; ne de böyle bir *uzun süreli* “tanık olma” anlatısına karşı bir rağbet ya da istem duyulmaktadır. Her türlü sürdürülebilir ve kalıcı davranış biçimlerini inkâr eden *esneklik* böylece “uzun vadeli” zihniyetin yerini “kısa vadeli” yeni bir zihniyete bırakmaktadır: Kendileri için doğrusal bir anlatı taşıyan yaşamların, kendi hayatlarını kendilerinin yazdıklarına duyulan güvenlerin, en nihayetinde sürprizlere yer olmayan bir hayat anlatısının yerini almakta olan değişime ve risk almaya açık, akışkanlığın, esnekliğin ve *yüzeyselliğin* yeni “kurallar” olarak kabul edildiği yeni bir anlatı.²³⁷

Peki, “hep kısa vadede yaşayan bir toplumda uzun vadeli hedefler nasıl sürdürülebilir? Kısa epizotlardan ve fragmanlardan oluşan bir toplumda, kişi nasıl bir kimlik anlatısı ve yaşamöyküsü geliştirebilir?” Öyle ki yeni kapitalizmin bu zamansal (“*uzun vade yok*”) boyutunda somutlaşan maddi değişimler, insanın bireysel yaşamına, karakterine ya da ailesiyle olan ilişkilerine aktarıldığında, kişinin kendi yaşamı üzerindeki kontrolünü yitirdiği, ne sosyal ne de ekonomik bakımdan doğrusal bir anlatı

²³⁴ Sennett, *Karakter Aşınması*, 9-21.

²³⁵ Stuart Hall, “Yeni Zamanların Anlamı”, *Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi*, Der. Stuart Hall & Martin Jacques, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995), 110.

²³⁶ Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, 36-37.

²³⁷ Sennett, *Karakter Aşınması*, 14-17.

sunamadığı anlamına gelir. Çünkü bir görevden başka bir göreve sürekli hareket halinde olan, yaptığı her işi rastlantısal ve geçici olan, toplumsal üretim süreci içindeki konumuna göre tanımlanamayan, bir anlamda işiyle özdeşleşemeyen kişi kendi yaşamını doğaçlamak, hatta süregiden bir kimlik (benlik) duygusundan bile yoksun yaşamak zorunda kalabilir. Dahası, her biri farklı zamanlarda, farklı yerlerde ya da farklı insanlar arasında icra edilen iş, kişinin bu ortamlardaki varlığını da parçalı bir hale getirerek, onu bulunduğu yere göre, oynadığı birçok rolden yalnızca bir “rolle” ortaya çıkarır. Dolayısıyla bireyler olarak yerleri doldurulamaz olsa da rollerinden herhangi birinin oyuncusu olarak kişilerin yerleri her zaman için doldurulabilir ve bu sebeple ne kişinin kendisi ne de karşısındaki, birbirlerine herhangi bir değerle ya da pratikle bağlanma ihtiyacı veya sorumluluğu hissetmemektedir.²³⁸ Bu yüzden de ““uzun vade yok”; güveni, sadakati ve karşılıklı bağlılığı aşındıran bir ilkedir”.²³⁹ Çünkü “bağlılıklar ve ortaklıklar, üretilecek değil, *tüketilecek* şeyler olarak görülür; onlar, bütün diğer tüketim nesneleri gibi aynı değerlendirme ölçütüne tabidirler.”²⁴⁰ Nitekim emeğin istihdamı güvence altına alınmadığı, aksine böyle bir güvenlik beklentisinden yoksun bırakıldığı ve *kısa vadeli* sözleşmelere indirildiği zaman, karşılıklı bağlılık ve sadakat de “geçici”, “hafif”, “havaî” olma, “bırak git”, “fedakârlıkta bulunma”, “kendini adama” anlamına gelir. Bu yeni geçici, havaî nitelik bir yere, bir şeye veya birilerine angaje olmayı gereksiz bir hale getirirken; uzun vadeli ilişkilere, davranış biçimlerine veya bağlılıklara “saplanma” durumlarında *cezalandırıcı* olmaktadır. Çünkü bağlanma, hareketi duraksatarak “rekabet” üzerinde sınırlama yaratacak ve böylelikle üretkenliği artırma şansını kısıtlayacak “aptalca” bir nedendir.²⁴¹

Belirsizlik ve güvencesizlikle birlikte gelen bir “*riskli hayat*”ta olmak demek bir bakıma ise “*prekarya*” içinde olmak demektir. Güvencesiz bir varoluş içerisinde yaşamının dışında, iş temelli veya hayat tarzı ile elde edilmiş güvenli bir gelişme hissini ya da mesleki bir “*kimlik*” edinme duygusunun, sürdürülebilir değerlerin, sadakat ve bağlılığın, uzun vadeli erdemlerin yokluğudur “*prekaryalaşma*”. Prekarya, varoluşu risklerle dolu olan ve bu risklerin maliyetini ödemek zorunda kalan kişidir.

²³⁸ Zygmunt Bauman, *Postmodern Etik*, çev. Alev Türker (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 30.

²³⁹ Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, 11; Richard Sennett, *Elveda Proletarya*, çev. Hülya Tufan (İstanbul: Afa Yayınları, 1986), 74; Sennett, *Karakter Aşınması*, 23-26.

²⁴⁰ Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, 209.

²⁴¹ A.g.e., 39-41.

Prekaryanın kendi eylemleri üzerinde, bugün yaptıklarının, söylediklerinin veya hissettiklerinin uzun vadeli ilişkileri üzerinde güçlü ya da bağlayıcı bir etkiye neden olacak “*geleceğin gölgesi*” bulunmaz. Bugün tutunacak yerleri olmadığı için geleceği düşünme ihtimalleri yoktur. Prekarya endişe ve belirsizlik içinde yaşar. Zihinsel olarak stresli ve güvensiz oldukları gibi *ya gereğinden fazla iş yaparlar ya da* eksik istihdam edilirler. Emeklerine yabancılaştıkları gibi, hem davranışlarında net değildirler hem de umutsuzlardır. Bu sebeple kaygı, yabancılaşma ve belirsizlik, “esneklik” ve güven(ce)sizliği ekonomik sistemin ayrılmaz bir parçası haline getiren toplumlarda kaçınılmaz olarak ortaya çıkan unsurlardır.²⁴² Bu bakımdan bir işten diğerine, oradan oraya sürüklenen yaşıntılardan beslenen *kısa vadeli* kapitalizmin belirgin yönü her şeyden önce belirsizliğin gündelik yaşamın her alanına sinmesidir; istikrarsızlık normal durumdur. Bir insanın karakterinin, sürdürülebilir bir benlik duygusunun, insanları birbirine bağlayan güvenilirliğin aşınması, kısa vadeli bir ekonomide uzun süreli bir “şey”e hapsolmemaktır. Bugün hüncel gerçeklerle ve sorunlarla baş etme noktasında, yüzeysel ilişkilerde bulunma veya hiçbir yere bağlanmama yöntemleri sadakati, güvenilirliği ve bağlılığı dikkate alan ilkelerden daha iyi araçlardır.²⁴³ O zaman belirsizliğin, süreksizliğin ve güvencesizliğin hâkim olduğu bir dünyada yaşamak, “değişim”in sürüklenme anlamına geldiği bir esneklik çemberinde var olmak demektir.

Esneklik, birlikte getirdiği tüm belirsizlik ve risklerle birlikte düşünüldüğünde nihai sonuç, bireylerin kendi iç dünyasında ve duygularında sürüklenmelerine yol açtığı, sadakat ve güven bağlarını zayıflattığı, “uzun vade yok” anlayışı ile kişinin uzun vadeli davranışlarını anlamsız kıldığıdır. Bu, günümüz kapitalizminde karşılaşılan karakter sorunudur. Her türlü sürdürülebilir ve kalıcı davranış biçimlerini işlevsiz kılan esnekliğin, iş yaşamında başarı getirebilecek veya en azından sahip olunan konumu devam ettirebilecek “yararlı” değerleri özel yaşama aktarıldığında, sıradan bir yaşam sürmek isteyen kişilerde istikrarlı bir *düzen reçetesi* sunamamakta, hatta esnek rejimin daha altında çalışanlar için “özyıkıcı” hale gelmektedir. Sorun artık insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri değil, bunun ötesinde yaşam tarzları ve kendi yaşamları üzerine düşünme tarzlarıdır. Kişinin işine ve yaşamına dair anlamlı bir anlatı oluşturmasını engelleyen esnek ve kısa vadeli zaman anlayışı bir taraftan, hiçbir şeye

²⁴² Standing, *Prekarya*, 29-48.

²⁴³ Sennett, *Karakter Aşınması*, 25-26.

bağlılığı olmayan ve uzun süreli bağlılıklardan kaçınan, diğer taraftan vazgeçme yeteneğine sahip, geçmişini terk edebilen ve parçalanmayı kabullenebilen bir karakter özelliği yaratmaktadır. “Kaçmak”, “kurtulmak”, “bağlanmamak” ve “hafiflik”, sürekli angaje olma ve karşılıklı bağımlılık durumunun yerini almıştır. Dolayısıyla “başarı”yı getiren esnek davranışlar, kişilerin kendi karakterlerini onarılamaz biçimde zayıflatmaktadır.²⁴⁴ Esnekliğin belirsizliğine dair bir söylemin ise bu ikilemde yattığı söylenebilir.

Kalıcı değerlere adanma, bağlılıklar ve ortaklıklar üretme, sürdürülebilir ve uzun vadeli ilişkiler kurma bugün krizdeyse, bunun sebebi geçiciliğin süreklilik üzerinde stratejik bir üstünlük kurmuş olmasındandır.²⁴⁵ Çünkü geçicilik ve sürekli değişim, hangi sebeplerin ne gibi sonuçlara yol açacağı ya da “bugünün çözümlerinin yarının sorunları olup olmayacakları” hakkında kesin bir yol göstermekten uzaktır. Bu anlamda geçiciliğin ve kestirilemez değişimin en büyük özelliği, içinde yaşadığımız ortama, kültürel oluşumlara, değerlere, öğrendiğimiz becerilere ya da soluduğumuz havaya kadar her şeyi belirsiz hale getirmesi, her şey üzerinde yaygın bir belirsizlik kurmasıdır.²⁴⁶ Dolayısıyla “*esnekliğin belirsizliği*”, her şeyden önce “köklü bir güven ve bağlılık duygusunun olmayışı, en önemlisi de kişinin kendisinden bir şey yapamaması, işi aracılığıyla “hayatını çizememesi”” anlamına gelmektedir.²⁴⁷

Ekonomik yeniden yapılanma ve örgütlenme sorunlarına, bir birikim rejiminden diğerine geçişe gönderme yapmakla birlikte postfordizmin daha geniş kültürel ve öznel boyutlarının olduğu açıktır. Bu bakımdan ekonomiye herhangi bir öncelikli ve belirleyici bir rol verilemese de her şeyden önce ekonomik yaşamdaki düzen değişikliğinin mevcut toplumsal koşulların çözümlemesinde ciddiyle ele alınması, “postfordizm”in daha geniş bir yorumla okunması gerekir. Çünkü “eğer “postfordizm” varsa, bu ekonomik değişimin olduğu kadar kültürel değişimin de bir anlatımıdır.” Örneğin yeni esnek teknolojiler, yalnızca yeni pratikleri ve becerileri gündeme getirmemiş, aynı zamanda yeni “düşünme biçimleri”ni de gerektirmiştir. Ya da postfordist üretimi betimleyen modellerin çeşitliliği veya artan ürün farklılaşması bir

²⁴⁴ Sennett, *Karakter Aşınması*, 32-165.

²⁴⁵ Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, 210.

²⁴⁶ Geoff Mulgan, “Belirsizlik, Tersinirlik ve Çeşitlilik”, *Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi*, Der. Stuart Hall & Martin Jacques, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995), 282.

²⁴⁷ Sennett, *Karakter Aşınması*, 154.

bakıma toplumsal “mantıklar”ın da çoğalmasıyla bağlantılı biçimde kültürel farklılaşma ve çeşitlilik süreçlerinin bir yansıması haline gelmiştir.²⁴⁸ Neticede postfordist dönem işin ve emeğin farklılaşan örgütlenmesinin insanın kültürel, ekonomik ve sosyo-psikolojik çevresini nasıl ve ne yönde dönüştürdüğü ile ilgili “sosyo-ekonomik” bir sürecin hikâyesidir.²⁴⁹ Postmodernizm, bu “yeni zamanlar”ın *kültürel* özniteliğine işaret eden bir terim olarak kullanılırken; Neo-liberalizm, kapitalist sistemin tarihsel olarak başvurduğu *ideolojik* çerçeveyi ifade etmektedir.

2.2. ESNEK BİRİKİMİN KÜLTÜREL HARİTASI: “BELİRSİZLİĞİN KESİNLİĞİ”

Tarihsel ve *toplumsal* ilişkiler bütünü olarak ele alınan ve alınması gereken kapitalist sistemin esnek birikim rejimi aşamasında meydana getirdiği üretim ilişkilerinin analizi, yalnızca emek sürecinde yaşanan belirli değişim ve dönüşümlerin tahlili ile sınırlı değildir. Üretim ilişkilerinin analizi aynı zamanda ele alınan konunun bir toplumsal-ekonomik biçimleniş olarak da okunabilmesini mümkün kılmakta, bir anlamda toplumsal yaşamın yenilenen (yeniden yapılandırılan) yönlerine işaret etmektedir.²⁵⁰ Bu bağlamda, kapitalist üretim ilişkileri ekseninde yeni bir aşamayı ifade eden Fordizm sonrası süreçlerin, klasik kapitalist biçimlenişlerden farklı olarak yalnızca emek sürecinin değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve bireysel yaşam biçimlerinin de örgütlenmesini ve (özellikle) bu yolla kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden yapılandırılmasını talep eden *yeni* bir paradigma olduğu söylenebilir.

Marx’a göre insanların yaşam biçimlerini belirlemede tayin edici etkenlerden biri, emeğin koşulları, yani üretim biçimlerinde ve ilişkilerinde meydana gelen değişimlerdir.²⁵¹ Bu bağlamda ele alındığında emek süreçleri, üretim metotları ya da işin örgütlenmesi konusunda yaşanan değişimlerin, insanların toplumsal ve bireysel olarak var olduğu yaşam alanlarını da değiştirmekte önemli bir etken olduğu, dolayısıyla ekonomik-toplumsal alanda gerçekleşen ilişkilerin *diyalektik* olarak birbirlerini etkilediği ve bu yönde belirli dönüşümlere zemin hazırladığı söylenebilir.

²⁴⁸ Hall, “Yeni Zamanların Anlamı”, 108-119.

²⁴⁹ Bozkurt ve Ercan, “Çalışma Kavramı’nın ve Çalışma İlişkilerinin Sosyo-Psikolojik Evrimi”, 31.

²⁵⁰ Aydoğanoglu, *Emek Sürecinin Dönüşümü*, 42.

²⁵¹ Mehmet Küçük, “Postmodernin Modern Karakteri Ya Da Dönemleştirmenin İronisi”, *Modernite Versus Postmodernite*, Der. Mehmet Küçük (Ankara: Vadi Yayınları, 2000), 40.

Bir anlamda, büyük kültürel dönüşümler ekonomik değişimleri takip etmektedir. Bu tarz bir dönüşüm, 19. yüzyılda sanayi dönemini izleyen süreç içerisinde egemen olan kitlesel üretim metotlarının 1970’li yıllardan sonra krize girmeye başlamasıyla yeniden gerçekleşmiş, bu krizi izleyen süreçte meydana gelen değişimler esnek üretime dayanan ve *postfordizm* terimiyle anlatılan yeni bir üretim biçimine geçilmesini gerekli kılmıştır. Postfordist üretim biçimleri ve metotlarının uygulanmaya başlanması, kitlesel üretimin gerçekleştirilmesi amacıyla kullanılan fordist üretim yöntemlerinden vazgeçilmesine neden olurken, aynı zamanda kitlesel tüketim tabanında gerçekleşen toplumsal koşulların ve pratiklerin de dönüşümünü gerekli kılmıştır. Bu dönüşüm temelde kitlesel ve seri üretim anlayışına dayanan tüketim biçimleri ve yaşam tarzlarından, üretimin piyasa tarafından çeşitlendirilmesine yaslanan yaşam tarzlarına geçiş biçiminde kendisini göstermektedir.²⁵² Dolayısıyla üretim sürecinde geçerli olan uygulama ve yöntemlerin farklılaşması bir taraftan toplumsal yaşamın farklı alanlarında da anlamlı değişimlere yol açmıştır. Daha açık bir ifadeyle kapitalist sistemin temel dinamiğini oluşturan sermaye birikimi ve sermaye birikim sürecinin belirleyici özelliği olan *meta üretim* mekanizması esnek uygulama biçimleri ile yoğunluk ve hız olarak büyük boyutlara ulaşmıştır. Üretim hızının ve yoğunluğunun artması tüketim hızının da önemli boyutlarda artmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, üretim-tüketim hızının artmasında özellikle etkili olan yeni *esnek teknolojiler* kitlesel ve standart üretim yerine tüketici talepleri ve istekleri doğrultusunda çeşitlenebilen malların üretimine imkân vermiştir. Bu durumda ortaya çıkan sonuç, yalnızca mekânsal, sayısal ya da işlevsel esneklik değil aynı zamanda tüketici egemenliğini meşru kılan, *katılıkların* artık tüketim açısından da *esnetilebildiği* bir tüketim anlayışıdır.²⁵³ Dolayısıyla ekonomik alanın ötesinde de belirli değişim ve dönüşümlerin yaşandığı ve önceki dönemlerden farklı biçimde *yeni* olarak adlandırıldığı bu dönemi tanımlamada göze çarpan en belirgin özellik, üretimin örtüsü altından başını kaldıran yeni bir *tüketim* perspektifidir: mevcut dönemde tüketimin artık yeni bir yeri vardır.²⁵⁴

²⁵² Mehmet Küçük, “Entelektüellerin Tehlikeli Oyunağı: Postmodern”, *Modernite Versus Postmodernite*, Der. Mehmet Küçük (Ankara: Vadi Yayınları, 2000), 60.

²⁵³ Fuat Ercan, “Tarihsel ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik”, *95-96 Petrol-İş Yıllığı*, Türkiye Petrol Kimya Lastik Sanayi İşçileri Sendikası, (1997): 33-39.

²⁵⁴ Murray, “*Fordizm ve Post-Fordizm*”, 56-58.

Böyle bir bakış açısı, toplumların veya ekonomilerin yalnızca nicelik olarak değil, aynı zamanda nitelik olarak da değiştiğini varsaymaktadır. Bir bakıma, fordist kitle üretimi ve tüketiminden esnek üretime geçilmesiyle birlikte, talep yapısına ilişkin de bazı değişimler yaşanmış, bu süreç “özelleşmiş” tüketimi ön plana çıkararak bu duruma uygun toplumsal bir kültürün inşa edilmesini gerekli kılmıştır.²⁵⁵ Bu değişim bir sistemden diğerine, kapitalizmden kapitalizm ötesi veya postkapitalizme geçiş anlamına gelmemekte, nitekim kapitalist üretim işleyişinin temel mantığı etkisini sürdürmektedir. Ne var ki yeni ya da bir değişim olarak adlandırılabilir olan şey kapitalist sistemin kendi doğasında gerçekleşen bir yeniden yapılanma, bir kültürel oluşumdan diğerine geçiş, bir materyal formundan bir diğerine olan dönüşümdür.²⁵⁶ Bu dönüşümün vurguladığı “bir şeylerin değiştiği, dünyanın artık eskisi gibi olmadığı, bir anlamda kesin, ancak, modernleşme ve endüstrileşmenin yaşamış olduğu sarsıntılarla karşılaştırılmaz; daha zor algılanan, daha az dramatik, ancak daha akıcı ve daha kapsamlı olması nedeniyle daha kalıcı bir yaşam dönüşümünü yaşadığımız gerçeğidir”. Tam da bu sebepten, yani söz konusu görünümünün kültürel olarak önemli bir değişim geçirmiş olmalarından ötürü, geçmişle yeni olan arasındaki farkı vurgulayan bir dönemleştirme yapmak gereklidir.²⁵⁷ Toplumsal olana veya kültürün kendisine dair gerçekleştiği ifade edilen bu dönüşüm, genellikle hareketlilik, istikrarsızlık, açık-uçluluk ve değişim gibi özelliklerle anılmakta ve ortaya çıkan kültürel form “postmodernizm” terimiyle adlandırılmaktadır.²⁵⁸

Postmodernizm kültürel bir biçim ve bir teori olarak çok fazla tartışılmış olmasıyla birlikte, Jameson postmodernizmi “yeni kapitalizmin” tarihsel bir aşaması, başka bir deyişle “geç kapitalizmin kültürel mantığı” olarak yorumlamaktadır. Bu yoruma göre kültürün geçirdiği ya da geçirmekte olduğu değişimler postmodernizmin izlenişinde önemli ipuçlarından birisini oluşturmakta ve dolayısıyla postmodernizm yeni bir düşünce tarzı, yeni bir bilinç veya tecrübe biçimi olarak tarihsel bir duruma

²⁵⁵ Aytekin Yılmaz, *Modernden Postmoderne Siyasal Arayışlar*, 1. bs. (Konya: Vadi Yayınları, 1996), 104-109.

²⁵⁶ Perry Anderson & Ellen Meiksins Wood, *Modernizm, Postmodernizm Ya da Kapitalizm*, çev. Ali Türker Erdağı ve Çağla Ünal (İstanbul: Bilim Yayıncılık), 35.

²⁵⁷ Fredric Jameson, *Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı*, çev. Nuri Plümer ve Abdülkadir Gölcü (Ankara: Nirengi Kitap, 2011), 24; Steven Best & Douglas Kellner, *Postmodern Teori*, çev. Mehmet Küçük (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 226.

²⁵⁸ Terry Eagleton, *Postmodernizmin Yanılsamaları*, çev. Mehmet Küçük (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 50.

karşılık gelmektedir.²⁵⁹ Bu bakış açısıyla postmodernizm 1970’li yıllarda kapitalist sistemin gelişimindeki bazı ekonomik değişimlerle başlayan, zamanı ve mekânı denetlemenin *yeni* yöntemleriyle dengelenen bir “kültürel değişim”dir. Bu anlamda Jameson’un, postmodernizmi geniş bir kültürel mantık olarak gören ve onu kapitalizmin ekonomik sistemiyle ilişkilendiren nadir isimlerden biri olduğu söylenebilir. Jameson’un postmodernizme dair bu görüşüne karşılık Lyotard, bütünlüğe karşı parçalanmışlığı, temsillere veya adlandırılmış olana karşı sunulamayanı, homojenliğe karşı farklılıkları etkin kılmasıyla postmodernizmi alkışlamakta, modernitenin totalleştirici anlatılarını ve “büyük” umutlarını artık olanaksız kılan bir “postmodern durum” betimlemesinde bulunmaktadır.²⁶⁰ Bu bakışa göre modernizm doğrusal gelişmeye, meta-anlatılara ya da mutlak doğrulara ayrıcalık tanırken, postmodernizm kendi bütünlüğü içinde tutarlı olan bir dünya anlatısını reddederek tarihsel gelişimin bir anlamı olmadığına vurgu yapmakta, bu anlam yokluğu içerisinde parçalı ve dağınık olan bireylerin geleceğinin de bir anlam taşımadığını öne sürmektedir.²⁶¹ Evrensel olduğu iddia edilen geniş ölçekli teorik düşüncelerin bu reddedilişi, postmodernizmi bir “yeni fikirler” cephesiyle bağlantılı kılarak, birtakım yeni düşünce ve duyguların bileşimi biçiminde ortaya çıkarmıştır. Bu haliyle postmodernizm, gelip geçiciliği, süreksizliği, kargaşayı ve parçalanmayı tümüyle benimsemekte, bütüncül söylemlere karşı “belirlenemezliği” kabul etmektedir. Belirlenemez olana yapılan bu vurgu ise nihayetinde yeni bir gelecek kurmak için herhangi bir plan hazırlamak bir yana, böyle bir geleceği kafamızda canlandırmanın bile mümkün olmadığı bir *istikrarsızlık* koşulunu onaylamaktadır. Tüm bunlar Harvey’e göre, “haleti ruhiye”de yaşanan derin ve yaygın birtakım değişimlere işaret etmektedir.²⁶² Öyleyse, 1960’lı yıllardan itibaren tanık olmaya başladığımız, 1970’li yıllarda ise hegemonik konumunu sağlayan “kültürel değişimler”in belirli bir toplumsal, politik ve ekonomik döneme denk geldiği, bir boşlukta değil, değişen ve yerleşen bir tabanda var olmaya ve öne çıkmaya başladığı söylenebilir. Tüm bu ifadeler ve teorik anlatılar dâhilinde postmodernizm veya postmodern dönem, esnek üretime geçildiği durumlarda kapitalizmin işleyişine paralel düşen, üretim sürecinden ürünün esnekliğine kadar birçok konuyu beraberinde getiren,

²⁵⁹ Fredric Jameson, *Postmodernism or The Cultural Logic of Late Capitalism*, (New York: Verso, 1991).

²⁶⁰ Jean François Lyotard, *Postmodern Durum*, çev. Ahmet Çiğdem (Ankara: Vadi Yayınları, 1997).

²⁶¹ Jorge Larrain, *İdeoloji ve Kültürel Kimlik, Üçüncü Dünya Gerçeği*, çev. Neşe Nur Domaniç (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995), 147.

²⁶² Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 9-70.

tüm bu değişimlere uygun olabilecek kültürel yenilikleri geçerli kılan *tüketim* odaklı bir kapitalizm kavramına denk gelmektedir. Tüketim üzerinde yoğunlaşan böyle bir değişim Hardt ve Negri'ye göre postmodernist düşünce ve onun merkezi kavramlarının mantığını oluşturmaktadır. Bu açıklama dâhilinde ifade edilen iddia ise postmodernizmin gerçekten de “küresel sermayenin işleyiş mantığı” olduğudur.²⁶³ Dolayısıyla postmodernizm “geç” ya da “yeni” dönem kapitalizmi içinde yaşanan kültürel değişimlerin tüketim odaklı bir sosyal düzenin doğuşu ile ifade edildiği bir dönemi tanımlamada ve anlamlandırmada kullanılan bir terimdir.²⁶⁴ Sonuç olarak, Fordizmden esnek üretime geçiş birbirinden oldukça farklı iki birikim rejimine ve buna bağlı olan düzenleme biçimlerine geçiş anlamına geldiği kadar aynı zamanda toplumsal alanı, kültürel pratikleri, bireysel edimleri de dönüştüren, tüm bunlara yeni bir *anlam* ve *değer* kazandıran bir paradigma değişimine de karşılık gelmektedir. Bu anlamda üretici güçlerde olduğu kadar toplumsal ilişkilerde de yeniden yapılanmalara ve köklü yeniden düzenlemelere hâlihazırda tanıklık ettiğimiz söylenebilir.

Emek süreçleri ve tüketici alışkanlıkları başta olmak üzere, 1970’li yıllardan sonra devam etmekte olan kültürel tavırların, gösterim tarzlarının, değerlerin, davranış örüntülerinin ne yönde ve ne ölçüde değiştiği sorunu, daha önce de ifade edildiği gibi, ilk ve en belirgin haliyle birincil öneme sahip görülen üretimin, yerini tüketime bırakmasıyla karşımıza çıkmaktadır. Nitekim mevcut dönemde üretimin ve üretim süreçlerinin yön verdiği bir çalışma etiği toplumundan tüketim estetiğiyle belirlenen bir topluma geçişi ifade edebilecek çok sayıda gösterge mevcuttur. Bunları ifade edebilme ve de anlamlandırabilmenin en açık yolu, fordist çağda üretim ve tüketim arasında kurulmuş olan görece “sağır” ilişkinin esnek birikim ve üretim yöntemlerine geçişle birlikte tersyüz edilen yapısının fark edilebilmesidir. Fordist modelde geçerli olan standart metaların seri üretimi belirli miktardaki talebi varsayarak, piyasanın “sesini” dinlemeye ihtiyaç duymayabilirdi. Ancak esnek birikim modeline göre ideal olan artık üretimin piyasalarla doğrudan ve sürekli biçimde iletişime geçilerek planlanması, dolayısıyla tüketimden üretime gerçekleşen geri-beslemenin yalnızca hızının artırılması

²⁶³ Michael Hardt & Antonio Negri, *İmparatorluk*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001), 169.

²⁶⁴ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev. İbrahim Kapaklıkaya (İstanbul: Anka Yayınları, 2003), 190.

değil aynı zamanda bu ilişkinin tersine çevrilmesidir.²⁶⁵ Bir anlamda, fordist çağda geçerli olan isteklerin üretim doğrultusunda belirlenmesi ve dolayısıyla tüketimin “kendiliğinden” gerçekleşmesi gerçeği, bugün talebin olduğu kadar tüketicinin de üretilmesini varsayarak, üretimin istekler doğrultusunda belirlendiği yeni bir *tüketim-üretim* ilişkisine dönüşmüştür.

Bu dönüşümü “üreticiler toplumu”ndan “tüketiciler toplumu”na geçiş biçiminde tanımlayan Bauman’a göre “bizim toplumumuz bir tüketim toplumdur.” Tüketim toplumu tanımlaması, insanoğlu var olduğu müddetçe üretmesine ve üreteceği gerçeğine rağmen, endüstriyel aşamasındaki modern toplumların “üreticiler toplumu” ismini hak etmesine benzer şekilde daha temel ve derin bir anlamı içermektedir. Modern endüstriyel toplumların “üretim toplumu” olarak tanımlanmasında nasıl ki bireylerinin esasen *üreticiler* olarak görülmesi veya kullanılmasına vurgu yapıldıysa, postmodern ya da geç modern aşamada da bireyler –yine esasen- *tüketiciler* olarak görülmekte ve tüketici yetenekleriyle kullanılmaktadırlar. Bauman, tüketim toplumunda bireylerin kendilerini şekillendirme biçimlerinin her şeyden önce tüketme biçimleriyle belirlenmekte olduğunu ve örnek tüketim normları veya değerlerinin bu pratiği edinme ve oynama arzusu üzerine şekillendirildiğini ifade etmektedir.²⁶⁶ Bu anlamda tüketim toplumu Baudrillard’a göre aynı zamanda tüketimin öğrenilmesi toplumu, başka bir ifadeyle tüketime toplumsal bir biçimde alıştırılma toplumdur. Bu yeni *toplumsallaştırma* tarzında önemli olan toplumun kendisini bir tüketim toplumu olarak düşünmesi ve konuşmasıdır. Bir anlamda, bu toplum tükettiği ölçüde kendini bir tüketim toplumu olarak en azından *fikirde* yeniden üretmeli ve tüketmelidir.²⁶⁷ Buna göre kişilerin birer *eksikli tüketici* ya da postmodern arılığın “kir”i olmamaları için, kendilerini tüketim piyasasının sonsuz olanaklarına açmaları, sabit değil her geçen gün yoğunlaşan ve sürekli yenilenen deneyimlere kendilerini kaptırmaları, kimliklerini edinme ve tüketme (terk etme) “şans”larından haz almaları, kısacası tüketicilik oyununa katılmaları gerekmektedir.²⁶⁸ Bu haliyle, bireyin gerekli görüldüğü ve hemen hemen

²⁶⁵ Hardt & Negri, *İmparatorluk*, 302.

²⁶⁶ Zygmunt Bauman, *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*, çev. Ümit Öktem (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999), 39-40.

²⁶⁷ Jean Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, çev. Nilgün Tütal ve Ferda Keskin (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 97-256.

²⁶⁸ Zygmunt Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, çev. İsmail Türkmen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000), 25.

yeri doldurulamaz olduğu tek yerin *tüketim* alanı, tek statüsünün ise *tüketici* konumu olduğu söylenebilir. Çünkü bireylere artık *ücretli emek* olarak değil, bundan daha çok, sistem ürünlerini tüketmeye hizmet eden birer *tüketici* olarak ihtiyaç duyulmakta ve gitgide yalnızca bu özelliği ile bir değer veya anlam atfedilmeye başlanmaktadır.²⁶⁹ Bu haliyle tüketimin hem bir yaşam tarzı biçimi hem de gündelik bir pratik halini alırken yaşamı devam ettirmenin bir aracı olmaktan çıktığı ve kendi başına bir amaç haline geldiği/gelmekte olduğu ifade edilebilir.²⁷⁰

Tüketim eyleminin bu belirleyici rolü, yalnızca üretilen ürünlerin tüketilmesi sürecini değil bunun ötesinde ürünlerin taşıdığı değerin, imajın veya gösterge işlevlerinin önem kazanmaya başladığı ve tüketilen şeylerin yalnızca bu göstergeler olduğu bir süreci anlamlandırmadaki işlevidir. Başka bir ifadeyle ürünlerin içerdiği anlam artık işlevsel yararından ziyade dışa vurduğu kültürel anlamın veya gösterge değerlerinin ne olduğu ile ilgilidir. Çünkü talepler nitelik değiştirdikçe metalar artık *kullanım değeri* ile değil taşıdıkları kültürel işaret veya sembolik anlamları ile bir değer kazanmaya başlamaktadır.²⁷¹ Dolayısıyla ürünlerin kullanım ya da mübadele değerlerine *bağlantı* (imaj, gösterge ya da kimlik) değerinin de eklendiği ve üretim kültüründen tüketim kültürüne, ürünün işlevsel tüketiminden imaj ve değerlerin tüketimine doğru bir değişimin, daha da önemlisi buna dair bir kabulün gerçekleştiği söylenebilir. “Şu halde tüketimin, kullanım değerlerinin tüketimi olarak, maddi bir fayda olarak değil, her şeyden önce göstergelerin tüketilmesi olarak anlaşılması gerekir.”²⁷² Ekonomik alanın ve piyasa kurallarının toplumsal yaşam üzerindeki hâkimiyetinin ilk aşamasında (modern endüstriyel toplumlar) *var olmak*’tan *sahip olma*’ya geçiş biçiminde ifade edilebilecek olan insan gerçekleştirimlerinin tanımlanma koşulları, böylece bugünkü aşamasında *sahip olmak*’tan *gibi görünmek*’e doğru kaymaktadır. Görülen bu süreci ya da dünyayı metaların dünyası biçiminde tanımlayan Guy Debord’a göre, metaların toplumsal yaşamı bütünüyle işgal etmeyi başardığı an bir

²⁶⁹ Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, 98.

²⁷⁰ Songül Demirel ve Ceren Yegen, “Tüketim, Postmodernizm ve Kapitalizm Örgüsü”, *Ankara Üniversitesi İlel Dergisi*, C. 2, S. 1 (2015): 120-122.

²⁷¹ Harun Kırılmaz ve Fatma Ayparçası, “Modernizm ve Postmodernizm Süreçlerinin Tüketim Kültürüne Yansımaları”, *İnsan & İnsan*, C. 3, S. 8 (2016): 47; Yaşar Çubuklu, *Postmodern Toplumdan Kesitler*, (İstanbul: Paloma Yayınevi, 2010), 80; Yılmaz, *Moderninden Postmoderne Siyasal Arayışlar*, 105; Mike Featherstone, “City Cultures and Post-Modern Lifestyles”, *Post-Fordism*, Ed. Ash Amin (Malden: Blackwell Publishers, 2003), 391-2.

²⁷² Mike Featherstone, *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, çev. Mehmet Küçük (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996), 144.

gösteri anıdır; gösteri imaj haline gelen birikmiş bir sermaye, nesnelerin kaçınılmaz süsü olarak mevcut toplumların esas üretimidir.²⁷³ Bu nedenle postmodern kültürde “kültür” de artık sadece başka bir meta, kendi içinde bir ürün olarak kabul edilmekte ve gerçek anlamda kapsamına aldığı nesnelerin herhangi biri kadar metalaşmaktadır.²⁷⁴ Simgelerin, göstergelerin, imajların üretiminde ve dolaşımında yeni bir tarza, tutuma, kültürel bir metalaşmaya karşılık gelen bu süreci Andrew Wernick “promosyon kültürü” şeklinde tanımlamakta ve kültürün her tarafına yayılmış olan, yalnızca bu kültürün ideolojik ve sembolik içeriğini değil, aynı zamanda onun bir bütün olarak yapısını, dokusunu ve ethosunu şekillendiren şeyin *promosyon* olduğuna işaret etmektedir.²⁷⁵ Metalaşma sürecinin yaygınlaşmasıyla birlikte tüm yaşam alanlarına sızan mevcut piyasada *promosyon kültürü*, artık metaların özelliklerini görebileceğimiz bir pencereyi (kullanım değeri) değil, kişilerin yalnızca *kendilerini* görebildikleri bir aynayı (imaj değeri) temsil etmektedir. Burada olan yalnızca “metalar ve biz”, yani “siz” diye çağırılan ve hayali bireyler olarak kurgulanan şekilsiz bir kitledir. Artık kapitalizmin bir sistem olarak var olabilmesi için *orada* duran somut bir tüketici kitlesine değil, hayali bir *tüketiciye*; gerçek talebe yönelik bir arza değil, ancak hayali bir talebin arzına ihtiyacı vardır. Dolayısıyla geç ya da yeni kapitalizmde önemli olan artık nitelik ve niceliği önceden hesaplanabilir bir tüketici kitlesine yönelik üretim değildir. Önemli olan, tüketimin ve hesaplanmış nicelik ve nitelikteki bir *tüketicinin*, yani “uygun” anlatı, imaj ve formları, var olmanın her türlü sorunlarına uygun birer reçete olarak takip edebilecek bir tüketicinin üretimidir. Postmodern tüketici ya da “promosyoncu birey” bu doğrultuda ve bu amaçla, tüketim yaptıkça giderek daha çok tüketim mallarına benzeyen, yalnızca metaları sahiplenmekle kalmayıp, aynı zamanda kendisini de bir meta olarak tasarlayan ve sunan “yeni bir birey” tipine işaret etmektedir.²⁷⁶ Sonuç, kültürel ürünleri olduğu kadar kişinin kendisini de bir tüketim

²⁷³ Guy Debord, *Gösteri Toplumu*, çev. Ayşen Ekmekçi ve Okşan Taşkent (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996), 14-22.

²⁷⁴ Helen Anne Douglas, “The Society of Self: An Analysis of Contemporary Popular Inspirational Self-Help Literature In a Socio-Historical Perspective”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (McMaster University. School of Graduate Studies, 1979), 128; Jameson, *Postmodernizm Ya Da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı*, 10.

²⁷⁵ Andrew Wernick, *Promosyon Kültürü: Reklam, İdeoloji ve Sembolik Anlatım*, çev. Osman Akınhay (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1996), 7-279.

²⁷⁶ Şükrü Arın, “Tüketicinin Üretimi ve Benlik Promosyonu”, *Birikim Dergisi*, S. 110 (1998): 89-91; Necmi Zekâ, *Postmodernizm: Jameson, Lyotard, Habermas*, 2. bs. (İstanbul: Kıyı Yayınları, 1994), 49.

nesnesi haline getiren bir dünyaya, tamamen derinliksiz ve var olmayan bir gerçekliğin yüzeyindeki anlatılardan oluşan imgelerin bir dünyasına sahip olduğumuzdur.²⁷⁷

Bu haliyle mevcut dönemde tüketicinin “hiçbir şeyi” temsil ettiği ancak “her şey” ya da hemen hemen her şey olabildiği, bir meta olarak tasarlandığı kadar bir özne olarak da kendisini, kişiliğini veya kimliğini yeniden ürettiği ve tam da bu anlamıyla “tercihe bağlı” kişilik kartlarına sahip bir “persona” olduğu söylenebilir.²⁷⁸ Ne var ki bu tercihlerin ve anlamların hiçbiri sabit olmamakla birlikte, serbestçe yer değiştirir ve tüketiciler bunlara yeni anlamlar katarak kendini ifade edebilmenin ortaklarından biri haline getirir. Bir anlamda postmodern birey bu süreçte imaj ve sembolik anlamların aktif bir üreticisi olarak kendi kimliğini oluşturmada “deneyimlerin üreticisi” haline gelir.²⁷⁹ Tüketicinin kişinin kendini gerçekleştirme ve bireysel kimliğini (yeniden) inşa edebilmesinin bir aracı olarak görülmeye başlanması ise nihayetinde bir taraftan tüketim tercihlerinin zamanla yaşam tercihleri olarak belirmesine neden olurken, bir taraftan da ürünlerin bir kimliği, bir duyguyu, imajı ya da bir deneyimi yaşamanın başlıca araçları olarak görülmesine zemin hazırlamıştır. Bir anlamda ürünler artık bir öykü oluşturma, kişilik kazandırma, imaj yaratma ya da bu imaja ilişkin bir duyguyu öngörmenin, bir deneyimi ya da “yaşam tarzı”nı satmanın araçları haline gelmiştir. Ürünlerin pazarladığı şey artık birer yaşam biçimi, insanların ne tür bir duygu veya deneyim yaşayacakları, kendileriyle ve diğer insanlarla nasıl ilişkilendirilecekleridir. Tüketicilerin duygularına hitap ederek bireysel kimliği oluşturma bir ifadesi, kişinin kendini gerçekleştirmesinin bir deneyimidir.²⁸⁰ Dolayısıyla “bugün artık her şey değişmiştir. Bundan böyle anlam bunalımı yoktur. Çünkü her yerde giderek daha çok anlam üretilmektedir- yetersiz kalan artık taleptir. Sistemin asıl sorunu da *bu anlam talebi üretimidir.*”²⁸¹ Bu sebeple de “ihtiyaçlar artık nesnelerden çok değerleri hedef alır ve ihtiyaçların tatmini öncelikle *bu değerlerin benimsenmesi* anlamına gelir.”²⁸² Bu haliyle tüketim, yalnızca fizyolojik ihtiyaçları değil, bu ihtiyaçlardan ayrılan ve tam da bu

²⁷⁷ Alex Callinicos, *Postmodernizme Hayır, Marksist Bir Eleştiri*, çev. Şebnem Pala (Ankara: Ayraç Yayınevi, 2001), 224; David Morley & Kevin Robins, *Kimlik Mekânları: Küresel Medya, Elektronik Ortamlar ve Kültürel Sınırlar*, çev. Emrehan Zeybekoğlu (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997), 110.

²⁷⁸ Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, 100; Sinem Güdüm, “Jean Baudrillard ve Tüketim Toplumu”, <http://isyananarsi.blogspot.com/2011/04/jean-baudrillard-ve-tuketim-toplumu.html> [30.04.2011].

²⁷⁹ Yavuz Odabaşı, *Postmodern Pazarlama*, 3 bs. (İstanbul: Kapital Medya Yayınları, 2004), 105.

²⁸⁰ A.g.e., 80-83.

²⁸¹ Jean Baudrillard, *Sessiz Yığınların Gölgesinde ya da Toplumsalın Sonu*, çev. Oğuz Adanır (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1991), 23.

²⁸² Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, 80.

sebeple daha kolay güdümlenebilir hale gelen “psikolojik” ihtiyaç ve istekleri de kapsamakta, bir anlamda maddi malların üretiminden maddi olmayan malların üretimine kaymaktadır. Bu süreci malların üretiminden olayların üretimine (mal tüketiminden hizmet tüketimine) geçiş şeklinde değerlendiren Harvey’e göre, tüketim artık hayat tarzları ya da dinlenme faaliyetlerini de içine alan, yalnızca kişisel ve ticari hizmetleri değil, bedensel faaliyetler, boş zaman alışkanlıkları, hobiler, gösteri ya da “happening”ler gibi alanları da kapsayan bir anlama sahiptir.²⁸³ Bu durumda tüketim günlük beslenme harcamalarının veya fiziksel malların kullanımının olduğu kadar prestij harcamalarının da “tüketilmesi” anlamına gelmekte, bir anlamda değerlerin ve ürünler dünyasının ideolojik yeniden yapılandırılmasını ifade etmektedir.²⁸⁴

Bu bağlamda değerlendirildiğinde açık uçlu, esnek ve serbestçe dolaşan yaşam tarzı tercihleri yeni ürün alanlarının keşfedilmesine vurgu yapmakta, yeni ürün alanlarının keşfedilmesi ise yeni istek ve ihtiyaçların yaratılması anlamına gelmektedir. Bu da ürünlerin olduğu kadar fikirlerin, değerlerin, modanın yahut yerleşik uygulamaların gelip geçiciliğinde yaşanan bir artışı, daha önce hiç olmadığı kadar yaygınlaşan bir duyguyu, “katı olan her şeyin buharlaştığı” duygusunu işaret etmektedir. Bu haliyle, postmodern düşünme, eyleme ve hissetme tarzları ürettikçe tüketen ve tükettikçe üreten bir anlayışla “anında çözüm” (ihtiyaçların anında giderilmesi) ve “atılabilirlik” pratiklerinin değerini ve meziyetlerini vurgulamaktadır. Bunun anlamı yalnızca ürünlerin değil, aynı zamanda hayat tarzlarının, düşüncelerin, şeylerin atılabilmesi anlamına gelmekte; bireyler yenilikle, atılabilirlikle, şeylerin hızla giderilmesi ve işe yaramaz hale getirilmesi ihtimaliyle yaşamaya zorlanmaktadır. Dolayısıyla buradaki sahiplik duygusu (eğer varsa) kendini idame ettiren değil, sürekliliği olmayan, zamanla ortadan kalkacak olan ve her seferinde kendisini yeni bir nesneyle, duyguyla, modayla üreten bir sahipliktir.²⁸⁵ Öyle ki bugün kurallar değil, sadece tercihler vardır. Moda değil, yalnızca modalar vardır. Her şey her an değişebilir. Herkes her an herhangi biri olabilir.²⁸⁶ İdeal olan ya da geçerli olan tek şey, tüketicinin hiçbir şeye uzun süre bağlanmaması, hiçbir şeyi kesin bir şekilde benimsememesi,

²⁸³ Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 318.

²⁸⁴ Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, 254-255.

²⁸⁵ Edibe Sözen, “Popüler Kültür Retoriği: Sahiplik İçinde Yokluk, Rağbette Olma ve Sağduyu Bilgisi”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, C. 4, S. 15 (2001): 56; Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 319.

²⁸⁶ Bryan S. Turner, *Statü*, çev. Kemal İnal (Ankara: Doruk Yayıncılık, 2000), 94; Featherstone, *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, 142.

hiçbir ihtiyacın tam olarak karşılanmış görülmemesi, yani tüketici tatmininin henüz ilgiyi çekmeden kullanım dışı bırakılabilmesi, hiçbir arzusun nihai kabul edilmemesidir.²⁸⁷ Bu kalıcı olamama (süreksizlik) duygusunu insan-nesne arasındaki artan *geçicilik* ile açıklayan Toffler, bu süreci “kullan-at” toplumu şeklinde tanımlamaktadır. Toffler’a göre geçici ürünler geçici yöntemlerle geçici ihtiyaçlar için üretilmektedir. Çünkü “esneklik, (...) insanları ve olayları yaşanan süreçler olarak değil, bir an önce tanımlanıp paketlenerek rafa kaldırılması gereken şeyler olarak” yaşamaktadır. Ne var ki bu geçicilik kültürünün yaygınlaşması yalnızca insanların nesnelere olan bağlılığının değil, aynı zamanda insanlara, yerlere, istikrarlı ilişkilere, kısacası “eyleme ve olma konusundaki öğrenilmiş tarzlara” bağlılığının da geçiciliği anlamını taşımakta ve tam da *geçiciliğin* bu *esnekliği* sebebiyle bugünün egemen dünyası yeni tip bir *belirsizlik* duygusu yaratmaktadır.”²⁸⁸

Postmodern belirsizliğin mesajı bir “yeni başlangıçlar” ve dünyanın esnekliği mesajıdır: “bu dünyada her şey olabilir ve her şey yapılabilir fakat ebediyen kalacak hiçbir şey yapılamaz; ve olan her şey geliyor demeden gelir ve haberimiz olmadan da ortadan kaybolur”.²⁸⁹ Hiçbir şey önceden belirlenebilir, kestirilebilir ya da bilinebilir değildir. Her şey değişebilir. Dolayısıyla bugün yaşanan belirsizlik duygusunun ayırt edici yönü “istikrarsızlığın bir istikrar haline gelmesi”, belirsizliğin hiçbir umut ilkesi ile var olmadan gündelik yaşamın her alanına yayılmış olmasıdır.²⁹⁰ Bu durumu veya süreci “belirsizlik kültürünün kemikleşmesi” şeklinde tanımlayan Frank Furedi’ye göre bildiğimiz, sahip olduğumuz ya da olduğumuz her şeyi büyük bir bilinmeze dönüştüren bu “bilememe hali”, bugün bilmenin imkânsız olmasıyla birlikte bir *riske* dönüşmektedir. Risk, geleceğe dair belirsizlik ve güven(ce)sizliği arttırarak ilişkileri, düşünceleri ve eylemleri daha kırılgan bir hale getirmekte, uzun süreli yaşam planları için dayanak oluşturan formları veya referans çerçevelerini geçersiz kılmaktadır.²⁹¹ Kaldı ki bu formlar, kurumlar ya da yapılar artık katılaşacak veya sağlamlaşacak yeterli bir zamana sahip değildir ve bu sebeple, insan eylemleri ve uzun vadeli yaşam

²⁸⁷ Bauman, *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*, 42.

²⁸⁸ Alvin Toffler, *Şok: Gelecek Korkusu*, çev. Selami Sargut (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1974), 46 ve 52; Engin Geçtan, *Varoluş ve Psikiyatri*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2019), 147; Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, 35; Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 319.

²⁸⁹ Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, 38-39.

²⁹⁰ Evren Balta, *Tedirginlik Çağı*, 1. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 12-13.

²⁹¹ Frank Furedi, *Korku Kültürü: Risk Almamanın Riskleri*, çev. Barış Yıldırım (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001), 96-97; Balta, *Tedirginlik Çağı*, 14.

stratejileri için bir referans çerçevesi olarak işlev görememekte ya da yetersiz kalmaktadır. Gerçekte, bir yaşam beklentisi yahut stratejisinin kendisi de bu stratejiyi geliştirmek ve istikrarlı kılmak için harcanan zamandan, yani kişinin bir “yaşam projesi” geliştirme ve onu tamamlama zamanından çok daha kısadır. Dolayısıyla bugün yaşanan ve yaşanmakta olan değişimler, daha öncesinde asla karşılaşılmamış olan bir dizi zorluğu gündeme getirdiği kadar bireylerin bir yaşamı takip etme ve elde etmeleri için gerekli olan düzenlemeleri veyahut koşulları da tahmin edilemeyen ve benzeri görülmemiş bir şekilde yeniden yaratmaktadır. Durmaksızın değişen bu koşulların neden olduğu ikilemler ve belirsizlikler ise bireylerin kendileri tarafından üstlenilmesi beklenen birer görev ve yazgı olarak ortaya çıkmaktadır. Bireyin bu sorumluluğu yüklenmesine hizmet edeceği iddia edilen erdem ise artık *uygunluk* (bir şeye riayet etme, uyum içinde olma) değil, *esnekliktir*: yani kısa bir bildiri ile tarz ve yöntemleri değiştirmeye, herhangi bir pişmanlık duymaksızın bağlılık ve taahhütleri terk etmeye veya kişinin kendi yerleşmiş tercihlerini takip etmek yerine hali hazırda var olan fırsatları elde etmesine yönelik bir “isteklilik” veya buna “hazır olma” hali.²⁹² Bu sebeple Bauman’a göre, “eğer gerçekten düzeneklerin güvenilirliğinin ya da güvenilir gibi görünmelerinin koşulları bunlar ise, o zaman postmodern yaşamın bağlamı bu testi geçemiyor. Bireysel yaşam projeleri, demir atacak istikrarlı bir zemin bulamıyor” ve dolayısıyla kişinin kendi yaşam çizgisini oluşturabileceği güvenilir ve süreğen bir uzam-zaman bulunmuyor.²⁹³ Bu anlamda, “her şeyin sürekli bir değişiklik içinde bulunduğu bir dünyada herhangi bir belirliliğin, kesinliğin bireye kadar ulaşması, varlığından bireyi haberdar etmesi son derece güç” bir hale geliyor.²⁹⁴ Bu koşullar altında, yani kendi kendini idame ettiren bir belirsizlik koşulu altında yaşamak ise sürdürülebilir bir kimlik ve yaşam öyküsü oluşturma çabasını anlamsız kılarak, kimliği inşa edilen, yeniden inşa edilen, bir daha inşa edilen ve tekrar inşa edilen bir şey haline getiriyor. Dolayısıyla anlık tüketim anlayışına odaklanan ve bu sebeple de geçiciliği kutsayan yeni kapitalizmin doğasıyla, *belirsizlik* bir *kesinlik* haline gelirken, kimlikler de esnekleşen ve belirsizleşen bir bağlam üzerinden kurulmaya veya bu zeminde

²⁹² Zygmunt Bauman, *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*, (Malden: Polity Press, 2007), 1-4; Ahmet Ayhan Koyuncu, “Özgürlüğün Bir İmkânı Olarak Belirsizlik: Bauman Bağlamında Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Ekev Akademi Dergisi*, ICOAEF Özel Sayısı (2019), 34.

²⁹³ Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, 34.

²⁹⁴ Peter L. Berger, Brigitte Berger ve Hansfried Kellner, *Modernleşme ve Bilinç*, çev. Cevdet Cerit (İstanbul: Pınar Yayınları, 1985), 203.

tanımlanmaya çalışılıyor. Böylelikle, yeniden üretilen (üretilmesi talep edilen) ve bu sebeple değişken ve şekilsiz bir boyuta ulaşan bu kimlikler nihayetinde anlık tüketimin nesneleri haline getiriliyor. Bu durumda postmodern bir kimlik *esnek* ve *merkezsizleşmiş*, *bölünmüş* ve *parçalanmış*, *geçici* ve *belirsiz* bir kimlik olduğu kadar *anlık* ve *metalaşan*, dolayısıyla aynı zamanda da *güvenlikten yoksun* bir kimlik de demek oluyor.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ÜRETİM-TÜKETİM DİKOTOMİSİYLE KİŞİSEL GELİŞİM

3.1. SERMAYENİN DÖNÜŞTÜRÜCÜ MANTIĞI

Bugün üretim ilişkileri ve yöntemlerinde yaşanan değişimler sadece üretim alanıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda yaşam tarzları ve zihniyet yapılarında da belirgin değişim ve dönüşümlere zemin hazırlamıştır. Bir anlamda, emeğin örgütlenme biçiminde yaşanan değişimin yalnızca ürün ve hizmetleri kapsayan bir yenilenme ya da farklılaşmaya değil, aynı zamanda tüm insan eylemini (davranışlar, inançlar, hisler, jestler ya da toplumsal tutumlar gibi) kapsayan düzeneklerin, pratiklerin veya söylemlerin de yeniden yapılandırılmasına zemin hazırladığı söylenebilir. Bu anlamda, ekonomik alanda yaşanan düzen değişikliği, yalnızca iş gücünün kullanım biçimleri ve çalışmanın nasıl örgütlenmesi gerektiği ile değil, bundan daha fazlasıyla ve aslında başka bir şeyle ilgili olmaktadır. Burada yeni olan, söz konusu ekonomik dönüşümlerin gerçekte tüm bir yaşama, düşünme ve hissetme biçimlerimizde, davranış tarzlarımız ya da başkalarıyla ve kendimizle kurduğumuz ilişki pratiklerinde, kısacası *varoluş* biçimlerimizde neden olduğu dönüştürücü etkidir. Burada birey dahil her şey dönüştürülmekte, yeni öznellik biçimleri üretilmekte ya da öznellikler yeniden şekillendirilmektedir. Çünkü nihai amaç tam da yeni öznellik biçimlerinin üretilmesini hedef alan bir ekonomik sistemin varlığıdır: “*ekonomik hususlar bu yolda başvurulacak yöntemlerdir; amaç kalbi ve ruhu değiştirmektir.*” *Neoliberalizm*, tam da bu yeni ekonomik yapı ile uyum içinde olması beklenen tüm bu ilişki biçimlerini yeniden tanımlamanın adı, başka bir ifadeyle *çağdaş kapitalizmin aklı*, yeni kapitalizmin dönüştürücü mantığıdır.²⁹⁵

Daha önceki klasik kapitalist biçimlenişlerden farklı olarak neoliberalizmi yeni ve aslında tümüyle farklı kılan özelliği, yalnızca işçilerin disiplinini yahut itaat ve uysallıklarını değil, aynı zamanda ve özellikle onların “kalbindeki ve ruhundaki” dönüşümü üretmeyi talep eden yapısıdır. Daha açık bir ifadeyle, neoliberalizm, bireylerin tüm var oluşlarını yeniden kurmayı, bir bakıma onların insan olma biçimlerini yeniden inşa etmeyi amaçlayan ideolojik ve kuramsal bir aygıtı ifade etmektedir. İnsanların tutumlarını, değerlerini veya düşüncelerini belirli teknik ve usuller aracılığıyla yönlendirme ve bu çerçevede yeni öznellikler üretme talebi,

²⁹⁵ Pierre Dardot & Christian Laval, *Dünyanın Yeni Aklı: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 1-2; Andrea Rossi, “Neoliberal Ruhlar”, *Cogito*, S. 91 (2018): 129.

neoliberalizmin, kapitalizmin üretim yöntemleri ve yapılarında yaşanan dönüşümlere bireylerin yaşam tarzları ve zihniyetlerinin de sürekli uyumunu sağlama, bunun için de yaşamın her alanında yeni normlar yaratma amacına karşılık gelmektedir. Bu uyum sağlama ya da yeniden yaratım süreci ise temelde insanların psikolojik ihtiyaçlarının neler olduğu, daha doğrusu neler *olması gerektiğinden* hareket edilerek gerçekleştirilmekte, bir anlamda “ruhsal” işlevlerin ekonomik hususları anlamada etkili bir anlayış ve yönetim tarzı olarak kullanılabileceği kabul edilmektedir: İnsanların kalbi ve ruhu ne kadar iyi dönüştürülebilirse ekonomik işleyiş de o kadar kusursuz sürdürülebilir.²⁹⁶

Bu çerçeve içerisinde değerlendirildiğinde, neoliberalizmin yönetsellik anlayışının, temelde, belirli alışkanlık ve arzulara dayanan *yeni bir öznellik üretimine* karşılık geldiği söylenebilir. Bu yeni öznellik biçimi, kapitalizmin postfordist evresinde “girişimci” olarak tanımlanmakta, bir bakıma her iktisadi öznenin potansiyel olarak girişimci bir ruha sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu anlamıyla neoliberal piyasa ekonomisinde herkes bir girişimci olarak atfedilmekte, daha doğrusu herkes *kendi kendini yetiştirebilen* bir girişimci olmayı öğrenmekle sorumlu tutulmaktadır. Bu sorumluluk dahilinde kişilerden kendilerini bir girişimci gibi yönetmeyi öğrenmeleri, bunu yapabilmeleri için de mevcut piyasa durumu içerisinde bir özyönetime, yani kendi kendilerini yönetme tarzına sahip olmaları beklenmektedir. Bu özyönetimi elde edebilmenin yöntemleri de yine piyasa ekonomisi dahilinde işletilen işyeri yönetimleri ile sağlanmakta, yeni insan türü modelinin yaratılması ve yayılması bu yönetim yapılarının sunduğu eğitim ya da hizmetler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Böylece yalnızca zihniyetlerde değil, bununla birlikte davranışlarda da bir değişim sağlanabilmekte, ekonomik faaliyet için gerekli görülen “insan kaynakları” oluşturulabilmekte ya da üretim-tüketim dengesini verimli kılacak ruh ve bedenler üretilebilmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde neoliberal ekonomi Andrea Rossi’ye göre, ne insan ile doğa arasında gerçekleşen ilk ilişkiyle ne de emeğin üretim araçları ile kurduğu klasik örgütlenme biçimleriyle ilgilidir. Neoliberalizm özellikle ve öncelikle *benliğin kendi kendisiyle kurduğu* “psikolojik” ilişki ile ilgilidir ve yalnızca bu

²⁹⁶ Rossi, “Neoliberal Ruhlar”, 121-122; Cemil Aksu, “Neoliberal Toplumda Öznellik”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1 (2015): 69.

çerçeve içerisinde çözümlenebilir.²⁹⁷ Buradan hareketle neoliberalizmin, bugün içinde yaşadığımız dünyayı anlama ve yorumlamaya yönelik oluşturduğumuz sağduyuyu açıklayabilmenin, başka bir ifadeyle ekonomi politik pratiklerimiz ve düşünme biçimlerimizde yaşanan değişimi adlandırabilmenin önemli bir parçasını oluşturduğu söylenebilir.²⁹⁸ Çünkü neoliberalizm, bugün, yalnızca ekonomi politikalarıyla değil, aynı zamanda yaşamın her alanında yaydığı beklenti ve normlarla, bireylerin nasıl düşünmeleri ve davranmaları gerektiğini belirleyen/etkileyen bir yönetsellik ile işlemektedir. Burada vurgulanmak istenen nokta, tüm bu dönüşümlerin, neoliberalizm ile yeni ekonomi politik pratikler arasında kurulan yakın ilişkiyle ilgili olduğudur. Daha açık bir ifadeyle, bugünkü insanın değişimini anlayabilmek ancak ruhun üretimi ve insan oluşun yeni bir tarzını yaratmayı amaçlayan neoliberalizm ve buna dair içerimleri bilinçli bir şekilde takip eden yeni ekonomik pratikler arasındaki ilişkinin tanımlanabilmesiyle mümkün olmaktadır. Çünkü emeğe yönelik tavırdaki psiko-sosyal değişimin anlaşılabilmesi için, öncelikle, tekrara dayalı kol emeği alanından değeri üreten yaratıcı emeğin alanına kayılmasıyla ilişkili olan kültürel dönüşümün dikkate alınması gerekmektedir.²⁹⁹

Buradan hareketle, çalışmanın bu bölümünde esnek birikim rejiminin dönüştürücü mantığı ya da yeni kapitalist düzenin aklı olarak da nitelendirilen neoliberalizmin insan ruhsallığını ne yönde, hangi araçlarla ve ne şekilde dönüştürme eğiliminde olduğu iki farklı şekilde ele alınmaya çalışılacaktır. Bunlardan ilki, yeni çalışma yönetiminin neoliberalizmin benimsediği içerimler ile örtüşen yapısı ve bu yönetim biçiminin çağdaş insan “ruhu”nun üretimi üzerine gerçekleştirdiği uygulamalarıdır. Burada öncelikle bu uygulamaların, söylem veya pratiklerin takdir edilmesindeki dönüşüm(ler)in neler olduğu belirtmeye çalışılacak, ardından bu uygulama, söylem ve pratiklerin kullanım alanlarının, kullanım biçimlerinin ve araçlarının neler olduğu ele alınmaya çalışılacaktır. Üzerinde durulması gereken ikinci nokta ise tam da yeni yönetim anlayışının neoliberalizmin içerdiği yönetim pratikleri ile uyuşan yapısından kaynaklı gündeme gelen yeni iş alanlarının varlığı, başka bir ifadeyle

²⁹⁷ Dardot & Laval, *Dünyanın Yeni Aklı*, 198-364; Rossi, “Neoliberal Ruhlar”, 126-130.

²⁹⁸ David Harvey, “Yaratıcı Yıkım Olarak Neoliberalizm”, *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2 (2012): 69.

²⁹⁹ Franco Bifo Berardi, *Ruh İşbaşında: Yabancılaşmadan Otonomiye*, çev. Fırat Genç (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), 77.

öncesinde ekonomik alan dışında kalan yeni meslek türlerinin artan bir şekilde ekonomik alana dâhil edilmeye başlanmasının incelenmesi olacaktır.

İnsan ruhunun neoliberal koşullar altında neye dönüştüğünün veya neye dönüşme eğilimi gösterdiğinin çalışmaya bu şekilde dâhil edilmesi, öncelikle, çalışma yaşamında ve emeğin örgütlenmesinde yeni bir aşamayı ifade eden esnek birikim mantığının ve onun yeni yönetim jargonunun çalışanlardan beklediği taleplerinin ve aynı zamanda onları kontrol etme biçimlerinin kişisel gelişim kültürü ile belirli aşamalarda kurduğu yakınlıkla ilgilidir. Bir diğer aşama ise özellikle bu iki alan arasında kurulan ilişkinin bir sonucu olarak da değerlendirilebilecek olan yeni çalışma biçimlerinin (işlerin veya meslek türlerinin) ekonomik alana dâhil edilmeye başlanmasıyla bu meslek türlerinden bazılarının yine kişisel gelişim endüstrisi bağlamında ele alınabilecek olmasındandır.

3.1.1. Ruhun İşletilmesi ve Yeni Öznenin İmali: En-Değerli-Sermaye-İnsan

Bugün maddi malların üretiminden maddi olmayan malların üretimine geçiş şeklinde kavramsallaştırılan ve genel anlamıyla endüstriden hizmetler sektörüne doğru gerçekleşen bir kaymayı ifade eden postfordist dönüşüm süreci içerisinde, çalışma, yalnızca işçilerin itaat ve uysallıklarını talep eden ve bu disiplin dahilinde en yüksek verimliliği sağlayacak olan bir “mekanik işçi” yaratma sürecini değil, tersine işçilerin üretim süreciyle daha kişisel, deyim yerindeyse proaktif bir bağ kurmalarını ifade etmektedir. Bunun en önemli sebebi *emeğin kendisinin* bugün herhangi bir görevden, itaatten ya da kendini feda etmekten daha fazlasına ve aslında başka bir işleve karşılık gelmeye başlamasıdır. Öyle ki maddi malların üretiminden hizmet sektörüne doğru gerçekleşen bu merkezi kayma, bireylerin *kendilerini de doğrudan işyeri içerisinde* gerçekleştirmelerinin koşullarını üreterek insan oluşun yeni bir tarzına işaret etmekte, “ruhun yaşamı” artık ekonomik üretimin parametreleri içinde, ekonomik ölçütlere göre ve yine ekonomik anlamda “terbiye” edilmeye çalışılmaktadır.³⁰⁰

Çalışanın artık Taylorizmin bilimsel yönetim yaklaşımı dahilinde değerlendirilen makinenin bir uzantısı biçiminde değil, bir bakıma “insan işçi” olarak görülmeye başlanması ve bu sebeple de “ruhu”nun derinlemesine ve etkili bir şekilde

³⁰⁰ Rossi, “*Neoliberal Ruhlar*”, 132.

dönüştürülmesi gerekliliği, öncelikle, geç ya da yeni kapitalizmin tüketici talepleri ve yoğunlaşan rekabet olgusuyla kurduğu ilişki bağlamında anlaşılabilir. Bugün, tüketici isteklerine bağlı olarak üretilebilen, onların bireysel kişiliklerine göre tasarlanabilen bir tüketim-üretim ilişkisinde, müşteri taleplerine kısa sürede cevap verebilmek ve yoğun rekabet koşullarında güç elde edebilmek ancak şirketlerin çalışanlarından en üst verimliliği elde etmeleriyle mümkün olmaktadır. Bu verimliliği elde etme yöntemleri ise genelde çalışanın fiziksel olduğu kadar sosyal, bilişsel veya duygusal özelliklerinin de kullanılmasını gerektirmekte, ürünün bir parçası haline gelen insan unsuru ve onun kişisel tutum ve davranışları kalitenin sürdürülmesindeki belirleyici faktörü oluşturmaktadır. Öyle ki neoliberal yönetim ilkeleri altında her bir ücretli bireysel bir “kâr merkezi” haline getirilen, bu özelliğinden ötürü de sürekli zenginleştirilmesi talep edilen bir “nitelikler portföyü”ne sahip olup olmamakla değerli addedilmekte, tam olarak yaptıkları ve elde ettikleri şeylere göre ekonomik değerlendirilmenin bir aracı olarak kabul görmektedir. Böylece insana dair olan tüm özellikler, işyerinin hedef ve amaçları doğrultusunda işlevselleştirilerek birer “kâr” nesnesine dönüştürülmek istenmekte, bu dönüşüm ise temelde tüm bir deneyim, anlam ve söylem değişimine, kendimizle (ve kimliğimizle) ilgili geliştirdiğimiz/geliştireceğimiz yeni bir kavrayışa karşılık gelmektedir.

Üretici etkinliğin örgütlenme formundaki bu dönüşüm böylelikle bu örgütlenme biçiminin yalnızca maddi nitelik taşımadığı ve aslında bunun ötesine geçtiği anlamına gelmektedir. Çünkü bilindiği üzere, günümüz tüketim anlayışında herhangi bir ürün veya hizmetin satın alınmasını belirleyen değerler öncelikle bu ürün ve hizmetlerin taşıdığı duygusal ya da manevi anlamlarla belirlenmekte; tüketici talepleri de bu ürünlerin fiziksel ya da kullanım işlevleri ile değil, bunun ötesinde duygusal ya da sembolik değer ve anlamlarının neler olduğu ile ilgilenmektedir. Dolayısıyla burada söz konusu olan yalnızca sunulan ürün ve hizmetlerin anlamlarının ne olduğu değil, bunun yanında ve belki de ötesinde bu ürünlerin sunuş biçimlerinin ne olduğu ve aslında nasıl olması gerektiğidir. Çünkü kültürel anlamlarıyla üretilen içeriklerin “tutup tutmaması” ya da “nasıl tutacağı” artık bir “üretme” mantığı değil, “yaratma” mantığıyla ilgili olmakta, bir anlamda yaratıcı emeğin özgül biçimlerine bağlı hale gelmektedir. Bu nedenle artık her işçinin bir diğeri yerine ikame edilebildiği, yapılan işin herhangi bireysel bir nitelik taşımadığı “üretme mantığı” yerine, üreticinin kendi başına bir değer

ve önem kazandığı, ürünün, yaratıcısıyla ayrılmaz bir şekilde bağlı olduğu ve bir anlamda bireysel varoluşun üretim sürecinde vazgeçilemez olduğu “yaratım mantığının” geçmesi (ve böylece tüketiciye göre özelleşmesi talep edilen bir meta üretimi sürecinin ikamesi) üretici etkinliğin kendisinde de yeni bir aşamayı ifade etmektedir: maddi-olmayan (gayri maddi) emek.³⁰¹

Gayri maddi emek, en genel tanımıyla, üretim süreci sonunda ortaya maddi bir meta değil, daha çok bu metaya yüklenen “kültürel içerikleri”, bir anlamda maddi olmayan bir üretimin gerçekleştirilmesini ifade etmektedir.³⁰² Maddi olmayan bir üretimin gerçekleştirilmesi ise ilk bakışta ekonomik parametrelerle tümüyle ilişkisiz görünen duyguların, hislerin, yaratıcılığın, estetik duyarlılığın ya da duygusal ilişkilerin birer yatırım ve kâr, maliyet ve kazanç olarak yeniden yorumlanabilmesi anlamına gelmektedir.³⁰³ Bu haliyle maddi olmayan emek, yalnızca üretim ve emek boyutunda yaşanan bir değişimi değil, aynı zamanda ve özellikle “öznellik” üretiminde de yeni bir aşamayı ifade etmektedir. Öyle ki postfordist koşullar içerisinde gerçekleştirilen üretim, çalışanlardan yalnızca fiziksel ve zihinsel (ya da psikolojik) yeterliliklerini değil, aynı zamanda onların yaratıcılıklarını, entelektüel birikimlerini, iletişim becerilerini veyahut hayal gücünü, kısacası “kişisel” sermayelerini talep etmektedir. Bu bağlamda “neoliberal makineye yakıt sağlayacak olan şey (tam da) insanın potansiyelinin kendisidir”; bu potansiyele sahip olacak kişi ise yalnızca standart prosedürleri veya kuralları yerine getiren değil, aynı zamanda tüm yaratıcı ve entelektüel birikimlerini (yani insani sermayesini) işyerinin başarısı uğruna feda edebilen kişidir. Dolayısıyla geç kapitalizm tarafından başlatılan ve postfordist üretim koşulları içerisinde hegemonik bir konum sağlayan bu emek türünü kullanma işlevi kabaca, öznellik üretimini ekonominin merkezi meşgalelerinden biri haline getirmektedir.³⁰⁴ Burada önemli olan nokta, bu öznellik üretimini mükemmelleştiren ve aynı zamanda özbenliklerin işyeri içerisindeki dilini şekillendiren temel unsurlardan biri olarak ele alınan “duyguların üslubu”dur.

³⁰¹ Ufuk Kaya ve Çağlar Kadir Özhan, “Duygusal Emek ve Tükenmişlik İlişkisi: Turist Rehberleri Üzerine Bir Araştırma”, *Çalışma İlişkileri Dergisi*, C. 3, S. 2 (2012): 110; Ezgi Kaya, “Kapitalist Emek Sürecinin Öğeleri Ekseninde Kültürel Endüstriler ve Yaratıcı Emek”, *İletişim: Araştırmaları*, C. 1, S. 14 (2016): 46; Güven Savul, “Gayri-Maddi Emeğin Üretkenleşmesi: Talihsizliğin Görünümleri”, *Çalışma ve Toplum*, S. 1 (2015): 308-309.

³⁰² Hardt & Negri, *İmparatorluk*, 303; Mehmet Kayın, “Gayri Maddi Emeğin Görünümleri: Freelance Tasarımcılar”, *Artuklu Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 1 (2019): 47.

³⁰³ Rossi, “*Neoliberal Ruhlar*”, 134.

³⁰⁴ A.g.e., 137-139.

Duyguların üslubuna dair merkezi bir önemi vurgulayan yeni üretim ilişkilerinin (ya da neoliberalizmin yönetsellik anlayışının), öncelikle, oldukça farklı bir ekonomik eylem deneyimine işaret ettiği söylenebilir. Bu deneyim türünde öznellikler içgüdüsel, irrasyonel ve “duygusal” boyutları ile ilişkilendirilmekte, bununla birlikte bu duyguların nasıl biçimlendirileceğine dair “ruh”un farklı bölümlerini terbiye etmeye yönelik bir eğilim gösterilmektedir. Bunun en önemli sebebi, bugün işletmelerin “kurumsal imajları”nı belirleyen veya belirlenen bu imajların müşteride arzu edilen bir haleti ruhiye yaratmasını olanaklı kılan temel faktörün, bu imajların bir taşıyıcısı konumunda olan çalışanlar olarak görülmesidir. Yoğun rekabet koşullarında, süreklilik ve verimliliği sağlamada ya da işyeri açısından olumlu bir imaj yaratmada çalışanların performanslarını en üst düzeyde geliştirebilme zorunluluğu, böylelikle, üretim sürecine duyguların da katılmasını zorunlu kılmakta; bir anlamda kâr ve verimliliği yaratmanın bir koşulu olarak görülen duygusal özellikler pazarlamanın araçlarından biri olarak kullanılmaya başlanmaktadır.³⁰⁵ Çünkü duygular bugün “müşteri odaklılık” paradigması doğrultusunda işleyen bir yönetim anlayışı için hizmet kalitesini garanti altına almanın ve nihai tüketiciyi duygusal yönden memnun edebilmenin en önemli faktörlerinden biri haline gelmektedir.³⁰⁶ Başka bir ifadeyle duygular, bugün, söz konusu imajların yaratılmasında ve bunların müşteriye aktarılmasındaki söylem ve ritüelleri ifade eden verimli bir kaynak; kârlılık için değerli hale getirilebilecek bir sermaye ve nihayetinde satın alınabilecek bir “emek gücü”, bir meta olarak görülmeye başlanmaktadır. Dolayısıyla sermayenin gereklilikleri doğrultusunda üretilmek ya da yeniden şekillendirilmek istenen bir öznellik biçiminin, öncelikle insanın “bireyöncesini”ni oluşturan alışkanlıkları, duyguları ve dilini metalaştırmakta olduğu söylenebilir. Burada önemli olan bir nokta, bu duygu ve alışkanlıkların ancak işlevsel ve etkili hale getirilebildiği müddetçe verimli veya değerli bir sermaye olarak kabul edilebileceğidir. Duygunun işlevsel hale getirilmesi ise, bu duyguların kurumsal işletmelerin hedefleri ile bütünleştirilebilmesi, çalışanın bu hedefler doğrultusunda enerjisini, emeğini ya da kişiliklerini satış için kullanabilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla işlevsel hale getirilmesi ve etkili kılınması amaçlanan duyguların kurumların hedefleri ile uyumlu

³⁰⁵ Elife Kart, “Bir Duygu Yönetimi Süreci Olarak Duygusal Emeğin Çalışanlar Üzerindeki Etkisi”, *Çalışma ve Toplum*, S. 3 (2011): 217-219; Kaya ve Özhan, “Duygusal Emek ve Tükenmişlik İlişkisi: Turist Rehberleri Üzerine Bir Araştırma”, 110.

³⁰⁶ Şeyma Gün Eroğlu, “Örgütlerde Duygusal Emek ve Tükenmişlik İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 19 (2014): 147-148.

kılınma çabası, aynı zamanda duyguların da ekonomik piyasa tarafından pazarlık unsuru haline getirilebilen ve piyasa kuralları gereğince yönetilebilen bir “özellik” haline gelmesine vurgu yapmaktadır.³⁰⁷ Bir anlamda, duyguların ekonomik faaliyetin önemli bir unsuru haline getirildiği bir kültür biçiminde tanımlanan duygusal kapitalizmde, duygular da kişisel birer sermayeye dönüştürülerek ticari bir anlama sahip olmaya başlamış, duyguların bu şekilde piyasa alanına dahil edilmesi, bedensel biçim ve durumların kontrolünde olduğu gibi, duyguların da ölçülebilen, yönetilebilen ve denetlenebilen birer sosyal sermayeye dönüştürülmesini mümkün kılmıştır. Böylelikle, duygular bir verimlilik aracı olarak kullanılmaya başlandıkça, kurumsal imajı veya kurum kültürünü oluşturan en önemli parçalardan biri haline gelmekte; duygulara yüklenen bu işlevsellik ise nihayetinde çalışanların kurum kültürünün belirlediği hedefler doğrultusunda yönetilmelerini yahut biçimlendirilmelerini gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla işin gerektirdiği *uygun* duyguların nasıl öğrenileceği, şekillendirileceği ve sergileneceği bugün hem rekabetçi stratejinin hem de postmodern yönetim anlayışının önemli odaklarından biri haline gelmektedir. Böylelikle, emeğin klasik örgütlenme biçimlerinde negatif ve irrasyonel görüldüğü için organizasyonel işleyişe müdahil edilmemesi gerektiği düşünülen, bu sebeple de disiplin altına alınması ve bu işleyiş dâhilinde yönetilmesi gereken bir şey olarak ele alınan “çalışanın duyguları”, bugün tam da organizasyonel başarıya ulaşmanın, piyasa ekonomisinde avantaj elde edebilmenin ya da işletme kârlılığını artırabilmenin bir aracı haline geldiği için yönetilmesi ve bu çerçevede “düzenlenmesi” gereken bir olgu haline gelmektedir.³⁰⁸

Çalışanların duygularının ve duygusal gösterimlerinin örgütsel yönetim tarafından şekillendirilmeye veya kontrol edilmeye başlandığı bu süreç nihayetinde *duygusal emek* olgusunu ortaya çıkarmaktadır. Duygusal emek, çalışanların hizmet verdikleri süre içerisinde kendilerinden beklenen veya talep edilen duyguları gösterebilmeleri; müşterilerde ürüne, hizmete ya da markaya dair olumlu izlenimler oluşturacak bir “ruhsal durum”u yaratabilmeleri ve bunu yaparken de işyerinin gösterim kuralları ve örgütsel hedefleriyle uyumlu olabilecek davranışları sergileyebilmeleri

³⁰⁷ Kart, “*Bir Duygu Yönetimi Süreci Olarak Duygusal Emeğin Çalışanlar Üzerindeki Etkisi*”, 224.

³⁰⁸ Theresa A. Domagalski, “Emotion in Organizations: Main Currents”, *Human Relations*, V. 52, No. 6 (1999): 833-835; Andrew Morris & Daniel C. Feldman, “The Dimensions, Antecedents and Consequences of Emotional Labor”, *Academy of Management Review*, V. 21, No. 4 (1996): 987; Ufuk Kaya ve Neslihan Serçeoğlu, “Duygu İşçilerinde Yabancılaşma: Hizmet Sektöründe Bir Araştırma”, *Çalışma ve Toplum*, S. 1 (2013): 313.

anlamına gelmektedir.³⁰⁹ Bir anlamda bu emek türü, organizasyonların kalite ve verimliliklerini arttırmada işlevsel olabilecek duygulanımların, hislerin ve dışa vurulan izlenimlerin önceden belirlenmiş kurallar dâhilinde yaratılması ve sergilenmesine dayanmakta; bu sebeple de değişen durumlara uygun olacak şekilde hangi duyguların denenip denenmeyeceğinin yönetilmesi ya da aslında *nasıl* hissetmemiz gerektiğinin öğretilmesi anlamına gelmektedir.³¹⁰ Duyguların bu şekilde yönlendirilmesi ve yönetilmesinin en önemli sebebi, yine, duygusal emeğe yönelik oluşan beklentilerin zamanla kurum kültürünün bir parçası haline gelmesi, yani kurumların performanslarının ne yönde şekilleneceğinin artık büyük ölçüde çalışanların sergileyecekleri duyguların ne olacağına bağlı hale gelmesidir. Dolayısıyla buradaki asıl vurgunun, çalışanın davranış ve tutumlarıyla birlikte hislerinin ve duygularının şekillendirilmesi; eğer gerekli görülürse bu his ve duyguların değiştirilmesi, yani değişen koşullara uygun olacak şekilde hangi duyguların (öğrenilmesi) ve sergilenmesi, hangilerinin saklanması gerektiğine dair izlenen bir “duygu yönetimi” süreci üzerine olduğunu söylemek mümkündür. Bu da emeğin örgütlenmesinde uygulanan kontrol ya da denetim biçimlerinin artık yalnızca fiziksel bedenleri değil, bununla birlikte ve bunun ötesinde duyguları da yönetmekte olduğu anlamına gelmekte, bu durum ise emeğin örgütlenme biçimlerinde yaşanan yeni bir formu/aşamayı ifade etmektedir.³¹¹ Çünkü çalışanların fiziksel ve bilişsel olduğu kadar sosyal ve duygusal tüm özelliklerinin de metalaştırılıp kârlılık için bir araç haline getirildiği postfordist dönem ve hızla büyüyen hizmet sektöründe kullanılmaya başlanan bu kavramlar, emeğin ve onun örgütlenme biçiminin önemli bir parçası haline gelmekte; eğitim, denetim ve yönetim yoluyla

³⁰⁹ Meltem Güngör, “Duygusal Emek Kavramı: Süreci ve Sonuçları”, *Kamu-İş*, C. 11, S. 1 (2009): 167-181; Amy S. Wharton, “The Sociology of Emotional Labor”, *Annual Review of Sociology*, V. 35, No. 1 (2009): 147; H. Şebnem Seçer, “Çalışma Yaşamında Duygular ve Duygusal Emek: Sosyoloji, Psikoloji ve Örgüt Teorisi Açısından Bir Değerlendirme”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 50 (2005): 825.

³¹⁰ Arlie Russell Hochschild, “Emotion Work, Feeling Rules and Social Structure”, *American Journal of Sociology*, V. 85, No. 3 (1979): 566; Alicia A. Grandey, “Emotion Regulation in the Workplace: A New Way to Conceptualize Emotional Labor”, *Journal of Occupational Health Psychology*, V. 5, No. 1 (2000): 97-98; Anat Rafaeli & Robert I. Sutton, “Expression of Emotion as Part of the Work Role”, *Academy of Management Review*, V. 12, No. 1 (1987): 26.

³¹¹ Dennis Nickson, Chris Warhurst & Eli Dutton, “The Importance of Attitude and Appearance in the Service Encounter in Retail and Hospitality”, *Journal of Service Theory and Practice*, V. 15, No. 2 (2005): 197; Fuat Man ve Cihan Selek Öz, “Göründüğü Gibi Olamamak Ya Da Olduğu Gibi Görünmemek: Çağrı Merkezlerinde Duygusal Emek”, *Çalışma ve Toplum*, S. 1 (2009): 78.

bedenselleşmiş bir hizmet üretimi, fabrika işçisinden farklı olarak, esasen emeğin yapısında meydana gelen bir değişimi anlatmaktadır.³¹²

Bu çerçeve içerisinde değerlendirildiğinde, yeni ekonomik koşullara uyum sağlama çabasının, bugün, işyeri yönetimi, firma kültürü, kurum kimliği ya da imaj yaratma gibi alanlar üzerinden gerçekleştirildiği, bu sebeple de işgücünün *yeniden biçimlendirilmesine* yönelik eğilimlerin gittikçe artmakta olduğu söylenebilir. Çünkü bugün şirketlerin verimlilik koşullarını nasıl oluşturacakları, bununla birlikte sahip oldukları kurum kültürü ve kimliğini ne yönde şekillendirecekleri, çalışanın *kişisel imaj(lar)ı* ile ilgili olmakta; dolayısıyla bu imajların “olumlu” bir şekilde yaratılabilmesi işyerinin en önemli gerekliliklerinden biri haline gelmektedir. Olumlu bir imajın nasıl yaratılacağı ise, bugün, *duygular* ile ilişkilendirilmekte; duyguların ifade edilme biçimleri veya (üslupları), firmaların kendi verimlilik koşullarını oluşturmada etkili bir strateji olarak görülmeye başlanmaktadır. Dolayısıyla burada, bir taraftan, bu stratejiyi verimli kılmak adına duyguların üslubuna dair belirli normların yahut düzenlemelerin yaratılma ihtiyacı gündeme gelirken, diğer taraftan tam da duyguların yönetilme ihtiyacı ile belirginlik kazanan bir duygusal emek olgusu ortaya çıkmaktadır. Organizasyonların belirli anlatım normları ve kurallarına uygun olan duyguların sergilenmesini ifade eden duygusal emek olgusunun bir yönetim stratejisi olarak kullanılması ise, nihayetinde çalışanın, ayırt edici nitelikler gözetken bir seyirci için sahnede performans sergileyen bir aktör olarak görülmesine benzetilebilir. Öyle ki çalışanın kendisinden beklenen başarıya ulaşmasını sağlayacak olan davranışlar (çalışanın ne yapacağı ve ne olacağı konusunda programlanması) kurum kültürü aracılığıyla yaratılmakta, bu kurallar çerçevesinde duygular iş ilişkilerine dahil edilerek biçimlendirilmekte, manipüle edilmekte, yönetilmekte ve yeniden üretilmektedir.³¹³ Çünkü yaratılması ve güçlendirilmesi talep edilen bir kurum kültürünün varlığı, yalnızca çalışanların yaptıkları ya da söyledikleriyle değil, aynı zamanda ve daha da

³¹² Zuhale Esra Bilir, “Duyguların ve Bedenlerin Ticarileşmesi: Ankara’daki Alışveriş Merkezlerinde Çalışan Kadın Satış Görevlileri”, *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, C. 9, S. 13 (2018): 39-42.

³¹³ James M. Diefendorff & Robin H. Gosserand, “Understanding the Emotional Labor Process: A Control Theory Perspective”, *Journal of Organizational Behavior*, No. 24 (2003): 954; Sandi Mann, “Expectations of Emotional Display in the Workplace: An American/British Comparative Study”, *Leadership & Organization Development Journal*, V. 28, No. 6 (2007): 553.

önemlisi ne hissettikleri ve hissetmeleri gerektiği ile ilgili olmaktadır.³¹⁴ Bu değerlendirmeler temelinde, günümüz çalışma koşullarına bakıldığında, kârı arttırma ve bir artı değer sağlama aracı olarak kullanılan emeğin denetimi ve çalışanın biçimlendirilmesi mantığının değişmediği, bunun da ötesinde, yeni araç ve tekniklerin kullanılmasıyla gerçekleşen bir “duygu yönetimi” mantığının eklemelenmesiyle yeni bir emek örgütlenme biçiminin uygulandığını söylemek mümkündür.

Duyguların iş sürecinde ve “iş” için kullanılmasını veyahut yeniden oluşturulmasını ifade eden duygu yönetimi sürecinin nihayetinde vardıgı nokta ise bizzat ruhun üretim sürecine dâhil edilmesiyle ortaya çıkan paradoksal bir sonuca yol açmaktadır. Emek gücü bundan böyle “insan sermayesi” denilen şeye dönüşür; yani işe koşulan artık soyut ve genel bir emek gücü değil, tekilliktir, bizzat kişinin kendisinin emek sürecine taşıdığı psikolojik, bilişsel ve duygulanımsal güçlerin kendisi, bunların bir bileşimidir. Bu çerçevede, güncel üretim örgütlenmesinde zihinsel faaliyetin her bir parçasının sermayeye dönüştürülmek zorunda bırakıldığı, bu anlamda bugün tecrübe edilen başlıca şeyin “ruhun kendisinin işbaşı yaptırıldığı” olduğunu söylemek mümkündür. Ruhun işbaşında olması demek ise, nihayetinde, işin birincil anlamının artık bir değer yaratmak değil, bunun ötesinde, bu ruhu “terbiye” edecek öznel(ler) imal etmek olduğu anlamına gelmektedir.³¹⁵ Bunun anlamı, artık söz konusu olan şeyin çalışanların kişiselleşmiş ya da kişisel varlıklarıyla ilişkilendirilmiş olan bir ürünü nasıl ve hangi stratejilerle üretmeleri yahut sunmaları gerektiği ile değil, tam da kişisel varlıklarına özgü olan kaynakların (yeteneklerinin, yaratıcılıklarının, kişiliklerinin ya da hayal güçlerinin) kullanıldığı gerçeği ile ilgili olmaya başlamasıdır. Bir anlamda burada söz konusu olan şey yalnızca çalışanların *tüm* kişisel (ya da insani) sermayelerinin bir verimlilik değerine nasıl dönüştürülebileceği değil, bunun daha ötesinde, bu insani sermayenin nasıl yaratılabileceği, bir bakıma doğrudan “insan”ın nasıl üretilebileceğidir. Çünkü çalışanlar açısından iyi bir performans gösterebilmenin anahtarı olarak işlev gören duygular ve onların nasıl aktarılacağına ilişkin oluşturulan stratejiler, en sonunda, insanın tüm kişisel özelliklerinin ideal olarak ekonomik

³¹⁴ Blake E. Ashforth & Ronald H. Humphrey, “Emotional Labor in Service Roles: The Influence of Identity”, *The Academy of Management Review*, V. 18, No. 1 (1993): 90; Carol Boyd, “Customer Violence and Employee Health and Safety”, *Work, Employment and Society*, V. 16, No. 1 (2002): 153-154; Blake E. Ashforth & Ronald H. Humphrey, “Emotion in the Workplace: A Reappraisal”, *Human Relations*, V. 48, No. 2 (1995): 107.

³¹⁵ Berardi, *Ruh İşbaşında*, 12-15.

prensiplere göre yazılabileceği ve ancak bu ekonomik amaçlar aracılığıyla “kendisini gerçekleştirebileceği” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla burada, insanın tüm varoluşu bütünüyle ekonomik karşılığı olan bir değere dönüştürülmekte, yani tüm insani kapasiteler ekonomik ölçütlere göre deşifre edilmeye ve yönetilmeye başlanmaktadır. Bir bakıma bireyin “psişik” yaşamı artık ekonomik bir problem olarak kayda geçirilmektedir.³¹⁶ “Potansiyelin kendisini” mükemmelleştirme çabası olarak da yorumlanabilecek bu süreç, nihayetinde, insanı “en değerli sermaye” olarak atfetmekte; André Gorz’un da ifade ettiği gibi, insan “varlık olarak öznelliğine kadar, tüm bütünlüğüyle (bir) üretim aracı haline” gelmektedir. Yani insan “hem biyolojik işlevleri hem de duygulanımsal (ve ruhsal) üretimi itibarıyla yeni bir sermaye alanı haline” gelmekte; “en-değerli-sermaye-insan yalnızca sermaye gibi işleyebiliyorsa değerli” addedilmektedir.³¹⁷

Böyle bir bakış açısı, her şeyden önce, “insan”ın kendisini bir sermaye olarak kabul etmesi gerektiği ve bu sermayenin daha değerli bir hale nasıl getirebileceği fikrine dayanmaktadır. Yani burada çalışanlardan beklenen, kişisel özelliklerinin bir verimlilik ve kâr aracı olarak kullanılması değil, bunun ötesinde, tam da bu özellikler aracılığıyla kişinin kendisini bir değer olarak yaratabileceği, bunun için de kendisine, özellikle *kişiliğine* bir sermaye olarak muamele etmesi gerektiğidir. Sermayeyi değerli kılmamanın ya da en başta bir “insan sermayesi” yaratabilmenin olanakları ise, öncelikle, bireyin kişisel ve hatta özel niteliklerinin tümünün mübadele alanında ticari bir değer kazanmasıyla ölçülür hale getirilmektedir. Yani, *insani olanın sermayeleştirilmesi*, bu insani sermayenin değerli kılınabilmesi ve sürekli biçimde arttırılabilmesinin ilk koşulu, kişinin mübadele alanında bir değer kazanmasıyla, bunun için de *kendine* ne kadar *yatırım* yaptığıyla, bir başka ifadeyle *kendini satmayı ne kadar bildiğiyle* ilgili hale gelmektedir. Çünkü bugün çalışanların fiziksel ve zihinsel emekleri kadar, tüm *kişilikleri* ve bu kişiliklere dair oluşturdukları imaj(lar)ı üretim-tüketim ilişkisinin tümüyle belirleyeni haline gelmekte; içselleştirilmesi istenen bir “performans”a dönüşen iş, imajın takipçilerini birer müşteriye, imaj sahibini ise bir satıcıya dönüştürmektedir. Dolayısıyla burada öncelikle “bir performans söz konusudur ve her performans belli bir

³¹⁶ Rossi, “Neoliberal Ruhlar”, 122-136; Kart, “Bir Duygu Yönetimi Süreci Olarak Duygusal Emegin Çalışanlar Üzerindeki Etkisi”, 222.

³¹⁷ Gorz, *Yaşadığımız Sefalet*, 17 ve 69; Utku Özmakas, “İnsan Sermayesinin Kaynağı: Maddi Olmayan Emek”, *Toplum ve Bilim*, S. 135 (2015): 23.

vitrine yöneliktir.”³¹⁸ Bu performansın nasıl muamele göreceği, bir talep yaratıp yaratamayacağı veya piyasa ekonomisinde bir değere dönüşüp dönüşmeyeceği profil sahibinin davranış ya da imajına ve hatta sosyal kişiliğine bağlı hale gelmekte; bireyin içindeki potansiyeli ortaya çıkarmakla yükümlü tutulan *kişilik*, bundan böyle emek gücünün ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır.³¹⁹

Bu haliyle, “çalışan bir meta” olarak insan, yeni piyasa değerlerinin gereklilikleri tarafından belirlenen bir “piyasa disiplini”nde *kendini satmayı bilmeli*; görünüşü, yaşam tarzı, dili ve kişiliğiyle, arz-talep dengesi yaratabilecek ticari bir maskeye sahip olabilmelidir. Çünkü ancak bu şekilde başarıyı elde eden, diğerleri arasında fark yaratarak “bilinen” biri haline gelebilir. Tıpkı ürünlerin satışında olduğu gibi, pazarlama ve etiketleme burada her şeydir. Kişi ancak doğru imajı yaratıp, bunu uygun bir şekilde pazarlayabildiği müddetçe “istihdam edilebilir”, kendisini güvenilir kılan bir sermaye ve ticari değere sahip bir meta gibi işlev görebilirdir. Önemli olan, “kendini satmayı bilme”nin en yüce erdem haline dönüştürüldüğü bir piyasa disiplini, istenilen imaj(lar)ın *nasıl* yaratılacağı ve pazarlanabileceği meselesidir.

Çalışanın kişisel ve hatta en özel niteliklerinin piyasa alanına dahil edildiği, ticari bir ilgi haline getirildiği ve iş piyasasındaki birer metaya dönüştürüldüğü bu zihniyeti, “kişilik piyasası” şeklinde betimleyen C. Wright Mills, “kendimi *nasıl* daha iyi hale getirebilirim?” sorusunun artık satış yetkilileri ve psikologların harekete geçtiği bir alan üzerinden açıklanabileceğini ileri sürmüş; kişilik piyasasında işin, *daha etkili kişilikler* isteyenler için “diplomalar ve sertifikalarla” onaylanan bir “eğitim yeri” haline geldiğini ifade etmiştir.³²⁰ Bir anlamıyla, maddi emeğin duygulanımsal boyutuyla şekillenen kapitalizmin bugünkü evresinde çalışma, dilsel pazarın gerekliliklerine uygun olarak kişilerin kendilerini “kaliteli” ve “gerektiği gibi” ortaya koyabilmelerinin, işletme tarafından sağlanan eğitimlerle kişilik piyasasına hazırlanabilmelerinin veya öznel kimliklerini bu yönetsel söylemler aracılığıyla şekillendirebilmelerinin aktif bir yeri olarak görülmeye başlanmıştır. Çalışmanın kişinin kendi markasını yaratabileceği ve bunu uygun tekniklerle pazarlayabileceği bir *kimlik* edinme yeri olarak görülmesi ise, en

³¹⁸ Özmakas, “*İnsan Sermayesinin Kaynağı: Maddi Olmayan Emek*”, 15.

³¹⁹ Gorz, *Yaşadığımız Sefalet*, 69; Uğur Keskin ve Adem Baltacı, “Bireyci Ekolden Postmodern Performans Değerlendirmeye: Epistemolojik Bir Tartışma”, *Sosyal Siyaset Konferansları*, S. 62-63 (2012): 56.

³²⁰ C. Wright Mills, *White Collar: The American Middle Classes*, (New York: Oxford University Press, 1953), 182-186.

sonunda, bireylerin, söylemlerle dolu olan -eğitim programları, toplantılar, sosyal toplantılar, performans değerlendirme sistemleri, resmi ya da gayri resmi geri bildirimler, motive edici seminerler, terfi basamakları vb.- kendileriyle ilgili kavrayışlarını sürekli (yeniden) şekillendirmeleri gereken çalışanlar olarak görülmeleri anlamına gelmektedir. İnsan kaynakları yönetiminin asli görevi, bu kimlikleri kurumsal kültürün istekleri doğrultusunda şekillendirebilmek, örgütsel bağlılık ve sadakatle bağlantılı bir biçimde idare edebilmektir. Bu itibarla bireyler, nihayetinde, “öz-kimlik anlatıları ile ilgili yeni yönetsel söylemleri bünyesinde toplayan bir kimlik işçisi” haline gelmekte, öznellikler yeni yönetim yaklaşımları çerçevesinde belirlenen alışkanlıklar, arzular ve gereksinimler etrafında yeniden şekillendirilmekte ya da “geliştirilmektedir”.³²¹ Bu haliyle çalışma, içinde öznelere pratik bir bilgi edinebildiği bir süreç, kişinin kendi kendisini oluşturmaya olanak sağlayacak bir kendi içinde “formasyon” ve “rehberlik” alanı haline gelirken, tam da bu olanakları şekillendiren yönetsel söylem, normatif kontrolün bir biçimini uygulamakla yükümlü hale gelir. Bu yüzden de, hem bir öğrenim süreci hem de iktidarın bir kullanımı haline gelen yeni yönetim yaklaşımlarındaki temel düşünce, fikirlerin değiştirilmesi için öncelikle çevrenin değişmesi gerektiği, çünkü ancak bu yolla davranışların bir alışkanlık haline getirilebileceği ve yeni bir kültürün yaratılmasının olanaklı olacağıdır.³²²

“İnsan sermayesi için bir piyasa” bu haliyle bir cümle parçası olmaktan çok daha fazlasına karşılık gelmektedir. İnsanın “kendi üzerinde çalışma”ya teşvik edildiği ve bunun anahtar kodlarının yeni yönetim yaklaşımları tarafından uygulanan “eğitim teknikleri” ile sağlandığı bir süreç, yalnızca insan *kaynağının* insan *sermayesine* dönüştürüldüğü bir duruma değil, aynı zamanda tam da “bir değer oluşturma kaynağı” olarak görülen bu insan sermayesinin işe ve işyerine özgü hale getirildiği anlamına gelmektedir.³²³ Dolayısıyla buradaki öncelikli amacın, nitelikli bir insan sermayesi oluşturabilmek ve bu sermayeden en iyi şekilde faydalanabilmek üzerine olduğu söylenebilir. İstenilen sonuca ulaşabilmenin yöntemi ise kişilerin eğitilmesi ve geliştirilmesine olanak sağlayacak hizmet içi eğitim çalışmalarını kapsayan örgütsel bir

³²¹ Budd, *Çalışma Düşüncesi*, 316.

³²² Engin Yıldırım, “Türkiye’deki Toplam Kalite Yönetimi Uygulamalarının İşçiler ve Endüstri İlişkileri Üzerindeki Etkileri”, *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, C. 5, S. 19 (2004): 15.

³²³ Nurullah Kaya ve Mustafa Kesen, “İnsan Kaynaklarının İnsan Sermayesine Dönüşümü: Bir Literatür Taraması”, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, C. 6, S. 10 (2014): 24.

yapının oluşturulmasıyla mümkün hale getirilmekte, insan sermayesinin devamlılığı ve sürekliliğini sağlayacak olan strateji ve politikalar insan kaynakları yönetimi ile sağlanmaya çalışılmaktadır. Çünkü insan sermayesine yapılacak olan bir yatırım, nihayetinde, işyerinin üretim ve yönetim performansına yapılacak bir yatırım anlamına gelmekte, bunun için de çalışanların kurumsal kültüre katacakları artı değerın öncelikle işletme tarafından sunulan olanaklar ile geliştirilmesi yahut şekillendirilmesi talep edilmektedir.³²⁴

Gerek yeni yönetimsellik anlayışının gerekse de söz konusu anlayışın düşünsel ve politik zeminini ifade eden neoliberalizmin en açık görünümünün, bu haliyle, emeğin “niteliği, içeriği ve anlamı” üzerinde yoğunlaşmakta olduğu söylenebilir.³²⁵ Bireyin davranış ve tutumları, ilişkisel ve duygusal gösterimleri ile birlikte tüm kişiliğinin emek gücü olarak satışa çıkarıldığı, bu “aşırıya kaçan” bütün niteliklerin ekonomik değerklenmenin bir aracı olarak kullanıldığı ve çoğu zaman gelişigüzel bir şekilde sergilediği davranışsal biçimlerin içsel bir uzlaşım yoluyla değil, daha çok şirketin hedef ve çıkarları doğrultusunda yeniden kurgulandığı bir ekonomik işleyiş mantığında, iş ve işçi figürlerinin anlamı ve işlevi de şimdiye kadar olduğundan çok daha geniş bir kapsama karşılık gelir. İş artık yalnızca ekonomik anlamıyla sınırlı kalmayıp, benliğimizin ve kimliğimizin kuruluşunda merkezi öge haline gelen bir yüzyılın deneyimine işaret etmektedir.³²⁶ Öyle ki, tüm söylem ve pratiklerle birlikte, emeğin bedenine ruh katma arayışı, en sonunda, yeni bir insan tipolojisi yaratma ihtiyacına, dolayısıyla insan oluşun yeni bir tarzına karşılık gelmektedir: “*Homo economicus*’un kişinin kendi girişimcisi olarak yeniden tanımlanması”na.³²⁷

Burada öncelikli olarak üzerinde durulması ve vurgulanması gereken nokta, kişinin kendini farklı parametreler üzerinden yeniden tanımlama ihtiyacına neden olan

³²⁴ Alparslan Şahin Görmüş, “Entelektüel Sermaye ve İnsan Kaynakları Yönetiminin Artan Önemi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1 (2009): 57-64; Ömer Okan Fettahlioğlu, Sümeyra Ceyhan ve Alican Afşar, “Yetenek Yönetimi Uygulamaları İle Kendini Arayan İç Girişimcilere Yönelik Alan Araştırması”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C. 6, S. 2 (2016): 133; Ali Ender Altunoğlu, Hakan Atay ve Bahriye Terlemmez, “İnsan Kaynakları Bakış Açısından Yetenek Yönetimi: Bankacılık Sektörü Uygulama Örneği”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, C. 37, S. 1 (2015): 48.

³²⁵ Burak Faik Emirgil, “Yeni Kapitalizmde Emeği Sorunsallaştırmak: Emeğin Maddi-Olmayan Görünümleri”, *Çalışma ve Toplum*, S. 1 (2010): 226.

³²⁶ Arlie Russell Hochschild, *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*, (London: University of California Press, 1985), 19 ve 89; Berardi, *Ruh İşbaşında*, 11.

³²⁷ Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu: College de France Dersleri 1978-1979*, çev. Alican Tayla (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), VIII.

dönüşümün ne olduğu, daha doğru bir ifadeyle, bugün insan oluşun yeni bir tarzına sebebiyet veren belirli dönüşümlerin birincil olarak hangi parametre (emeğin kendisi) üzerinden açıklandığının/açıklanabileceğinin tekrar hatırlanması gerekliliğidir. Çünkü neoliberalizmin yarattığı *epistemolojik dönüşümün* (ekonomik işleyişin analizinden insan davranışlarının analizine geçiş) ne olduğunun, neyi değiştirdiğinin ve neleri bir ihtiyaç haline getirdiğinin tam olarak anlaşılabilmesi, öncelikli olarak bu faktörün incelenmesiyle, geçirdiği dönüşümler de göz önüne alındığında, “*niteliği, içeriği ve anlamı*” itibariyle bugün neye karşılık geldiğinin tam olarak açıklanabilmesiyle mümkündür. Bir anlamda öncelikli sorun, emeğe dair ekonomik bir analizin yapılmasıyla, ekonomik analize dâhil edilen emeğin bugün yeniden ele alınması gerektiği ile ilgilidir.

O halde, emeğin ekonomik bir analizini yapmak, onu yeniden ekonomik analizin kapsamına dâhil etmek ne anlama gelmektedir? Foucault’a göre emeğin yeniden ekonomik analize dâhil edilmesi sorunu, bugün, emeğin teknik olarak ne ürettiği, kattığı değer ne olduğu ya da kaç paraya alındığı ve ne kadar ücret karşılığında satıldığı ile ilgili değildir. Bugün en önemli, temel ve öncelikli sorun, çalışan kişinin sahip olduğu kaynakları *nasıl* kullandığı; dolayısıyla emeğin öncelikle çalışan kişi açısından ne anlama geldiği ve bu anlamın belli bir akılsallık sistemine hangi şekillerde itaat ettiği ile ilgilidir. Çünkü emek bugün üretim, yatırım ya da sermaye gibi yalnızca çarkın dişlerinden biri değil, bunun ötesinde, bir davranış biçimi, çalışan kişinin içsel bir akılsallıkla hesapladığı, onayladığı ve uygulamada bulunduğu ekonomik bir davranış biçimidir. Dolayısıyla burada söz konusu edilecek olan misyon artık makine, sermaye yahut ürün gibi işlemlerin değil, insan faaliyeti ve davranışlarının, tüm bunların içsel akılsallığının incelenmesi olacaktır.³²⁸ Böyle bir bakış açısı bireyin salt işgücüne çevrilip arz-talep ilişkisinin bir nesnesi ya da ekonomik analizin herhangi konusundan biri olarak değil, ilk defa bir *özne* (ekonomik bir özne) olarak ele alındığı anlamına gelmektedir. O zaman aynı perspektifle emeğin de artık soyut bir işgücüne ve işgücünün kullanıldığı zaman dilimine indirgenen bir ürün biçiminde değil, bir yetenek, içkinlik içeren bir kapasite, bir “sermaye-beceri” olarak yeniden tanımlandığı ve bu çerçevede içerisinde kullanıma sokulduğu söylenebilir.³²⁹

³²⁸ A.g.e., 187.

³²⁹ A.g.e., 188-189.

Öyleyse, duyguların, beklentilerin, eylemlerin ya da fikirlerin bir kenara koyulup, yalnızca bedenlerin işlevselleştirildiği bir örgütlenme biçiminden, bu bedene yatırım yapılması ve onun değerlendirilmesine yönelik bir yönetselliğin devreye sokulması; bu sebeple biyolojik işlevleri yanında duygulanımsal üretimleri itibarıyla de birer sermayeye dönüştürülen/dönüştürülmek istenen “*ideal özne*”ler üretme süreci, yeni bir işçi tipolojisi yaratma ihtiyacına neden olan değişimlerin ne olduğu, neoliberalizmin yarattığı epistemolojik dönüşümün bu özneler açısından ne anlama geldiği, dahası, ileride bahsedileceği üzere, temelde neleri bir ihtiyaç haline getirdiği gibi soruların açıklanabilmesi, en azından, tüm bu soruların gündeme getirilmesi bakımından gerekli olan bağlamı teşkil etmektedir.

Bu durumda bizim açımızdan dikkat edilmesi gereken gelişme, kapitalizmin klasik evresinden neoliberalizme geçişte gerçekleşen “antropolojik” kaymadır: Yeni dünyasında birey, artık bir işçi (emekçi) olarak mübadele eden bir varlık değil, rekabet eden, daha doğrusu rekabet etme isteği teşvik edilmesi gereken bir “*girişimci*”dir ve kendisini bu şekilde tahayyül etmesi/öngörmesi gerekir. Çünkü söz konusu olan, bir kapasitenin, insan sermayesinin hamili olarak değil, tam da bu sermayenin muadili olarak değer kazanan bir neoliberal öznenin varlığıdır ve iktisadi yaşam artık bu öznenin eylemlerinden, emeğinden ve bu emeğin kapsamından/potansiyelinden yola çıkılarak tarif edilmektedir. Dolayısıyla emek eyleme, insan sermayesi de bu eylemin etkilerine dönüştükçe, elde edilecek olan kâr, kişinin yeteneklerine veya becerilerine yapılan bir yatırım anlamına gelir ve böyle bir ekonomik tahayyülde bireyden beklenen, kendini mesleki etkinliğe çekincesizce adamaya, yerine getirmesi gereken faaliyetlere tüm öznelliğiyle katılmaya, kazanç fırsatlarını yakalamaya ve süregiden rekabet sürecine katılmaya hazır bir girişimci olması ya da daha da önemlisi, bu girişimcilik ruhuna sahip olmayı başarabilmesidir. Çünkü öznenin toplumsal normu gerçekten de değişmiş, herkesin kendi üzerinde gerçekleştirmesi istenen “yeniden yapılanma”nın hedef noktası azami performans, kendini aşma, bir anlamda “kendinin ötesi”ni arama ihtiyacı haline gelmiştir. Öznenin insan sermayesi olarak, kendi kendinin girişimcisi olarak tanımlanmasının önemi de buradan kaynaklanmaktadır: Yeni rekabet düzenini ve yeni özneyi işleten şey, kişinin yalnızca yaşıyor olmasından, yalnızca kendi olmasından çekilip çıkarılmasıdır. Çünkü ancak bu şekilde Marx’ın “artı değer” olarak tanımladığı “fazla”yı, bir “öte”yi hedefleyebilir; ancak bu *kendini daimi aşma* yoluyla, *kendiliğin*

kendilik üzerindeki fazlalığı aracılığıyla “kendinin ötesi” olmayı başarabilen bir özne, dolayısıyla da ekonomik faaliyete gerekli bir “insan kaynağı” ve “istihdam edilebilir” olmayı hak eden seçkin bir işgücü haline gelebilir.³³⁰ Bu kontekst içerisinde değerlendirildiğinde, piyasa sürecinin, mekanizmalarının ve ilişkilerinin farklılaşması yoluyla toplumu, kurumları ve şirketleri baştan aşağı yeniden örgütlenme hedefinin, aynı şekilde öznenin de yeniden ele alınıp düzenlenmesi ihtiyacına, bu sebeple de onun başkalaşmasına yol açtığını söylemek mümkündür.

Neoliberalizm böylece temelde farklı ve dikkate değer bir niteliğe işaret eder: Neoliberal düzen, öncelikle ve özellikle ekonomi üzerinden tanımlanan bireyler üretir.³³¹ Bu yeni birey (girişimci özne) kendini bir “şirket” olarak tahayyül eden ve rekabet ilkeleri doğrultusunda “işleten” bir bireydir. Şirket, ideal olarak mükemmellik arayışının, yeniliklerin, piyasadaki talep değişimlerine gösterilen sürekli uyumun, daimi değişimin, “sıfır kusur”un yeridir ve öznenin de bu imgeye içsel olarak uyması emredilir. Bu, yeni çalışma etiğinin en önemli ilkesidir. Çünkü temel düşünce, kişisel bir tasarı ile şirket tasarısı arasında, bireysel arzular ile şirket mükemmelliği amaçları arasında olası bir bağın kurulmasının, ancak herkes küçük bir şirket haline gelir ve bir şirket gibi işlerse mümkün olabileceği fikridir. Dolayısıyla bu yeni etik, girişimci öznelerden, öncelikle, kendilerini bir şirket gibi görmelerini, bunun için de kendilerinin işvereni, kendilerinin eskperi, kendilerinin girişimcisi gibi davranmalarını talep etmektedir. Herkesin tüm eylem ve çalışmasının bir bakıma *kendine değer kazandırma süreci* olarak kabul edildiği böyle bir ilişki ise kişinin piyasada kendine bir fiyat tespit etmesinin, yani bu piyasa içerisinde kendine bir yer edinebilmesinin konusu olmaktadır. Bu fiyatın ne kadar olacağı ya da kişinin kendisini nerede konumlandıracağı da, son aşamada, kendi maliyetlerini hesaplama ve yönetme biçimiyle, bir araştırma-geliştirme çalışması yapıp yapmadığıyla ve özellikle kendisini ne kadar geliştirdiğiyle ilgili hale gelmektedir. Kısacası, çalışma, kişinin kendi şirketi haline gelir ve kendi gelişimi bu şirketin “büyüklüğü”nü belirleyecek temel etmen olarak kabul edilir. Asıl mesele, en

³³⁰ Jason Read, “*Homo Economicus*’un Bir Soykütüğü: Neoliberalizm ve Öznelğin Üretimi”, *Cogito*, S. 70-71 (2012): 85-89; Dardot & Laval, *Dünyanın Yeni Aklı*, 366-392.

³³¹ İmge Oranlı, “Biyo-Politikanın Doğuşu ve Foucaultcu Eleştiri”, *Cogito*, S. 70-71 (2012): 49.

çok kazanç sağlayacak şekilde kişinin kendine yatırım yapma meselesidir: bir “öz-değerlendirme” ethosu olarak “kendilik girişiminde” bulunma meselesi.³³²

Yaşamın şirketleşmesi şeklinde de okunabilecek olan bu yeni çalışma etiği, bireyin bir piyasa durumu içerisinde nasıl davrandığını, yani gerçekte nasıl işlediğini anlamak açısından önemlidir. Her şeyden önce, bireylerin geliştirmesi talep edilen nitelikleri, “kendini adama”nın işyeri için stratejik öneme sahip olduğu toplumsal bir konjonktüre gönderme yapar. Kendini adama bu habitus içerisinde bir “kendini gerçekleştirme” hareketine dönüşürken, şirketin hedeflerini elde etme sorumluluğu, tek başına bireyin eylemlerine, verimliliğine ve gelişimine bırakılır. Şirketten özneye uzanan bu söylem, ben’i, rekabet koşullarında ayakta kalabilmek, kendi hedeflerini gerçekleştirebilmek veya yaşamını başarılı kılabilmek için kendini güçlendirme amacıyla kendi üzerinde çalışmaya teşvik ederken; bunu, öznenin kendisini sorumlu kılarak, bir anlamda iktisadi kişisel bir disiplin haline getirerek mümkün kılar. Başka bir deyişle, neoliberal akılsallık ihtiyaç duyduğu özneleri üretirken, bu özneyi, kendi kendinin yaratıcısı olan, kendi kendini yönetebilen, karşılaşması gereken riskleri kendi seçimiyle alan, muhtemel yenilgilerin bütün sorumluluğunu üstlenen, dolayısıyla gerçekten de rekabet halindeki bir “yapı” gibi davranabilen bir söylem içerisine yerleştirir ve öznelerinden, sanki böyle yapmak içlerinden geliyormuş gibi, tüm bunlar kendi ihtiyaçları ve istekleri tarafından yönlendiriliyormuş gibi davranmalarını bekler. Daha doğrusu, bu davranış biçimini belli bir yönetsellik aracılığıyla zorunlu kılar.³³³

En önemli varsayımı, bireyleri, tercihlerini seçmelerinde “özgür” ve seçilen bu tercihlerinden sorumlu varlıklar olarak tanımlamak olan bu yeni *girişimci yönetsellik* anlayışı, yukarıda bahsedilen “şirket mantığı”ndan apayrı ve aslında çok daha fazla bir şeyi ifade etmektedir. Girişimci benlik yönetimi, başlı başına, tüm iktisadi ilişkileri tek bir söylemin ağı içerisinde konumlandırır. Şirketin sözcük literatürü, bundan böyle, birbirinden bağımsız birçok olguyu, ilişki türlerini, davranış kalıplarını, ihtiyaç ve talepleri, kısacası öznenin kendisini kurma biçimlerini tek bir mantalite çerperinde birleştirme potansiyelini içinde taşır. Bu söylem, bugün, yeni bir iç düzenleme, henüz yeni betimlenen bir etik, bir *ethos*’u tanımlar: Hepimizin, tam olarak (kendi) yaptıklarımıza ve elde ettiğimiz şeylere göre tanınmamızı sağlayacak yeni bir politika;

³³² Dardot & Laval, *Dünyanın Yeni Aklı*, 1-373.

³³³ A.g.e., 367-370.

tüm bu yaptığımız ve elde ettiğimiz şeyleri yönlendirebilmenin yalnızca bizim elimizde olduğunu öğütleyen bir “*self-help*” etiği; “gerçekte olduğumuz şeye dönüşebileceğimiz veya eğer gerekli olursa, kendimizi isteğe bağlı olarak yeniden tasarlayabileceğimiz” düşüncesini salık veren bir “*kendi kendine yardım*” kültürüdür bu.³³⁴ Neoliberal yönetimselliğin büyük yeniliği de bu noktada karşımıza çıkmaktadır: İnsanın “yönetilme” tarzı, bundan böyle, kendini “yönetme” tarzına dönüştürülmekte, öznenin kendisine yönelik oluşturduğu/sahip olduğu benlik tasavvuru, tümüyle kendi yaratıcı faaliyetine bağımlı hale getirilmektedir. Bir anlamda insan, kendi faaliyetlerinin bir öznesine dönüşür ve ancak kendisi, kendisini “kendi eseri” haline getirebilir.³³⁵ Bu demektir ki, herkes kendi üzerinde uygulaması gereken bir faaliyet portföyüne sahip olmalı ve bu eylem aracılığıyla da “özerk” ve “aktif” bir özne olmayı öğrenmelidir. Çünkü ancak bu yolla insan sermayesini büyütme ve bu sermayeye mümkün olan en yüksek değeri kazandırabilmek için “yaşam stratejileri” geliştirmeyi kendi kendine öğrenebilecek, böylelikle de “kendi yaşamının aktörü” olan bir özne olabilecektir.³³⁶

Kendi kendinin neoliberal idaresi, bu koşullar altında, mesleki yaşamla kişisel yaşamın entegre edilebilmesinden, zira başarılı bir benlik imal edebilmenin ancak bu yöntemle mümkün olabileceği düşüncesinden hareket etmektedir. Çalışmayı, kişinin kendini gerçekleştirmesinin ayrıcalıklı bir aracı kılan yeni işletme etiği, bireyin mesleki olarak başarılı olduğunda kendi yaşamını da bir başarı haline getirebileceğini öne sürmekte; bu akılsallığı, salt şirketin hedef ve istekleri aracılığıyla anlamına kavuşacağı iddia edilen bir “kendini gerçekleştirme” özlemi üzerine inşa etmektedir. Böylelikle piyasanın kendisi, bizzat bireyin kendini oluşturduğu, nasıl davranması gerektiğini öğrendiği, kendi kendini eğittiği ve disipline ettiği bir “keşif ve öğrenim” alanı, gerçekliğin sürekli değişimine öznelere uyumunu sağlayan bir hareketin üreticisi haline gelir. Bu noktadan sonra “piyasa, (bireyin) *kendini yetiştirme sürecidir*.”³³⁷ Bu süreçte insan eyleminin yalnızca bir hedefi olduğu, işin çıkış noktası ve özünün de bu olduğu söylenir: piyasadaki çalışmasının değer kazanmasına paralel şekilde bireysel sorumluluğunu üstlenebilme becerisi.

³³⁴ Rossi, “*Neoliberal Ruhlar*”, 133.

³³⁵ Pierre Macherey, “Canguilhem ve Foucault’da Öznellik ve Normatiflik”, *Cogito*, S. 91 (2018): 37.

³³⁶ Dardot & Laval, *Dünyanın Yeni Aklı*, 375.

³³⁷ A.g.e., 203-208.

Şirketlerin yönetimi ile kendinin yönetimi arasında kurulan bu sıkı denklik, böylece, kendini gerçekleştirme, kendi üzerinde çalışma ve “kendini sorumlu kılma”yı temel argümanlar olarak öne çıkarmakta; tüm bu söylemsel pratikler, kişinin karakter yapısının yönetsel başarının anahtarı olarak değerlendirildiği bir bağlamı işaret etmektedir. Böyle bir bağlam, en nihayetinde, çağdaş kapitalist kültürün içsel mantığına dair bambaşka bir şeyi anlatır: Piyasanın maliyet-kazanç kültürel dağarcığı, şimdi tümüyle kişinin en mahrem alanlarına dek uzanan bir akılsallaşmayla bütünleştirilmekte, birer “özne” olabilmeyi arzulayan bireylerin tüm kişisel ve domestik performansları, kendi üzerinde yapmaları gereken bir *çalışma* olarak gerçekleştiği müddetçe değer kazanmaktadır.³³⁸ Dolayısıyla burada söz konusu olan, bireysel yaşamın tüm alanlarının şirket için birer “kaynak” haline geldiği ve bu tür bir tutum tarzına davet edilen şeyin yalnızca “çalışan insan” değil, *bütün olarak öznellik* olduğudur. Burada, mesleki performans ve yeterlik kişinin *iç dünyasının* bir sonucu ve aynı zamanda yansımaları olarak görülmekte, bu sebeple de yalnızca beceriler değil, tüm bir kişilik *kendini dönüştürmenin* pratik egzersizleri olarak yeniden tanımlanmaya açık hale getirilmektedir. Bu çerçevede dâhilinde hatırlatılması gereken bir şey, özne üzerine gerçekleştirilen bunca söylemin, bu zaman zarfında, bize gerçekliğin bir başka tarafını göstermekte olduğudur. Neoliberal özne, en kaba tabiriyle, kelimeler yoluyla güdülenimlerin devindirici bir aracı rolüne büründürülmüştür ve böyle bir dönüşüm, üretim öznesiyle psikolojik öznenin, dahası, ekonomik sözcelerle “psikolojik” türdeki sözcelerin nasıl *özdeşleşebileceğini* ortaya koymaktadır. Öyle ki, psikoloji dili, bugün, bireyi ve kişilik söylemini tanımlamada ve aynı zamanda bunları şekillendirmede çoğunlukla başarılı olmakta çünkü neoliberal iş dünyasının dönüşümlerini büyük ölçüde anlamlandırabilmektedir. Şu bir gerçek ki, psikolojik söylem, bireyleri iç dizgeleriyle ilgili olan bir analizden yola çıkarak yönetmeye imkân tanımış; bunu yaparken de, kendilerini psikolojik varlıklar olarak tasavvur etmeyi, kendileri üzerinde çalışarak kendilerini dönüştürmeyi ve değerlendirmeyi öğrenen bireyler inşa etmiştir. Dolayısıyla buradaki yönlendirici fikir, psikolojik pratiklerle iktisadi zorlamaların karşılıklı intibakıdır. Bu, “kendini gerçekleştirme” anlatısına ayak uyduramayan insanların terapi ve ilgiye muhtaç kişiler olarak tanımlanabileceği, çünkü sorunun kaynağının öncelikli

³³⁸ Eva Illouz, *Soğuk Yakınlıklar: Duygusal Kapitalizmin Şekillenmesi*, çev. Özge Çağlar Aksoy (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 34-163.

olarak kişinin kendi içinde olduğu, dolayısıyla da derindeki motivasyonun ancak “ruhsallık içi” bir çalışma ile bulunabileceği, “kişilik”lerin de, bu minvalde, kolayca “tedavi edilebilecek” ekonomik bir kaynak haline getirilebileceği düşüncesidir.³³⁹ Bu bakımdan incelenmesi gereken tarihsel “materyal”in, sınırları çizilmiş kurallar yahut dayatılan yasalar çerçevesinde değil, öncelikle kendilik *pratikleri* bağlamında analiz edilmesi gerektiği söylenebilir. Çünkü Foucault’a göre *pratik*le kavranmaya çalışılan olgular, esasen bireyin kendi kendisini yaratması değil, belirli bir kültürde bulunan ve bu toplumsal habitus tarafından sunulan, telkin edilen veya dikte edilen modellerdir.³⁴⁰ Yani burada söz konusu olan, artık, öznenin kendini kurma ya da kendi üzerinde çalışma eyleminin kendisi (ne olduğu) değil, bu gerekliliklerin kültürel ve toplumsal normlar tarafından ilham verilerek veyahut dayatılarak (nasıl) düzenlendiği bir sürecin ve işlemin oluşumudur. “Bu önemli bir noktadır, çünkü kültür bir performanstır; bir isim olduğu kadar bir fiildir.”³⁴¹

Son kertede *insanın kendisini değiştirme* amacına kadar uzanan böyle bir süreç, tamamen insani olan, insanın kendisine yönelik gerçekleşen bir beklentiye, gereksinime ve tüm bunları yeni bir tarzda ortaya koyan bir arz-talep ilişkisinin varlığına karşılık gelir. Bu bugün, her şeyden önce, neoliberal akılsallığın ve şirket etiğinin tamamlayıcı bir parçası, düşünülen ve yaşanan şeyler ile iktisadi zorunluluklar arasındaki *uyumu* sağlayan bir aparat/vasıta olarak işlev gören bir “geliştirme ve dönüştürme” hareketidir. Hem yeni yönetimsellik anlayışıyla hem de buna paralel giden etik ve psikoloji perspektifiyle teşvik edilen, aynı zamanda da birey için, tüm bu talep ve beklentilere karşı kurtarıcı bir işlevi yerine getirdiği iddia edilen bu “bireysel dönüşüm” tekniği, günümüz modern toplumlarında, insanın kendi yaşamı ve geleceğini temsil edebilmesinin en uygun stratejisi olarak icra edilen “kişisel gelişim” projesi etrafında işlevselleştirilmekte ve yeniden tanımlanmaya açık hale getirilmektedir. Emek piyasasını, eğitim ve öğrenim mekanizmalarını içeren yeni kipler ya da “yaşam boyu öğrenme” ve “istihdam edilebilirlik” gibi paradigmlar ise kişisel gelişim literatürü ve endüstrisinin en önemli stratejik tarzlarını oluşturan ve şimdiki yönetim tekniklerinin bu

³³⁹ A.g.e., 32 ve 41; Dardot & Laval, *Dünyanın Yeni Aklı*, 382-394.

³⁴⁰ Özgür Gürsoy, “Siyaset (veya Etik): Foucault’un “Kendilik İlişkisinin” Normatif Bağlılığı”, *Cogito*, S. 91 (2018): 103.

³⁴¹ Martin Cortazzi, “Narrative Analysis in Ethnography”, *Handbook of Ethnography*, Edit. Paul Atkinson, et al. (London: Sage Publications, 2001), 391.

bağlamda yeniden okunabilmesine imkân tanıyacak olan hâlihazırdaki modeller/örnekler ya da Foucault'un deyimiyle *pratikler*dir. Bu bakımdan bu pratikler ile hangi değişimlerin amaçlandığı, nelere öncelik verildiği, bu pratiklerin mevcut konjonktürde neye karşılık geldiği ve tüm bunları içeren bir biçimde, nasıl bir toplum tasarımı içerisine oturtulduğu cevaplanması gereken sorulardır. Çünkü “kişisel gelişim” projesi, mevcut çağın tanımlanma biçimindeki en öncelikli öğelerden birisini oluşturmaktadır ve tam da bu sebeple hangi düşünsel ve pratiksel temsillerle ilişki/bağlantılı olduğunun anlaşılması gerekmektedir.

Kişisel gelişim fantezisine öncelik veren, bu fanteziyi besleyen ve onu yaşam stratejileri geliştirebilmenin en popüler (ve “başarılı”) yöntemi haline getiren başlıca değişimler, öncelikle, neoliberal söylemin önemli bir parçasını oluşturan “bireysel dönüşüm” mantığının kurduğu tahakküm ve bu tahakkümle paralel sürdürülen öznenin “kendini kurma pratikleri” üzerinden anlaşılabilir. Bunun sebebi, neoliberal öznelere insan sermayesini arttırabilmek ve tüm kapasitelerini kullanılabilir hale getirmek için daimi bir uğraş içinde bulunduğu “bireysel gelişim” çabasının, bugün, kişinin kendi eylemlerinden, tam olarak yapıp ettiklerinden, kendisini hangi faaliyet ve öğrenme pratikleri içerisine dâhil ettiğinden geçmekte olduğudur. Bunun çalışan birey için anlamı ise kendilerini ne kadar eğittikleri ve kendi yeteneklerinin bu eğitimi üstlenmekte ne kadar sorumlu (bireysel) olduklarıyla ilgili hale gelmektedir. Bütün bu değişimler, bireylerin çalışma yaşamlarında olduğu kadar kendileriyle ilişkilerinde de radikal dönüşümler talep etmekte, kişilerin kendilerini sürekli “istihdam edilebilir” kılması artık tamamen kendilerinin yüklenmesi gereken bir “sorumluluk” olarak formüle edilmektedir. Dolayısıyla, en genel anlamıyla yeniden yapılanma sürecinin, çalışan bireylerden beklenen eylem ve nitelikleri tümüyle değiştirdiği ve istihdamları ile ilgili kendilerini daimi olarak eğitmeleri gerektiğini talep ettiği söylenebilir. Bu durum, öğrenmenin de büyük oranda bireyselleştiği, kimlerin neyi, ne zaman öğreneceği konusunun artık bireyin öngörülerine, kendi gelişimlerinin girişimcileri haline gelen “öğrenenlerin” yükümlülüğüne bırakıldığı anlamına gelmektedir.³⁴² Ne var ki, tüm bu sürecin ve gelişmelerin tek sorumlu mercisi haline getirilen bireyin bu “öğrenme”yi nasıl ve nereden edineceği, çünkü yatırımlarını buna bağlı olarak hangi yöntem ve

³⁴² Fuat Güllüoğlu, “Kamusallığın Çöküşü ve Bireyin Sorumlulaştırılması Olarak “Yaşam Boyu Öğrenme”: Eğitim ve İstihdam Politikalarının Eleştirisine Bir Katkı”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 50, S. 1 (2017): 68-77.

şekillerle sürdüreceği noktası, en nihayetinde, neoliberal pratiklerle uyumlu olup olmama, bu pratiklerin şart koştuğu talepleri edinip edinmemenin bir konusu haline gelmiştir. Özü itibariyle tam da bu neden, eğitimin içeriği, sunumu ve öğrenme pratiklerinin *nasıl* bir misyonla düzenleneceği sorusunu gündeme getirmiş ve bu misyon, eğitime dair bilgileri paket programlar kapsamında temin edilebilir kılan “yaşam boyu öğrenme” modeli üzerine inşa edilmiştir. “Yaşam boyu öğrenme” tekniği, bugün, “neoliberal zamanın ruhu”na uygun bir söylem olmaktadır. Zira tanımı itibariyle de, yaşam boyu öğrenme, tüm bir yaşamı kapsamak üzerine inşa edilmiş, öğrenmeyi üstesinden gelinmesi gereken bir durum olarak değil de, daimi bir şekilde yürütülmesi gereken bir faaliyet olarak kodlamıştır. Bu doğrultuda birey, bu sonsuz öğrenme etkinliğine kendini hazırlamalı, neoliberal meta-anlatısının tahayyül ettiği “ideal özne” olmayı başarabilmelidir. Tam da bu sebeple yaşam boyu öğrenme, “özneleştirme stratejileri içerisinde son derece önemli bir role sahiptir” ve bu, başlı başına, yeni zamanların etiğidir.³⁴³ Sonuç olarak, bireyleri “kişilik piyasası”na hazırlamanın ve bunu başarılı bir şekilde sürdürebilmenin aktif bir girişimi olarak da tanımlayabileceğimiz yaşam boyu öğrenim anlayışı, tüm ekonomik terim ve ilişkilerin son derece kişisel hale getirildiği bir bağlama karşılık gelmektedir. Buradaki temel anlayış, artık yapılan her eylemin, gösterilen her çabanın ya da kendini tanıma ve ifade etmenin tüm biçimlerinin bir yaşam stili olarak nitelendirildiği; bu sebeple de “öğrenme ihtiyacı”nın, tüm insanlar için, yaşamları boyunca sürdürmeleri gereken bir proje, henüz yerine getirilmemiş bir niyet olarak benimsenmesi gerektiği düşüncesidir. Bütün bu değerlendirmeler dikkate alındığında, kendini dönüştürmenin tüm bu pratik egzersizlerinin, en sonunda, talep edilen tutum ve öznellik beklentilerini tamamen bireyin sorumluluğuna yükleyerek, fakat asıl önemlisi onlara “rehberlik ederek(!)” gerçekleştirildiği/düzenlendiği söylenebilir. Bu bakımdan yeni kişisel gelişim normunun, şüphesiz ki, “*do-it-yourself*” (kendin-yap) konseptinde yürütülen bir “kendine yardım” (self-help) modeli olduğu, okuyucularına kişisel gelişimlerini gerçekleştirmelerinde ve buna dair problemlerinin üstesinden gelmelerinde kılavuzluk eden bir yönlendirici/yol gösterici vasfıyla faaliyet gösterdiği ileri sürülebilir.

³⁴³ Fuat Güllüoğlu ve Emre Gökalp, “Neoliberal Zamanın Ruhu, Yaşam Boyu Öğrenme ve İstihdam İlişkileri: Yaşam Boyu Öğrenme Politikaları’nın Eleştirel Bir Analizi”, *Mülkiye Dergisi*, C. 38, S. 2 (2014): 67-85; L. Işıl Ünal, “*Yaşamboyu Öğrenme: Bir Müebbet Mahkumiyet mi?*”, https://www.academia.edu/3306112/ya%C5%9Famboyu_%C3%B6%C4%9Frenme [27.07.2020].

Kendine yardım (kendin-yap) eğitim programları altında sürdürülen faaliyetlerin neler olduğunu tartışmaya başladığımızda, dikkate alınması gereken ilk nokta, bu tür faaliyetlerin kapsam ve miktarlarının hayal edebileceğimizin çok daha ötesine geçtiğinin belirtilmesi gerektiğidir. Kişisel değişim artık açık ve basit bir şekilde ortaya koyulan dev bir işletme, bu sebepten ötürü de “kendine yardım” düşüncesinin muazzam bir biçimde “ihtiyaç” haline geldiği/getirildiği endüstriyel bir meseledir.³⁴⁴ Öyle ki içinde bulunduğumuz dönem, daha öncesinde görülmemiş bir kendilik (kişilik) düşüncesiyle meşgul olmakta; “ben kimim?” ya da “kendimi nasıl daha iyi hale getirebilirim?” gibi soruların artan baskınlığıyla karakterize edilmeye başlanmaktadır. Bunun en çarpıcı örneği, bu tür sorulara bir cevap temin edebildiğini iddia eden çağdaş kişisel gelişim literatürünün artan popülerliği ve üzerine konuştuğu konuların kapsamında yaşanan daimi artışla gözlemlenebilir. Peki, “Neden kişisel gelişim literatürü?” “Eylem ve inançların bu ambalajı nasıl bu kadar cazip bir hale geldi ve neden bu kadar çok satıyor?”³⁴⁵

Tüm bu soruların açıklanabilmesi için, her şeyden önce, *self-help* (kendine yardım/kişisel gelişim) düşüncesinin ne ifade ettiği ve bu ifadenin ne anlama geldiğinin anlaşılması gerekir. Sözlük tanımıyla kendine yardım ya da kişisel gelişim, -sıklıkla psikolojik kaynaklar ile birlikte- bireyin ekonomik, zihinsel veya duygusal olarak kendi kendini geliştirmesi (kendine yardım etmesi veya kendini daha iyi bir hale getirmesi) anlamına gelmektedir.³⁴⁶ Psikoloji kitaplarındaki bağlamıyla, profesyonel bir yardım almadan bireyin kendi kişisel ve duygusal problemleriyle başa çıkmasının bir biçimi şeklinde tabir edilen kişisel gelişim, kişisel gelişim rehberleri için ise bir “*intentional coping*” (istemli bir şekilde üstesinden gelme) tekniği/tavırdır.³⁴⁷ Bu tavra göre kişisel gelişim, kendinle ilgili sıkıntıları bilinçli bir şekilde idare edebilmendir. Kendi kişisel zayıflığını farkedebilmen ve hem bu hatalarının üstesinden gelebilmek, hem de kendini geliştirebilmek için gerekli çabayı gösterebilmendir. Bazen kendi koşullarını ve hislerini geliştirebilmen için yakınındaki insanları veya tüm çevreni değiştirebilmendir çünkü kişisel gelişim her şeyden önce senin kendi davranışlarını, yeteneklerini, düşüncelerini,

³⁴⁴ Gerald M. Rosen, “Self-Help or Hype? Comments on Psychology’s Failure to Advance Self-Care”, *Professional Psychology: Research and Practice*, V. 24, No. 3 (1993): 340-341.

³⁴⁵ Heidi Marie Rimke, “Governing Citizens Through Self-Help Literature”, *Cultural Studies*, V. 14, S. 1 (2000): 61-62.

³⁴⁶ “*Self-Help*”, <https://en.wikipedia.org/wiki/Self-help> [19.11.2020].

³⁴⁷ Ad Bergsma, “Do Self-Help Books Help?”, *Journal of Happiness Studies*, No. 9 (2008): 343.

duygularını, kısacası sana dair farkında olduğun ya da olmadığın tüm gidişatı değiştirme üzerine odaklanır. Kişisel gelişim, içsel benliğinin, eylemlerinin ve mevcut durumunun farklı yönlerini değiştiren kendi “kendin”dir. Kişisel gelişim, kendin vasıtasıyla yürütülen kendi gelişimindir.³⁴⁸ Buradan hareketle, her şeyden önce, bireysel ve gönüllü olma hali olarak addedilen bir aktivite şeklinde tanımlanabilecek olan “kendi kendine yardım” düşüncesinin, öncelikle bir kişilik (benlik) ilkesine dayandırıldığı ve kişisel değişim ve “gelişim”e dair bir istenci zorunlu olarak içermekte olduğu söylenebilir. Kendine yardım, bireyselleştirilmiş gönüllü bir girişim, değişimi üstlenme teşebbüsü, kişiliği yeniden düzenleme ve dönüştürme ihtiyacıdır.³⁴⁹ O halde bu düşünceden yola çıkarak, kişinin kendi kendine yardım edebilme kapasitesini önceleyen her faaliyetin bir kişisel gelişim etkinliği, bu pratik ve “kullanışlı” amaca hizmet eden tüm kaynakların da birer kişisel gelişim literatürü olarak düşünülmesi gerektiği söylenebilir. Bu literatürün kendisini temellendirdiği başlıca konsept, konu ve temaların genellikle hangi nosyonlar üzerine inşa edildiği ise seçim, otonomi ve özgürlük gibi kavramları öne çıkaran bir “kendini-yönetme” retoriğinde gözlemlenebilir.

Bu bakımdan çağdaş kendine yardım literatürü, her şeyden önce, insanların kişisel gelişimlerini başarabilmelerine yardımcı olan ve bunu, kişilerin kendilerini yönetebilme yetileriyle mümkün kılacak “plan” ve taktiklerle gerçekleştirmeye çalışan bir strateji olarak düşünülmelidir. Temel amacı, psikolojik rahatsızlıkların semptomlarını azaltmak değil, fakat kişisel dayanıklılık ve işleyişi artırmak olan kişisel gelişim, öncelikle, daha iyi ve başarılı bir yaşam için tavsiyeler vermekte, “yaşamını nasıl yaşaman gerektiği”ne dair bir rehberlik/kılavuzluk yardımında bulunmakta ve bu tavsiye ve yardımlara açık olan herkesin kendilerine ve kendi yaşamlarına hakim olabilecekleri, bu hakimiyeti istedikleri şekliyle kontrol edebilecekleri iddiasında bulunmaktadır. Buradan hareketle kişisel gelişim “dersleri”nin, öncelikle, öznelerle bilhassa kendilerine güvenmeleri gerektiğini, buna eş zamanlı olarak, yine bilhassa “uzman” görüşlerine itimat etmeleri gerektiğini ve sonrasında yine, ancak bu şekilde kendi yaşamları üzerinde bir yeterliliğe sahip olabileceklerini öğretmekle ortaya çıktığı, bu literatürün kendisini bu tarz bir işlevsellikle görünür kıldığı söylenebilir. Kullanım kılavuzları veya rehber kitapların da bu yolda öznelerin kendi teşhis ve tedavilerine

³⁴⁸ Clayton E. Tucker-Ladd, *Psychological Self-Help*, (Kindle Edition, 2009), 5.

³⁴⁹ Rimke, “*Governing Citizens Through Self-Help Literature*”, 62.

ulaşmalarına yardımcı olmayı amaç edindikleri iddia edilir: okuyucuya, 90 saniyede nasıl bir terapist haline gelebileceği, 30 dakikada kendine yardım yöneliminde bir danışman olabileceği, iki haftada bir verilen 30 dakikalık derslerle kendi tedavilerini gerçekleştirebilecekleri ya da 15 dakikalık seanslarla artık kendi gelişimlerini değerlendirebilecek yetkinliğe sahip olabilecekleri söylenir/öğretilir. Bu periyotları takip etmenin önemi vurgulanır, çünkü ancak bu koşulla spesifik bir tedavi yöntemi değil, kişinin kendi kendisini geliştirebileceği bir iyileşme metodu sunulabileceği iddia edilir.³⁵⁰ Bu doğrultuda, bu yaklaşımları tamamlayıcı bir şekilde kişisel gelişim literatürünün, en genel anlamıyla, kişinin hem zihinsel hem de davranışsal olarak sahip olduğu olumsuz koşullarla başa çıkabileceğinin ve ancak kendisini geliştirdiği ölçüde bu koşulları da değiştirebileceğinin mümkün olduğunu dile getiren bir “eğitim” alanı, bu alana dair “yararlı” ve “pratik” yöntemler sunan bir öğrenim etkinliği, aynı zamanda bireyin kişisel-gelişim amaçlarını başarabilmesini kolaylaştıracak adımlar ve metotlar öneren bir rehberlik faaliyeti veya süregiden kendine yardım yolcuğunda birey için hazır bulunan bir aracı/yardımcı olarak görüldüğü ve bu bağlamda değerlendirildiği ifade edilebilir.

Bu anlamda “kendine yardım”ın, çeşitli sohbet programları, işyeri atölyeleri, kurslar, seminerler ya da konferanslar gibi farklı yollarla sunulmakta (ya da yayılmakta) olduğu, bunun yanı sıra, bu literatüre dâhil edilebilecek araçlar arasında kişisel gelişim kitaplarının tek başına oldukça yoğun bir çeşitlilik sağladığı söylenebilir.³⁵¹ Belirgin bir şekilde geniş bir alanı temsil etmesiyle birlikte, kişisel gelişim kitaplarının çalışma açısından dikkate değer olan bir yönü de kullandığı “üslubu”, dilidir.³⁵² Bunun en önemli sebebi, bu kitaplarda kullanılan sözcük dağarcığının, kavramsal evrenin ve

³⁵⁰ A.g.e., 62-63; Paul Farrand, “Development of A Supported Self-Help Book Prescription Scheme in Primary Care”, *Primary Care Mental Health*, V. 3, No. 1 (2005): 62.

³⁵¹ Colette Marie Prager, “*Exploring Self-Help Literature: Promoter or Preventer of Authentic Growth?*”, Unpublished Master’s Thesis, (University of Calgary, Faculty of Communication And Culture Graduate Programs, 2001), 22.

³⁵² Kişisel gelişim alanının, bugün, ihtiyaç duyulan ve oldukça tüketilen bir piyasa ürünü haline gelmesi, her şeyden önce bu alanın kendine has biçimleri, dili ve oluştırmakta olduğu yaşam tarzı aracılığıyla, *kabul edilebilirliği* üzerinden tartışılabilir. Çünkü en genel anlamıyla kabul edilebilirlik, Bourdieu’ya göre, belirli bir toplumsal duruma, bir habitusa ya da doğrusu belirli bir “dil piyasası”na uygun olmayı içermektedir. Dolayısıyla, kullanılan dilin ifade ettiği kavramsal çerçeve, hem dönemin konjonktürüne uygun bir “jargon”u benimsemek, hem de bu dönemsel durum ve şartların sürdürdüğü toplumsal algıya etki edebilecek bir dili, bir anlamda dilin kabul edilebilirliğinin öngereklerini oluştırmak zorundadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pierre Bourdieu, *Sosyoloji Meseleleri*, çev. Filiz Öztürk vd. (Ankara: Heretik Yayınları, 2016), 149.

bunların karşılık geldiği toplumsal bağlamın, postfordist ve neoliberal tutumların yol açtığı yeni yönetim yaklaşımlarıyla kurduğu yakınlık ve bununla ilgili sunduğu önemli ipuçlarıyla ilgilidir. Foucaultcu terimlerle ifade edilecek olursak, kişisel gelişim literatürü, konuştuğu dil ile öznelerini sistematik olarak şekillendiren bir pratik, kültürel bir söylemdir.³⁵³ Bu, kişisel gelişimin baskın kültürel söylemler tarafından hem biçimlendirildiği hem de bu söylemleri biçimlendirdiği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu metinlerin dili kullanım biçimlerinin neler olduğu, karşılık geldiği toplumsal bağlam dâhilinde tema ve konularını hangi nosyonlar üzerine inşa ettiği, toplumu büyük oranda etkileyen önemli bir değişime karşı gösterilen tepkiyi ya da cevabı anlamlandırabilmenin gerekli bir konusudur.

Bu konu kapsamında söz edilmesi gereken ilk nokta, kişisel gelişimin kullandığı dil ve bu dile atfedilen önemin sorgulanması olmalıdır. Çağdaş kişisel gelişim kitapları boyunca araştırılan *cevap* ya da daha doğrusu meşgul olunan başlıca *soru* kelimesi şudur: “Nasıl?” “Nasıl daha sağlıklı, başarılı, varlıklı, mutlu ya da olumlu olabilirsin” bu türün genel temasını oluşturan kavramlardır. Kariyerini *nasıl* zenginleştirebilirsin, günlük yaşam koşullarını *nasıl* iyileştirebilirsin, diğer insanlarla *nasıl* daha iyi bir iletişim kurabilirsin, *nasıl* para kazanabilir ya da gelirini iki katına çıkarabilirsin, içsel huzura *nasıl* erişebilir ve *nasıl* daha iyi hissedebilirsin, iş yaşamında *nasıl* daha verimli ve yaratıcı olabilirsin ya da *hangi* önlemleri alarak bedensel sağlığını *nasıl* geliştirebilirsin gibi sorular, kişisel gelişim kitaplarında başından sonuna kadar çekici ve ısrarlı bir üslupla ele alınmak istenen cevaplara uygulanan birtakım *nasıl* sorularıdır. Bu soruların yanı sıra kullanılan bir diğer anahtar kelime ise “kişilik”/kendilik, bir başka ifadeyle birey/kişidir. Kişisel gelişim kitaplarına göre, yaşam boyu talep edilen amaçlar, yalnızca, kişisel gelişim sürecinin tam bir şekilde başarılabilmesi için yapılması gereken “kendini gerçekleştirme” süreci ve metotlarının eksiksiz yerine getirilebilmesi şartıyla mümkün kılınmaktadır. Buna göre birey, kişisel gelişim kitaplarının katkısıyla “doğru olmayan” tavır ve yönlerini değiştirmelidir çünkü ancak bu şekilde daha tatmin edici ve “başarılı” bir yaşamı elde edebilir. Ne de olsa kendine yardım düşüncesinin temel mottosu, “daha iyi bir yaşam için, öncelikle

³⁵³ Rimke, “Governing Citizens Through Self-Help Literature”, 63.

kendinde bir değişim yarat” üzerine kuruludur.³⁵⁴ Burada bizim için önemli olan, tüm bu sürecin basit bir uzman denetimi altında gerçekleşen bir kılavuzluk görevi şeklinde değil, fakat daha da önemlisi, kişinin kendi üzerinde “hep var olan” gözetimi ile gerçekleştiğidir. Öyle ki, kişilikler bir bilginin nesnesi haline getirilmekte, bu bilgiye uygun olarak hesaplanabilir ve biçimlendirilebilir bir özne/nesne formuna sokulmakta ve kişinin kendisini nasıl değerli kılabilceği ancak kendi öz-disipliniyle belirlenebilecek olan bir “kendine bakım” sürecine dönüştürölmektedir.³⁵⁵ Bu, müşteriye tatmin etmenin ve kaliteyi iyileştirmenin en iyi yolu olarak görölen “kişisel potansiyelin gelişimi” çevresinde dönen neoliberalizmin ideolojisidir ve tüm bunlar, çalışan olarak insanın değil, bütün olarak *özneliliğin* konusudur.³⁵⁶ Nitekim, fiziksel (maddi) emek kullanımı kapsamında geçerli olan, çalışanın *kolları* daha optimum bir düzeyde hareket edebilir mi sorusu, zihinsel (maddi olmayan) emek kullanımının artan kapsamıyla, kişinin *ruhsal* yaşamı daha optimum bir seviyede geliştirilebilir mi sorusuna dönuşmüştür ve bütün bunlar, en sonunda, çalışanın kendisini nasıl “programlaması” gerektiği ile ilgili bir düşünceyi gerekli kılmış, bu düşünce “kişisel idare” tasarısını öne çıkaran kişisel gelişim sektörü tarafından işletilir hale gelmiştir.³⁵⁷ Bu anlamda, toplumsal koşulların hem bir sonucu hem de yansıması olarak bir duruma, alana veya piyasanın taleplerine hitap eden bir söylem üretiminin tanımlanabilmesi, her şeyden önce, bu söylemi var eden ve aynı zamanda da bu söylem tarafından etkilenen koşulların tarihsel bağlamını okuyabilmek açısından önemlidir. Dolayısıyla kişisel gelişim literatürü kapsamında kullanılan başlıca kavram ve temaların, değişen iş ve üretim ilişkileri, yeni yönetim yaklaşımları ve neoliberal pratikler bağlamında nasıl işlevselleştirildiği, bugün var olan genel mantalite ve değişen arz-talep ilişkilerinin koşulları ile uyumlu olacak biçimde nasıl reforme edildiği, öncelikli olarak, söylem ve habitusun birbirini şekillendirdiği bir bütünsellik perspektifi üzerinden anlaşılmalı ve okunmalıdır. Çünkü bugün “çok satanlar” sektörü haline gelen kişisel gelişimden neyin anlaşıldığı öncelikle buna sebebiyet veren konjonktürel değişimlerin açıklanabilmesiyle; mevcut çağın nasıl bir dönüşüm geçirdiği ve geçirmekte olduğu ise bu dönüşümlerin bir

³⁵⁴ Sevda Pekcoşkun, “*The Study on the Place of Translated Self-Help Literature within the Turkish Literary Polysystem between the Years 2000-2010*”, Unpublished Master’s Thesis, (Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Department of Translation and Interpretation, 2013), 110.

³⁵⁵ Rimke, “*Governing Citizens Through Self-Help Literature*”, 68.

³⁵⁶ Dardot & Laval, *Dünyanın Yeni Aklı*, 379.

³⁵⁷ Pekka Himanen, *Hacker Etiği: İş Hayatına Aykırı Bir Yaklaşım*, çev. Şebnem Kaptan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005), 96-97.

sonucu veya tepkisi olarak beliren söylem biçimlerinin analiz edilebilmesiyle anlaşılabilir. Kişisel gelişim, bu söylem biçimlerinin mevcut en popüler örneklerinden birisidir. Dolayısıyla burada önemli olan bu yeni “fanteziyi” kınamak, kutlamak, yok saymak ya da kabul etmek değil, fakat ne olduğunu ve bugün hangi dönüşümlere karşılık geldiğini *değerlendirebilmektir*.

Ne olduğumuzun değil, daha çok kendimizi ne yaptığımızın önem kazandığı mevcut dönem, her şeyden önce, benliğin “incelenmesi” ve “iyileştirilmesi”yle karakterize edilmektedir. Bu süreçte kişisel gelişim literatürü dikkate değer bir role sahiptir ve bu konulara dair ele aldığı temaların artan oranda çeşitlenmesi aracılığıyla bireyleri bu sürece daha da “alıştırmakta”, kişisel ihtiyaçların bu “psikolojik” açıklamalarına gönüllü ve istekli bir katılımı, -kişilik ile yakından ilgilendiğini belirtmesiyle- gerek duyulur ve talep edilir bir hale getirmektedir. Öyle ki kişisel gelişim kitapları sayesinde okuyuculara yeni ve sahici (güvenilir) bir kimlik kazandırılacağı, değerlerinin ne olduğunu ve neyi başarmak istediklerini dikkatli bir şekilde ve yeniden düşünmelerine olanak sağlanacağı ya da istenmeyen davranış ve duygularının tedavi edileceği temin edilir. Bunun için bireylerden beklenen kendisiyle savaşıması, şu an olduğu kişi ile gelecekte sahip olacağı benlik arasında bir savaş başlatabilme cesaretini gösterebilmesidir ve bu savaş, sonunda bir “kazanan” olabilmek için önemlidir. Bu yolda kişisel gelişim kitapları negatif düşüncelere karşı benliği *gözlemleyerek*, kişinin yanlış düşündüğü keşfedildiği an ona *müdahale ederek*, bu tarz düşüncelerle birey ile kişiliği arasında bir *iletişim başlatarak* ve “henüz farkında olmayan” zihnini doğru düşüncelere karşı *eğiterek* benliği bir “uzman” haline getirir. Böylelikle okuyucunun kendisiyle yanlış bir ilişkide olduğu keşfedilir ve bu kişiliğin doğru ve sağlıklı olanla yer değiştirmesine “yardımcı olunur”.³⁵⁸ Bu bakımdan kişisel gelişim yazını, her şeyden önce, insanın kendisi ile savaşımını “başarı” bağlamında ele alır ve “ne istendiğini bilmek koşuluyla”, gerçekten istenen şeyin elde edilebilmesi için yapılması gerekenleri okuyucusuna, izleyicisine ya da müşterisine *satar*.

Burada bizi ilgilendiren şey, toplumsal veya kültürel alanda yaşanan bu değişimlerin, “gelişim” ya da “kendine yardım” açısından *ne* düşünmemiz gerektiğini *nasıl* etkilediğidir. Bir anlamda söz konusu olan, başarı, büyüme, gelişme, kendine

³⁵⁸ Rebacca Hazleden, “Love Yourself: The Relationship of the Self within Itself in Popular Self-Help Texts”, *Journal of Sociology*, V. 39, No. 4 (2003): 413-419.

güven, pozitif düşünce veya mutluluk gibi kavramları, bugün hüküm sürmekte olan “gelişim” ve “kendine yardım” temaları altında birleştiren ortak noktaların ne olduğu, bunları dile getiren “kişisel gelişim” metnlerinin bu faktörlerden nasıl etkilendiği ve bunları hangi durum ve bağlamlarda kullandığıdır. Bu ortaklıkların ilk veçhesi, bu metinlerin kendilerini, özel bir sözlüğü olan, özel yöntemleri, referans yazarları, ampirik ve akılsal görünümlü argümantasyonları olan ve daima pratik kullanımlar tarafından belirlendiği ileri sürülen birer “psikolojik” bilgi olarak sunmalarındır. İkincisi, tüm bu bilgi bütününden yola çıkarak, şirket içinde ve dışında kullanılabilir olduğu ifade edilen bireysel dönüşüm teknikleri olarak belirlenip, “pragmatik” (çözümüne yönelik) bir vizyonla sunulmalarıdır.³⁵⁹

Bu görünümünün en açık örnekleri, “etkili bir biçimde paketlenip sunulan fikirlerin dünyayı değiştirebileceğini”³⁶⁰ iddia eden kişisel gelişim yazarlarının “en kullanışlı fikirlerin özetlerine” kitaplarında yer vermelerinde ve “çok uygun bir fiyatlandırmayla herkesin bu bilgilere ulaşabilmesini” sağlamalarında görülebilir.³⁶¹ Bu metinlerde okuyucuya iş yaşamında başarılı olabilmek için kişisel becerilerini nasıl geliştirebileceği, yaşamını nasıl değerli kılabilceği, kendisini şirket içinde bir hedef haline getirebilmesi için nasıl davranması gerektiği, iş kıyafetinden kişisel bakımına, kendisiyle ve diğer insanlarla olan ilişkisinden duygularının denetimi ve yeni duygusallık modelleri yaratmasına kadar kendisini nasıl göstermesi gerektiği, başarıyı nasıl elde edeceği ve buna yönelik pozitif tutumları nasıl geliştirebileceğine dair birçok bilgilendirme yapılırken, bu, her zaman için, *Güç Sahibi Olmanın 48 Yasası*³⁶² gibi çekici ve ikna edici bir dil ile ifade edilir.³⁶³ Şurası oldukça açıktır ki, kişisel gelişim kitapları, okuyucularının, metinlerde sunulan “kesin” yasalar çerçevesinde hareket etmelerine ve buna uygun davranışlarda bulunmalarına etki edebilmek için yazılır. Bu kitaplar, bireylerin yaşamlarını iyileştirebilmeleri, hem iş dünyalarında hem de bireysel ilişkilerinde bir “talep” ve “marka” haline gelebilmeleri ya da daha fazla yetke ve güvenle konuşabilmeleri için okuyucular tarafından uygulanması istenen

³⁵⁹ Dardot & Laval, *Dünyanın Yeni Aklı*, 377.

³⁶⁰ Carmine Gallo, *Ted Gibi Konuş: Dünyanın En İyi Beyinlerine Göre Topluluk Önünde Konuşmanın 9 Sırrı*, çev. Figen Bingül (İstanbul: Aganta Kitap, 2015), 10.

³⁶¹ Mümin Sekman, *Her Şey Seninle Başlar*, 1. bs. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2005), 11.

³⁶² Robert Greene, *İktidar: Güç Sahibi Olmanın 48 Yasası*, çev. Zeliha İyidoğan Babayigit (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2006).

³⁶³ Peter Post, *Nezaket Avantajı*, çev. Figen Yanık (İstanbul: Optimist Yayınları, 2016), 6-9.

teknikler, metotlar, adımlar ve yollarla dolu argümantasyonlara dayanır. Çoğu kişisel gelişim kitabında bu yöntemler temel argümanları biçimlendirir ve metne dair pozitif sonuçlar alabilmek için okuyucu ikna ve motive edilir. Bu okuyucuyu ikna etme süreci genelde yazarın etkileyici ve diyalogik bir dili kullanmasıyla sürdürülür. Tüm bunlar esasen birer strateji olarak tanımlanır ve tek bir işlemle sırrın ne olduğu kusursuzca ortaya koyulur. Bilinçli olarak istenmedikçe bu sırların hiçbir fiyata satın alınamayacağı dile getirilirken, bu “felsefe”nin öne sürdüğü prensip ve talimatları öğrenip bu ilkeleri uygulamanın önemi ve aciliyeti vurgulanır. Ne var ki buradaki tek sorun, sırrın başladığı söylenen bu noktanın yalnızca *Düşün ve Zengin Ol* gibi “özel” bir yöntemle sınırlandırılmış olmasıdır.³⁶⁴ Buradan da anlaşılacağı üzere, kişisel gelişim kitaplarında seçilen başlıklar, kullanılan dilin yanı sıra, okuyucunun metni daha ilgi çekici, eğlendirici ya da iyimser karşılaması için yaratıcı ve yalın, fakat bir o kadar da kolay ve pratik çözümler olarak ele alınır. Bir bakıma böyle bir dilin tercih edilmesiyle, yazarların kendilerini, düşüncelerini ve ürünlerini, kişisel gelişim sürecinin olmazsa olmaz unsurları olarak kabul ettikleri ve kullanılan dil aracılığıyla bu kabulü okuyucuya da yöneltmek amacıyla oldukları söylenebilir.³⁶⁵ Metin boyunca verilen mesajları ve metnin içeriğini güçlendirmek amacıyla kişisel gelişim kitaplarında yer alan bir diğer yöntem ise başarılı insanların hikâyelerine dayanan bir anlatı türünün kullanılmasıdır. Bunun sebebi, anekdotların kitapta bahsedilen tavsiyeleri güçlendirerek, yazarın beyanda bulunduğu ifadeleri daha açık ve kabul edilebilir bir üslupla ifade etmesine yardımcı olduğunun düşünülmesidir. Çünkü bu hikâyelerde bahsedilen insanların yaşamları, genellikle, kendine yardım konusunda pozitif bir takviyeye ihtiyacı olanların ya da düşüncelerini, eylemlerini veya hislerini “doğru” kanala çevirebilmek isteyenlerin bu ihtiyaç ve talepleriyle örtüşür ve bu istekleri başarabilmenin *nasıl* mümkün ve kolay olduğunu birkaç adımda gösterir.³⁶⁶ Strateji denen şeyin gerçekten de vurgulandığının ve başarılı bir yaşam isteyenlerin yolunun bu stratejilerden geçtiğinin en iyi ifadesi

³⁶⁴ Napoleon Hill, *Düşün ve Zengin Ol*, çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2007), 7-14.

³⁶⁵ Nicos Kefalas, “Self-Help and Self-Promotion: Dietary Advice and Agency in North America and Britain”, *Balancing the Self: Medicine, Politics and the Regulation of Health in the Twentieth Century*, Edits. Mark Jackson and Martin D. Moore (Manchester: Manchester University Press, 2020), 128.

³⁶⁶ Dawn M. Wilson & Thomas F. Cash, “Who Reads Self-Help Books? Development and Validation of the Self-Help Reading Attitudes Survey”, *Personality and Individual Differences*, No. 29 (2000): 121.

*Etkili İnsanların 7 Alışkanlığı*³⁶⁷ türünden kitaplarda görülebilir. Kişisel değişim ve gelişim konusunda insanlara güçlü dersler verebileceğini ileri süren bu tarz kitaplardaki temel kriter, genellikle, zorlu ya da yoksul geçmişleri olan kişilerin yaşamlarındaki büyük başarıları nasıl elde ettiklerinin hikayesine dayanır. Mesaj basittir: Kimse ayrıcalıklı değildir, herkes kendisi kadar başarılı ve kendisi kadar başarısızdır. Buradaki “limit sizsiniz”dir ve bu kitaplar size bu limiti nasıl esneteceğinizi, “içinizdeki devî” nasıl kullanacağınızı, beyninizi öğrenmeye nasıl hazırlayacağınızı ya da daha da önemlisi *öğrenmeyi nasıl öğreneceğinizi* teknik ve stratejilerle, “sihirli formüller” ve “püf noktalar” ile öğretmek için yazılmıştır. Bu kitaplarda başarı da tıpkı başarısızlık gibi yalnızca “öğrenilmiş” ve “öğrenilecek” bir şey olarak kabul edilir. Dolayısıyla buradaki “asıl amaç okuyucuyu daima *neyin nasıl* yapılabildiğini öğrenen bir BİLGİ İMPARATORU yapmaktır.”³⁶⁸ Bu metinlerde mevcut üretim ilişkileri ve pratiklerine uygun olacak şekilde bireylerden “yeni bir başlangıç” yapmaları talep edilir ve bunun için öncelikle bir “girişimci olup olmadıklarına” karar vermeleri istenir. Bireylerin bunu yapabilmeleri için sadece nereye bakacaklarını bilmeleri gerekir. “Bardağın dolu kısmına bakan *girişimci* olur, boş kısmına bakan *memur* olur.” Doğru tarafı bulabilen kişilere *Girişimciliğin 81 Sırrı*’nı açıklayan bu tarz kitapların ortak başlangıç noktaları “ben yaptım, siz de yapabilirsiniz” mottosu üzerinde şekillenir.³⁶⁹ “Yeter ki insan, kendi iç dünyasının muhteşemliği ve onun sınırsız gücü ile tanışsın.” Çünkü başarı denilen şey, kişisel gelişim yazarlarına göre, her şeyden çok, kişinin kendisini nasıl gördüğüyle, düşünme kapasitesini ne kadar geliştirdiğiyle ölçülebilen bir olgudur. Bu kitaplar da bireylere, düşünceleri terfi ettirerek “dört kesin adım ile büyük düşünenlerin kelime haznesine sahip” olabilmelerini, kendilerine özgü tasarlayabilecekleri “kendi kendini satma” ambalajını otuz günlük geliştirme kılavuzu ile oluşturabileceklerini, kaybetmenin yalnızca zihnin bir durumundan başka bir şey olmadığını keşfedebilmelerini, “kendini kaldıracak kadar *hafif* hale getirerek daha çok sevilen biri” haline gelebilmelerini veya gelecekteki kârları için kendilerine *yatırım* yapabilmelerini

³⁶⁷ Stephen R. Covey, *Etkili İnsanların 7 Alışkanlığı: Kişisel Değişim Konusunda Güçlü Dersler*, çev. Osman Deniztekin ve Filiz Nayır Deniztekin (İstanbul: Varlık Yayınları, 2011).

³⁶⁸ Mümin Sekman, *Limit Sizsiniz: Kendi Kanatlarıyla Uçma Dersleri*, 1. bs. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2008), 81; Mümin Sekman, *Kesintisiz Öğrenme*, 5. bs. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2001), 3-5.

³⁶⁹ Baybars Altuntaş, *Otobüsten İndim Bmv'ye Bindim: Girişimciliğin 81 Sırrı*, 24. bs. (İstanbul: Destek Yayınevi, 2011), 10-74.

öğretmek için vardır.³⁷⁰ Dolayısıyla bu tür kitaplar, içlerinde, *Zor Şeyler Hakkında(ki) Her Şey*'i ele almada yardımcı olabilecek birçok tecrübe ve tavsiye bulundurdıklarını iddia etmeleriyle gündeme gelir.³⁷¹ Öyle ki bu kitaplar, bir banka yöneticisinin nazik ya da alaylı gülümsemesi kadar, güneş batımlarını izlemek için görkemli bir yat ya da bir yelkenli satın alacak kadar, nerede yaşamak istediklerine, ne yapmak istediklerine, nereye gitmek istediklerine ya da kiminle tanışmak istediklerine kadar, bireyleri “zengin” yapabilmekle, en azından “yeterince” zengin olma şanslarını tam bir güvenceyle “geliştirebileceklerini” iddia etmeleriyle “özel” bir sözlük ve yöntemlere sahip pragmatik çözümler olarak kabul edilirler.³⁷² Çünkü bugün “savaşmadan kazanmak”³⁷³, herkesin kendi şansını yarattığı ve kazananın hepsini aldığı bir ekonomide daha cazip ve “güvenilir” bir yolu oldukça popüler bir şekilde temsil edebilmektedir. Böyle bir temsilin en etkili örneği, bugün bireylerin hem kişisel hem de iş yaşamlarında köklü değişimler gerçekleştirmek amacıyla kullanılan, insanların istedikleri şeyleri elde etmelerine imkân verdiği ifade edilen NLP (Neuro Linguistic Programming) tekniğidir. Türkçe ifadesi ile Beyin Dilini Programlama şeklinde açıklanan NLP tekniğinin, var olan tüm sorunların üstesinden kesin bir şekilde gelebildiği ve bir zihni kolayca kontrol altına alabildiği ileri sürülür. NLP tekniği insanları anlamak ve onları etkilemek için oluşturulan “psikolojik yetiler” şeklinde tanımlanır ve bu teknik ile kişinin bildiklerinden daha fazla yaratıcılık, performans veya esneklik kazanacağı, şimdiye kadar ulaşılmaması olanaksızmış gibi görünen hedeflerine ulaşabilmesini kolaylaştıracağı iddia edilir. İnsanların kendilerini ifade edebilme konusunda daha başarılı olmalarının, doğal becerilerini istenildiği zamanda kullanabilmelerinin, daha ikna edici olabilmelerinin, sahip olmak istedikleri davranışları, düşünce ya da duyguları değiştirebilmelerinin, başka insanlarda hayranlık uyandıran ve kendisinde olmasını istediği becerileri alıp kullanabilmelerinin, kısacası “kişisel mükemmeliğin” temsili oluşturabilmelerinin NLP metodu ile mümkün olduğu ve olacağı ifade edilir. Bireylerden istenen ise, yalnızca, bu mükemmelliğe ulaşabilecekleri konusunda inançlı olmaları ve bu yöndeki davranış ve düşüncelerini

³⁷⁰ David Joseph Schwartz, *Büyük Düşünmenin Büyüsü*, çev. Tanol Türkoğlu (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1996), XII-XIV.

³⁷¹ Ben Horowitz, *Zor Şeyler Hakkında Her Şey*, çev. Zeynep Koçak (İstanbul: Doğan Yayıncılık, 2019), 12.

³⁷² Felix Dennis, *How To Get Rich: One of the World's Greatest Entrepreneurs Shares His Secrets*, (New York: Portfolio, 2008), 2.

³⁷³ Sun-Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Adil Demir (İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2008).

değiştirmeleridir. “Zira mükemmellik kalıtımla geçmez, öğrenilen bir olgudur”. Önemli olan, bu mükemmelliğe ulaşmak için gösterilen “inancın gücü”dür.³⁷⁴ Özetle, bu tür kılavuzluk yöntemlerinin ortak noktası tamamen “sorun çözmek” üzerine kuruludur ve “doğru” uygulamalarla “yapabileceklerimizin bir sınırının olmadığı” daima hatırlatılır. Beyinler sadece 30 dakikada, hatta bazen daha da kısa bir sürede “formatlanır” ve zihinde yapılması istenen şeylere odaklanılarak bireyin daha başarılı ve verimli olması sağlanır. Bu sürecin sonunda, şu ana kadar yaşanan her türlü “olumsuzlukların” değiştirilmesi vaat edilir ve bu kitapların bunu başarabilmenin en önemli “aracı” oldukları ileri sürülür.³⁷⁵ Bunun için yapılması gereken tek şey “beyninizdeki zincirleri kırmak”, başaracağınıza inanmak, sorunlara değil fakat çözümlere odaklanmaktadır.³⁷⁶

“Kendine yardım” için hangi talimatların ve yasakların kullanılacağı, hangi tür davranış biçimlerinin istenilmeyen veya zararlı olacağı, “sağlıklı” tanımlanabilmek için nasıl bir duygusal teşvikin gerekli olacağı ya da hangi tür kimliklerin alkışlanacağı veya geliştirileceğine dair bir projeyi temsil ettiğini ileri süren tüm bu kişisel gelişim yaklaşımlarının bizim için önemli olan tarafı, insan olmanın ne olduğunu ve nasıl olması gerektiğini değerlendirmelerindeki rolüdür. Kişisel gelişim endüstrisi, aslen ürünler ve şirketler için geliştirilen pazarlama ve markalaştırma ilkelerinin aynısını bireylere uygulayarak bu mantığın prensiplerine göre hareket eder. Tıpkı ürünlerin ve şirketlerin gelişiminde olduğu gibi, bireylere “vizyonun nedir?” ya da “değerini arttırabilmek ve mükemmelliği gerçekleştirebilmek için stratejin nedir?” gibi ekonomik prensiplerle yakından ilgi olan soruları sorarak, onlara kendilerini nasıl markalaştıracaklarını ve böylelikle bir talep haline nasıl gelebileceklerini öğütler ya da bunu cesaretlendirir.³⁷⁷ Bu bağlamıyla kişisel gelişim, yalnızca insanın sermayeleşmesi fikrine dayanan bu mantığı taşımakla kalmaz, aynı zamanda da kendi pratik ve idealleriyle uyumlu sermayeleşen “ben”in bir tasarımını sunar. Kişisel gelişim bugün, “ideal çalışanlar” olabilmek için bireylerin kendilerini, tıpkı bir şirket gibi birer nitelik deposu olarak görmeleri gerektiğini ve bu nitelikleri izlemelerini, geliştirmelerini ya da

³⁷⁴ Serpil Aytaç, “İş Yaşamında Başarının Sırrı: NLP Tekniği”, *Hürriyet Gazetesi*, 22 Temmuz 2002.

³⁷⁵ M. Barış Muslu, *Beynine Format At*, 28. bs. (İstanbul: Doğan Kitap, 2017), 16-27.

³⁷⁶ Oğuz Saygın, *Negatif Limanlardan Pozitif Sulara*, 1. bs. (İstanbul: Hayat Yayınları, 2013).

³⁷⁷ Ifan D. H. Shepherd, “From Cattle and Coke to Charlie: Meeting the Challenge of Self Marketing and Personal Branding”, *Journal of Marketing Management*, No. 21 (2005): 589.

en iyi şekilde kullanabilmelerini salık verir.³⁷⁸ Kişinin kendisini şekillendirme ve kendine yardım etme kapasitesini niteleyen tüm bu pratikler, tam da bu işlevlerinden ötürü, kişiliklerin de bizzat bilinebileceği, kişilerin içsel dünyalarındaki tüm durumların nasıl ve neden olduğunun açıklanabileceği anlamına gelmektedir. Kişiliklerin “bilinebileceği”ni ifade eden böyle bir söylem ise benliği açıklanabilir ve incelenebilir bir olgu olarak kabul etmekle, son aşamada bu benliğin akılcılaştırılması ve metalaştırılması ön kabulünden hareket eder ve aynı anda da bunu mümkün kılar. Tüm bunlar, duyguları incelenebilen, nicel olarak hesaplanabilen, tartışılabilen, pazarlığı yapılabilen ya da değer biçilebilen bir meta haline getiren ve yeni bir sermaye türüne dönüştüren süreçle aynı mantık; duyguların bu ekonomik yönetimini kurumsal ilişkilerin başat öğelerinden biri haline getiren bu mantıkla aynı kültürel düzendir.³⁷⁹ Kişilikleri değiştirmek ve yönetmek için icat edilen ve uygulanan yönetim ve pratiklerin dili, kendini gerçekleştirme ve kişisel değişim yönünde ruhu “eğitilebilir” hale getirmeyi hedefleyen öğütlerle aynı dil ve tekniklerdir. Burası önemlidir, çünkü “dil” yalnızca bir iletişim ve anlam vasıtası değil, aynı zamanda da tahakküm ve iktidarın bir vasıtasıdır.³⁸⁰ Dolayısıyla bunun bir anlamı ve sonucu da şudur: Verimlilik dili ile bireyin “ruhsal” eğitimi alanındaki pratikler bugün iç içe geçmiştir ve kişisel gelişim, benliklerin işyeri içindeki özünü şekillendirmek için kullanılan bir “uzmanlık” alanı (tahakküm ve iktidarın bir vasıtası/dili) haline gelmiştir. Bu perspektifle, bir bütün olarak kişisel gelişim literatürünün, neoliberalizmin bireyi ve sosyal yaşamı görme biçimleriyle aynı stratejilere sahip olduğu, bu stratejilere yön veren söylemleri ile de neoliberal pratikler içerisinde önemli ve güçlü bir konumu temsil ettiği söylenebilir. Tam da bu konumu itibarıyla kişisel gelişim literatürü, yalnızca gündelik yaşam detaylarıyla ilgilenen bir “mesele” olarak değil, bundan daha fazlasıyla, hem söylemlerin, insanların ve kişiliklerin üretildiği, keşfedildiği veya düzenlendiği mevcut “sınırlar”dan etkilenen ve anlatımlarını buna göre şekillendiren bir “*uyum modeli*”, hem de tüm bu söylem, kişilik ve öznelere düzenlenebilir, tanımlanabilir veya yönetilebilir bir konu/nesne haline getiren doğası itibarıyla bir “*değişim tutumu*” olarak okunmalı ve anlaşılmalıdır.

³⁷⁸ Svend Brinkmann, *Kişisel Gelişim Çılgınlığında Kendiniz Kalabilmek*, çev. Mercan Yurdakuler (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 12.

³⁷⁹ Illouz, *Soğuk Yakınlıklar*, 157-158.

³⁸⁰ Ahmet Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, 1. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 48.

3.1.2. En Değerli Sermayeden Bireysel Business'lara: Öznesizleştirilen Özneler

Bugün neoliberalizm, yalnızca iktisadi bir politikayı ve buna bağlı uygulamaları değil, bundan daha fazlasını, yaşama, düşünme ve hissetme biçimlerimiz ile ilgili hale gelen yeni bir normu ifade etmektedir. Öznelerin yönetimlerini ve üretimlerini bu yeni norm içerisine yerleştiren bir “yönetimsellik” ile işlemekte, bireylerin kendileriyle olan ilişkilerini bu yönetimsellik teknikleri (düzenekler, söylemler, pratikler vb.) üzerinden düzenlemektedir. Bu yeni düşünme biçiminin en ayırt edici özelliği, bireyleri yönettiği ve onları yeniden şekillendirdiği kadar, bireylerin kendi kendilerini yönetmelerini de kapsayacak şekilde gelişen hegemonik bir akıl ve söylem biçimi haline gelmesidir. Bir anlamda neoliberalizm, düşünme kalıplarından hissetme tarzlarına, söylem pratiklerinden davranış tutumlarına kadar insanların tüm yaşamları ve *öznelliklerine* içkin olmayı hedefleyen, bireylerin tüm *varoluş* biçimleri üzerinde dikkate değer etkide bulunan bir yönetimsellik ile şekillenmekte; “özne” olarak bizzat bireyin kendisini nasıl yönettiği ve bu yönetimin nasıl yönetildiğiyle ilgili hale gelmektedir. Yönetimsellik, özgül bir yönetme tutumu, özgül bir yönetme zihniyetidir ve algılamalarda, alışkanlıklarda ve öznellikte hayata geçer.³⁸¹

Herkesin genelleşmiş bir rekabet düzeninde yaşamasını öngören bu yeni norm, toplumu, her bireyin kendine bir yer edinmek ve bunu sürdürmek için mücadeleye giriştiği geniş bir pazar alanına dönüştürürken, işletme anlayışını tüm bu insan faaliyetlerinin merkezine koyar. Bireylerin toplumsal bir varoluşa sahip olabilmeleri için savaşmak zorunda olduklarını ilerini süren bu norm, insanın kendisiyle, başkalarıyla ve dünyayla olan ilişki biçimlerinin düzenleyicisi ya da temsili olarak tüm bir işletme mantığını işlevleri ve pratikleriyle birlikte kusursuzluğa götürecektir bir rehber olarak kabul eder ve onu mevcut dönemin başat ideolojisi haline getirir. Çünkü *anlam üretimi* artık “topluma ait referans kavramları ikame eden modeller olarak, firma tarafından önerilen yönergelerle çevrili, kişisel bir meseleye” dönüşmektedir.³⁸² Dolayısıyla inisiyatif alma, yaratıcılık yahut özerklik gibi mevcut dönemin hâkim idealleri olarak tanımlanan kavramlar firmaların hedef ve talepleri yönünde harekete geçirilirken, aynı zamanda da yine firmaların inanç ve normları doğrultusunda teşvik

³⁸¹ Read, “*Homo Economicus'un Bir Soykütüğü*”, 92.

³⁸² Vincent de Gaulejac, *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum*, çev. Özge Erbek (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 24-139.

edilmektedir. Bireysel faaliyetler ve tüm ilişkiler bu doğrultuda, ideal olarak “denge sağlayıcı” konumunda bulunan işyeri kalıplarıyla ölçülür hale getirilmekte, bireylerin tutum ve davranışları, düşünce ve yönelimleri bu ölçülere göre değer kazanmakta ya da yok sayılmaktadır. Bu ölçütlere sahip olabilmek ve ideal bir konumda sürdürebilmek ise öznelerin bu istikrarlı *ajandalara* uyum sağlamaları ve davranış ve tutumlarını bu yönde değiştirmeleri gerekeceği anlamına gelmektedir. Ajandaya uyum sağlama ve bunu gerçekleştirme tarzı ise nihayetinde tüm bireysel faaliyetlerin ekonomik bir analize tabi kılınmaya çalışıldığı, bu yeni öznelik biçimlerinin tümüyle “ekonomik sistemin kendisi” olarak kabul edildiği, üretildiği ve bu yönde araçsallaştırıldığı bir amaca ve anlama karşılık gelmektedir.

Bu anlamı içerisinde neoliberal özne üretken dünyanın etkin bir aracıdır ve tam da bu sebeple kendi yaşamını da üretken kılmak zorundadır. Çünkü yeni toplumsal normda ancak “faydalı” olanlar kazanır ve kabul edilir, diğerleri ise kaybeder ve dışlanır.³⁸³ Böyle bir temsilin arka planında her birey, ihtiyaç duyulan ve talep edilen tüm niteliklere “kendinden” sahiptir. Yalnızca bu kendiliği imal etmek ve beslemek gerekir. Bunun için yapılması gereken şey, öncelikle bireylerin kendilerine bir hedef tayin etmesi ve bu hedeflerini gerçekleştirebilmek için yaşamlarını bir başarı haline getirebilmesidir. Çünkü neoliberal yönetimsellik, her şeyden çok, bireylerin kendine yönelik oluşturduğu niteliklerin tümünü ya da “yaşamın kendisini” ekonomik düzenlemelerin ihtiyaçlarına göre şekillendirir ve tüm bir yaşamın bu ihtiyaçlar doğrultusunda belirlenmesini, bireylerin de bu oyunun terimlerine göre hareket etmesini talep eder.³⁸⁴ Buna göre her birey, yaşamını mümkün olduğunca verimli hale getirmeli, kendisine sürekli yenilenen hedef(ler) seçmeli, zamanını etkili ve verimli kılmalı, performansını değerlendirmeli, kısacası “kendi yaşamının işletmecisi”ne dönüşebilmelidir. Böylelikle bireylerin her faaliyeti girişimci bir etkinliğe, bizzat kendileri de geliştirilmeyi bekleyen bir şirkete dönüşür. Çünkü “eğer, bize kendimiz üzerine belli bir biçimde -gerek disiplinci gerek cinsel gerekse de girişimci bir tarzda- düşünmek öğretiliyorsa, bu büyük (ya da daha küçük) oranda kim olacağımızı belirler.”³⁸⁵ Neoliberal bir dünyada ise bireylerin/öznelerin kendilerini öncelikli olarak

³⁸³ A.g.e., 156.

³⁸⁴ Peter Fleming, “Review Article: When “Life Itself” Goes to Work: Reviewing Shifts in Organizational Life Through the Lens of Biopower”, *Human Relations*, V. 67, No. 7 (2014): 876.

³⁸⁵ Todd May, “Yeni Girişimciler: Foucault ve Tüketim Toplumu”, *Cogito*, S. 70-71 (2012): 103.

“girişim” teması etrafında düşünmeleri öğretilir ve bu, nihayetinde özneleri neoliberal yaşamın “*homo economicus*”u olarak kodlar/belirler.³⁸⁶

Homo economicus (neoliberal özne) Foucault’un ortaya koyduğu şekliyle, klasik kapitalizmin üretici ya da mübadele öznesi değildir. Homo economicus geliştirilmeyi bekleyen bir şirket, kendisinin sermayesi, kendi gelirinin kaynağı olan bir yeni öznedir. Klasik anlamından farklı olarak neoliberalizm koşullarında inşa edilen bu yeni ekonomik özne kendini gerçekleştiren, kendine yatırım yapan, kendi kendisinin şirketi olan bir “girişimci” ve tüm davranışlarını “girişimci faaliyetler” temelinde yönlendirmesi talep edilen bir performans öznesidir.³⁸⁷ Bu özneye *yapmalısın* gibi emir ve yasaklarla yaklaşılmaz, *yapabilme* etkililiği ve yetenekliliği ile bakılır. Fakat *yapmalısından* farklı olarak *yapabilmenin* bir sınırı yoktur ve bu sebeple de öznelerden kendilerini sürekli yeniden icat edilen ve yeniden tasarlanan bir *proje* gibi görmeleri istenir (esasinda bu bir zorunluluk haline getirilir).³⁸⁸ Her birey sürdürülen bir proje gibi davranmak, “kendisini bir faaliyet olarak” üretmek, performansını ve sonuçlarını mükemmelleştirebilmek için “kendini iyileştirmek”, tüm bu tutumları güçlü kılabilmek için ise her şeyden önce *arzulamak* zorundadır. Arzu (başarı arzusu, tanınma ihtiyacı, meydan okuma hazzı vb.) istikrarlı ve tatminkar bir benlik için devamlı olarak talep edilmeli, kendini gerçekleştirme fantezisinin zenginleştirici bir aracı olarak kullanılmalıdır. Çünkü bu özneyi ayırt eden şey, zorlama ve yasaklarla tabi kılınması değil, “kendi iradeleriyle” kendilerini düzene sokması, *gönüllü* ve *kendiliğinden* gerçekleşen bir projeye dönüşme arzusu ile kendilerini motive ve optimize etmelerindeki “özgürlük”leridir. Bu yönüyle, neoliberal yönetimsellik esasen bireyi kişisel olarak “özgür” bırakır, teşvik eder, yönlendirir ya da cesaretlendirir. Çünkü neoliberal girişimci özne her şeyden çok yatırım ve rekabet kavramları üzerinden şekillenen bir öznedir ve rekabet koşullarının hâkim olduğu bir toplumsal ilişkide kendine yatırım yapabilmesi için öncelikle belirli bir eylem özgürlüğü alanına sahip olması gerekir. Ne var ki bu özgürlükler neoliberal yönetimselliğin dışında kalan özgürlükler değildir. Bu özgürlükler daha ziyade, performans öznesinin “kendisinin girişimcisi” olarak kendini gönüllü ve tutkulu bir şekilde sunma stratejisinin bütünüleyici

³⁸⁶ Utku Özmakas, “Foucault: İktidardan Biyoiktidara”, *Cogito*, S. 70-71 (2012): 72.

³⁸⁷ Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, 190.

³⁸⁸ Byung-Chul Han, *Psikopolitika: Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri*, çev. Haluk Barışcan (İstanbul: Metis Yayınları, 2019), 11.

parçalarıdır. Bireyi disipline etmeyen, eylemlerini kısıtlamayan fakat bu eylemlerin *koşullarına etki eden*, bir anlamda tüm bu “görünmez tahakküm”ü bireyin kendiliğinden kabul etmesine ve içselleştirmesine etkide bulunan koşulları ifade eden yeni iktidarın bir tekniğidir.³⁸⁹

Neoliberal yönetimselliğin ve işletme ideolojisinin beraberliği böylelikle “değer” üzerine bir söylem içerisinde biçimlenir. Burada her şeyin bir değeri vardır ve her unsur etkililik ve kârlılık terimleriyle ifade edilir.³⁹⁰ Etkili ve verimli olmak, hayatta kalmanın bir koşulu, “doğal” bir veri olarak kabul edilen rekabete uyum sağlamanın gerekli bir şartı olarak kabul edilir. Çünkü performansı ve verimliliği artırmak kendini optimize etmenin temel ilkesi olarak görülür ve kendini optimize etme sistem içerisinde kusursuz iş görmenin en önemli yöntemi olarak kabul edilir. Böyle bir bakış açısı her bireyin kaçta kaç mal olduğuna ilişkin bir değerlendirmenin önünü açar çünkü kendini optimize etme çabası nihayetinde ne kadar “performans” gösterildiğinin bir sonucu haline gelir ve performans, ölçülebilir ve karşılaştırılabilir olmayı beraberinde getirir. Öyleyse artık uysal ya da itaatkar bireyler değil, başarı ve performanstan haz duyan, sınırları geri itmeye ve kendini aşmaya hazır birer “savaşçı” ve “winner” olunmalı, kendilikler çeşitli şekillerde geliştirilip pazar başarısı yakalayabilen birer satıcıya, sermayeye, üreticiye dönüşmelidir. Bunun için herkes öncelikle piyasadaki gelişmeleri öngörmenin bir yolunu bulmalı, kendi girişimi ve rekabeti içinde “alışlagelmişin dışında düşünmeyi” öğrenmelidir. Çünkü mesleki -dolayısıyla kişisel- başarıyı yakalayabilmek ancak değişimin ve yeni olanın geçerlilik kazandığı bir alanda bu tipolojilere uygun profil veya şablonların oluşturulabilmesiyle ve tüm bu unsurların “tutabilecek” stratejilerle hazırlanıp birer projeye dönüştürülebilmesiyle mümkündür. Sonuçta pazarlama açısından “bir numara” olabilmek bireylere stratejik bir avantaj sağlamaktadır ve bu hedefin gerçekleştirilebilmesi için yapılacak olan her şey mubahtır. Böyle bir anlam, rekabeti genelleştirirken üretimi bir yarış alanı haline getirir ve kendini gerçekleştirmeyi en önemli yatırım aracı olarak kabul eder. Burada bizim için önemli olan nokta, böylesi bir anlayışta “eylem”in her anlamının artık bir “şampiyon” olma hedefiyle özetlenir hale gelmesidir. Şampiyon olmak birinci olmak, salt yaşamını sürdürebiliyor olmak değil en iyisi olmak, yalnızca üretken olmak değil rakipleri

³⁸⁹ A.g.e., 25 ve 35; Ezgi Ören, “Neoliberal Yönetimsellik, Çalışma İlişkileri ve Girişimci Özne”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 29, S. 1 (2015): 161.

³⁹⁰ Gaulejac, *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum*, 110.

eleyebilmek ve başkalarının önüne geçebilmek demektir.³⁹¹ Dolayısıyla burada söz konusu olan, bireylerin bir çeşit “proje oluşturma metodolojisi”ne sahip olabilmeleri, isteklerini, çıkarlarını, arzularını veya motivasyonlarını bu yönde harekete geçirebilmeleri, sosyo-ekonomik çevreye “uygun”, zamansal ve mekânsal düzlemde “tercih edilebilir” olan bir pozisyona sahip olabilmeleridir. Çünkü ancak bu koşullarla üretimi bir dünyada bir girişimci haline gelebilir, “iş arayan” biri değil de kendi sorumluluğunu üstlenen ve kendi istihdamlarının faili olan birer işletmeci olabilirlerdir. Bu, herkesin kendisinin üreticisi, sermayesi ve satıcısı gibi davranmaları ve kendilerini bir şirket gibi düşünmeleri gerektiğini genel bir yasa haline getiren neoliberal yönetimselliğin bir sonucudur. Böyle bir sonuç ise her şeyden önce, gerçekliğin esnekliğine ve bu esnekliğin yol açtığı belirsizliklere karşı çalışanların tutumlarını kontrol etmeyi ve değiştirmeyi, aynı zamanda da emek piyasasını “faal” kılmayı hedefleyen bir yönetsel kültürün varlığı üzerinden okunmalıdır. Çünkü esnek emek istihdamının genelleştiği bir işleyişte çalışma öngörülebilir bir kariyer ve istikrarlı bir çerçeve sunamamakta, bu istikrarsızlığın yol açtığı “akışkanlık” ve “uçuculuk” dünyasında herkes “kendi haline bırakılmakta”dır ve buna imkân verecek her teşebbüs (girişim) neoliberal yönetimselliğin pratikleri üzerinden genelleştirilmektedir. “Herkesin kendini, verimli kılması gereken bir “insan sermayesi”nin sahibi olarak kabul etmesi için gereken “pedagoji” çalışması”; bireyleri kendi gelişimlerine özen göstermeye, eğitmeye ya da iş bulmaya mecbur bırakarak onları “aktif hale getirmeye” yönelik uygulanan düzenekler de buradan kaynaklanmaktadır.³⁹² Bu bakımdan “nesne”nin değişmesiyle kontrol biçimleri ve yönetim tarzının da dikkate değer ölçüde değiştiği fakat amacın bütünü aynı kaldığı söylenebilir: “Söz konusu olan, artık bedenleri “yararlı ve uysal” kılmak değil, maksimum libidinal enerjiyi üretken güce dönüştürmek için onları yönlendirmektir.”³⁹³

Bu tür bir yönlendirme içerisinde vurgulanan şey, biçimsel kural ve normlara tabi kılınmak değil, “kendini gerçekleştirebilmektir”. Bu hedefin gerçekleştirilebilmesi için daimi bir ilerleme yarışı içinde olmanın önemi vurgulanırken, kendini gerçekleştirme tümüyle, kişinin kendisini ekonomik düzeyde ilişkilendirebilmesinin ve yaşamını bütünüyle girişimci olarak yönetebilme kapasitesinin bir sonucu haline gelir.

³⁹¹ A.g.e., 99-148.

³⁹² Dardot & Laval, *Dünyanın Yeni Aklı*, 282.

³⁹³ Gaulejac, *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum*, 94.

Buna göre yaşamın sürdürülebilmesi için yapılan her eylem ve alınan her türlü karar kendine yatırım yapma meselesi olarak yorumlanır. Yatırımın ve *büyümenin* başlıca itici güçleri olarak ise yetenek ve becerilerin kullanılabilmesi kadar, yaratıcı hayal gücünün geliştirilmesi ve teşvik edilmesine vurgu yapılır. Çünkü hayal gücü bugün “*gerçek bir ekonomik güç*” haline gelmiştir. Öyle ki biraz parayla, girişimcilik ruhumuza biraz güvenle ve hayal gücümüzün sonsuz yaratıcılığıyla ekonomik olarak gerçekleştiremeyeceğimiz hiçbir fantezinin olmadığı ileri sürülür ve bu hedefin gerçekleştirilebilmesi için herkesin coşku ve kararlılıkla kendilerini motive etmeleri gerektiği önerilir.³⁹⁴

Ne var ki buradaki tek sorun, ekonomik rasyonelliğin tahayyül ettiği bu ölçütlerin yaşamı bütünüyle bir kariyer planına dönüştürmekte olduğudur. “Kendi kendinin girişimcisi olmakla birlikte, bütün yaşamın ve kişiliğin çalışmaya ve değere katılması nihayet gerçekleşebilmiştir.” Tümüyle ekonomik hesabın ve değer nûfuzuna giren yaşam, böylelikle “en değerli sermaye” haline gelir. Girişimcilik değerlerinin hâkim olduğu ve insanın bir girişimciye dönüştürüldüğü bir dünyada ise yaşamın amacı artık bireysel hizmet sağlamakla yükümlü bireysel girişimler anlamına gelir: Bugün her şey, her faaliyet bir *business* olmalıdır; herkes devamlı bir şekilde ve her konu ile ilgili bir *business* yapmakla meşgul olmalı, kendi kendilerinin girişimcileri olarak bir firma, küçük bir işletme gibi “iş” yürütebilmelidir. Bunun gerçekleşebilmesi için herkesten kendilerini satmaları istenir ve kendini satma yaşamın bütün alanlarına yayılır. Sermayeleşmiş yaşamın mantığı ise en nihayetinde üretilebilecek olan tüm faaliyetleri ve alanları kendine tabi kılar.³⁹⁵ Her şeyin metalaştığı ve sermaye mantığının yaşamın bütün alanlarına yayıldığı böyle bir işleyişte ihtiyaç duyulan ise kişisel seferberliğin bir gereklilik halini alabilmesidir. Çünkü işin anlamı artık herkesin toplumsal konumunu belirleyebilmesinin ve tüm varoluş amacını mesleki kariyerle gerçekleştirebilmesinin başlıca unsuru haline gelir ve konumunu iyileştirebilme ve bireysel yaşamlarına bir anlam verebilme umudu ortak bir arzuya dönüşmenin temsili haline gelir. Dolayısıyla kendini üretme zorunluluğu, burada da diğer her şey gibi bir “*job*” (iş, meslek) halini alır. Bu haliyle “küçük hissedarlara” dönüşebilmek için herkesten finansal mantığı bir

³⁹⁴ Rossi, “*Neoliberal Ruhlar*”, 135-140.

³⁹⁵ André Gorz, *Maddesiz: Bilgi, Değer ve Sermaye*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 21.

gereklilik olarak kabul etmeleri beklenir ve herkes finansal piyasaların belirlediği bu mantığın hedeflerine “hizmet etmek” üzere harekete geçer.³⁹⁶

Bu bakımdan artık yalnızca yetenek ve becerilerin geliştirilmesi ya da teşvik edilmesi değil, her bireyi seçimlerinde “proaktif” kılmak, arzularını “üretken güçlere” çevirebilmek için onları belli bir yere yöneltmek, yani “*yeni yatırım alanları*” hayal etmek söz konusudur. Her bireyin piyasadaki fırsatları yakalayabilmesi, bir konum elde edebilme şansını maksimum düzeye çıkarabilmesi ve emek piyasasında kendini tanıtabilmesi için yeni yatırım alanlarının keşfedilebilmesi gerekli ve mevcut konjonktüre uygun bir ifade biçimidir. Burada çalışma canlandırıcı, ilginç ve zenginleştirici bir deneyim olarak sunulur.³⁹⁷ Hatta Byung-Chul Han’a göre bu ilginç ve canlandırıcı yönelim gayri maddi üretim kapitalizmine dayanan neoliberalizmde anlamlar ve heyecanlar üzerinden yönetilmektedir. Ona göre heyecan bugün özgür olmanın, özgür özneliliğin bir ifadesi olarak kabul edilir ve özgür olmak, heyecanları serbest bırakmak anlamına gelir. Bu bakımdan heyecan bugün üretim sürecini teşvik etmeli; sağlık, evlilik, güzellik ya da kimlik gibi özel ilişkilere dair tüm uğraşları bünyesinde toplayıp bir üretim aracı olarak işlev görebilmelidir.³⁹⁸ Çünkü ekonomik süreçlerle bağlantılı tüm durum ve sonuçlar bugün genellikle başlıca üretici güç olan duygular ve onlara yön veren heyecanlar üzerinden gerçekleştirilmekte ve bu özelliklerin her biri bizzat emeğin anlamında yaşanan dönüşümlere de paralel düşmektedir. Somut bir ürünün ya da belirli bir hizmetin gerçekleştirilmesiyle gittikçe daha az bağlantılı hale gelen çalışma eylemi ve emeğin değeri, artık ortaya çıkarılan ürünün, işin, somut faaliyetin kalitesine bağlı değildir.³⁹⁹ Emeğin değeri günümüzde kaynağını hayal gücünde, zekâda, heyecanlarda ya da duygularda bulmaktadır. Bu bakımdan yeni yatırım alanlarında gerçekleştirilmesi talep edilen yeni “iş”lerin de bugün emeğin gayri maddi, gayri bedensel oluşuyla belirlenen üretim biçimlerine uygun düşmesi talep edilir ve bu aynı zamanda da gereklidir. Çünkü gayri maddi üretim bugün değer yaratmanın merkezindedir ve kendini gerçekleştirmek isteyen herkesin kültürel bagajında taşıması gereken en öncelikli “bilgi”dir. Bu bakımdan “girişim” kelimesinin kullanımı basit bir metafor değildir. Çünkü yeni “iş”lerin yaratılmasına ve yeni üretim

³⁹⁶ Gaulejac, *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum*, 152-212; Gorz, *Maddesiz*, 22.

³⁹⁷ Gaulejac, *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum*, 93-162.

³⁹⁸ Han, *Psikopolitika*, 52-53.

³⁹⁹ Gaulejac, *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum*, 132-133.

faaliyetlerinin açığa çıkmasına imkân ve öncelik veren yeni yatırım alanlarının keşfi meselesi bugün üretilen nesnelerin değil, verilen hizmetlerin kalitesi ile ölçülür hale gelmekte; şeyler değil fakat şey olmayan hizmetler üzerinden gerçekleşen bir üretim ile değerlendirilmektedir. Başka bir ifadeyle bu yeni iş ve üretim faaliyetleri bugün, yeni kapitalizmin üretim-tüketim ilişkisiyle uyumlu olacak şekilde, bir düşünce sistemiyle, bir “felsefeyle”, bir “kültür” ya da bir “vizyonla” ilişkilendirilmekte; çoğu zaman da bizzat öznenin kendisi tarafından üretilen ve kendi kapasitesine ve hayal gücüne gönderme yapan niteliklerin bir parçası olarak konumlandırılmaktadır. Kaldı ki öznenin bu “biyografik” deneyimleri de zaten eğitim ve kültürle aktarılan anlamlar ve değerler sistemi içerisinde içselleştirilen kaynaklara gönderme yapmaktadır.

Tüm bu değerlendirmeler çerçevesinde neoliberalizmin ve ona eşlik eden esnek birikim mantığının iki farklı fenomeni kapsadığı söylenebilir: En temel ifadesiyle çalışma ilişkileri bağlamında yaşanan dönüşümler bir taraftan, bu zamana kadar ekonominin dışında kalan bir alanın/olgunun (bir bütün olarak öznelğin) salt ekonomik kavramlarla yorumlanabilmesi ve buradan hareketle de yeniden tanımlanabilir hale gelmesine yol açarken, diğer taraftan da ekonomik analizin şimdiye kadar ücretlendirilmemiş, ayak basılmamış ya da üretimin bir parçası olarak kabul edilmemiş bir alana açılmasına/dahil edilmesine imkân vermiştir.⁴⁰⁰ Bu yeni ekonomik alan kapsamındaki yeni üretim faaliyetleri böylelikle işin anlam ve kapsamında bir dönüşüme yahut genişlemeye neden olurken, aynı zamanda da yeni “iş”lerin yaratıldığı yeni bir endüstrinin varlığını da gündeme getirir. Kişisel gelişim endüstrisi, bu temsile “rasyonel” bir meşruiyet kazandırmaktadır.

İşe insanın kendisini tanımakla başlayacağı ve ruhsal gelişimin tamamlanmasının ancak bu şekilde mümkün olacağını ifade ederek sadece yüz saatte iyisiyle kötüsüyle yaşamı tanıtan, bireylerin özgüvenini geliştirerek sağlıklı yaşam sürmelerine, kilo vermelerine, iletişim becerilerini geliştirmelerine, kariyerlerinde daha iyi bir noktaya gelebilmelerine, çevreleriyle iyi iletişim ve ilişki kurabilmelerine ve daha pek çok kişisel hedeflerini başarmalarına yardımcı olabilecek eğitilmiş ve donanımlı bir profesyonel, birer “yaşam koçu”; çekim yasasının sağladığı enerjiyi kullanarak yalnızca “gülümseme”yle tüm sorun ve streslerin azalacağını bilen, bu sebeple de kişilerin ruh

⁴⁰⁰ Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, 183; Gorz, *İktisadi Aklın Eleştirisi*, 16.

hallerini değiştirebilecek olan birer “ilişki ve evlilik danışmanı”; hem çocukların i dünyalarına dokunarak onların daha iyi büyümelerine ve kişisel gelişimlerini sağlayabilmelerine yardımcı olabilecek, hem de yetişkinlerin kariyerlerinde yeni yelkenler aabilmesine bir köprü oluşturacak ve tüm bunları sadece seksen saatte yapabilecek birer “masal-oyun terapisi eğitmeni”; öğrencilerin aile, okul ve özel yaşamlarındaki gelişim yolculuklarına profesyonel olarak koçluk yapmak isteyen birer “eğitim ve ğrenci kou”; isteyenlerin gerçek potansiyellerini keşfedebilmelerine veya simya teknikleri ile onların yaşam yollarını bulabilmelerine yol gösterecek birer “yoga eğitmeni”; insanların etrafındaki kişileri daha iyi tanımaları, güvenlik ve emniyetlerinden emin olmaları ya da çalışanların daha iyi yönetilebilmeleri için karşı tarafı analiz edebilecek “sihirli bir değnek” sunan “biyometrik yüz okuma ve profil tanımlama uzmanı”; rakiplerinden birkaç adım ne geçmek isteyenler için bir fırsat sunan “uygulamalı eğitiminin eğitmeni”; tüm bunların yanında, ek bir unvan ve gelire sahip olabilecekleri, eşitliğin karşısında bir adım ne geçebilecekleri, mesai saatleri dışında da uzmanlık hizmeti verebilecekleri birer “aile danışmanı”, “profesyonel ko”, “robotik kodlama eğitmeni”, “insan kaynakları uzmanı” veya bir “doğum kou” olabilmek, bugün her bireyin verimliliğini kanıtlamak zorunda olduğu, baştan sona *tam* bir birey olarak takdir edilebilmek için ekonomi dünyasının değerlerini içselleştirmeye mecbur/istekli bırakıldığı ve herkesin “girişimci” modele göre üretken kılınmasının söz konusu olduğu bir ekonomik tahayylde, kendini gerçekleştirmenin, kendi yaşamını yaratmanın ve bunun sorumluluğunu üstlenmenin en açık ve mevcut en popüler örnekleridir. Bu bakımdan tüm bu yeni iş ve mesleklerin, bir taraftan yeni üretim faaliyeti ve yatırım alanları yaratırken, diğer taraftan tüm bunları ekonomik eylem deneyiminin işaret ettiği potansiyellere uygun biçimde gerçekleştirmesi sebebiyle yeni kapitalizmin ve ona eşlik eden ekonomik örgütlenmenin (postfordizm) uygulamaları kapsamında görülmesi ve incelenmesi gerektiği söylenebilir. Dahası kullanılan söylem biçimleri ve bunları gerçekleştirme tarzlarıyla da bu disiplinlerin neoliberal yönetimsellik pratiklerine eklemlendiği ve bu nedenle de tüm ekonomik ilişkileri yeniden ürettiği, güçlendirdiği, bu ilişkilere katkıda bulunduğu ifade edilebilir.

Böyle bir önermenin en açık rneği, bu yeni iş ve mesleklerin, işletmecilerin dünyasında büyük ve çelişkili olan en önemli isteği ele alma biçimleridir. Burada öznelliklerin daha iyi yönetilebilmesine yardım etmek için bir grup yöntem önerilir.

Bireylerin duygularını, yaşamlarını, streslerini, zamanlarını ya da kariyerlerini daha iyi yönetme imkânı sağlandığı ileri sürülür. Bununla birlikte, iyi bir seviyede kalabilmek ve daha da önemlisi rekabetçi olmayı sürdürebilmek için bu danışman uzmanlarına veya koçlara olan ihtiyacımız gerekli (buradan alınacak sertifika ve “uzmanlık” belgelerinin ekstra bir nitelik olarak kabul göreceği düşüncesiyle) ve esnek bağımlı bir hale getirilirken, bireylerin tüm bu psikik yatırımları performans ve verimliliğin hedeflerine göre yönlendirilmeye çalışılır. Dolayısıyla bireylerin potansiyellerini keşfetmelerine yahut geliştirmelerine “yardımcı olan” danışman ve koçluk mesleklerinin, bu hizmetlerini neoliberal değerler kapsamında icra ettiği, bir anlamda personel gelişimine yönelik araçları firma dünyası yararına kullandıkları söylenebilir.⁴⁰¹ Bu bakış açısıyla, bireysel *business* yapmakla yükümlü hale gelen/getirilen ve performansının bir ürünü ve satıcısı olan “girişimci öznenin”, yalnızca neoliberal yönetimselliğin uygulanma noktası değil, bunun ötesinde davranışları yönlendirme düzeneğinin bir aracı olduğu ileri sürülebilir.

Yeni dünyasında bu girişimci öznelere (maddi olmayan emek üreticilerinin *ideal tipleri*) birer görevli olarak değil, yaşam amaçlarını ve stratejilerini kendi içlerinde taşıyan kişiler olarak kabul edilir. Çünkü bu bireyler kendilerini çalışan bir işçi olarak değil, piyasada hizmet satan bir şirket olarak değerlendirir. Piyasada kendine bir yer edinir, fiyat saptar, müşteri arar ve kendi çalışmasını kendisinin bir girişimi olarak bir şirket gibi sunar ve satar.⁴⁰² Bu bakımdan bu yeni öznelere kendilerini “aktif” olarak yeniden üreten, kendi çalışmalarının “yöneticileri” olan, eğitim ve istihdam alanlarına dair aktif bir yaklaşıma yol açabilecek niteliklere sahip ve aynı zamanda da bu niteliklerin potansiyel uygulayıcısı olan “insan sermayesi”nin sahibi gözüyle bakılır. Bu kişiler ekonomik alanı kendileri için asli habitat olarak belirler ve geçimlerini bu alan dolayısıyla sürdürürler. Kendilikler bu piyasa alanında bir girişim olarak değerlendirilirken, kişinin kendisine yönelik tüm tasarımları bir portföy yönetimine dönüşür.⁴⁰³ Bu nedenle bu kişilerin kendilerini toplumsal ölçütlere uygun düşecek söylem ve tekniklerle donatmaları, var olan normlara ve bunların talep ettiği

⁴⁰¹ Gaulejac, *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum*, 163-164; Selin Önen, “Yeni Kapitalizmin Çelişkileri Bağlamında Yaşam Koçluğu Mesleğinin Değerlendirilmesi”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 1 (2015): 168.

⁴⁰² Dardot & Laval, *Dünyanın Yeni Aklı*, 373.

⁴⁰³ Özmakas, “Foucault: İktidardan Biyoiktidara”, 72.

gerekliliklere karşılık gelecek “değerleri” benimsemeleri, kısacası ekonomik ve kültürel konjonktürün ihtiyaçları ile koşut olacak şekilde “kendi kendilerine referansta bulunmaları” gerekir. Bu bakımdan daha temel olarak dönüşümün, öznelere sanayi çağının karakteristik yapısından oldukça farklı olan bir düzeneğe “aktif” olarak katılma tarzlarındaki değişimle birlikte gerçekleştiği görülebilir. Çünkü yeni özne, kapitalizmin tamamlanmış bir dönemine ait olan tasarruf/üretim/tüketim döngüsünün öznesi değil, performans ve rekabetin öznesidir. Bu özne kendi kendisinin girişimcisi, kazanmak ve başarmak için “oluşmuş” bir varlıktır. Bu öznelere yalnızca uyum ve entegrasyonu sağlamaları değil, performanslarını yaygınlaştırmaları istenir, çünkü kendilerini gerçekleştirme teknikleri, rekabetçi bir ortamda gösterdikleri performans tekniklerine bağlıdır.⁴⁰⁴

Peki, rekabetçi bir ortamda öznelere bir şirket gibi hareket etmeye zorlamak ve performansı bir görev haline getirmek ne demektir? Süregiden rekabet çatışmasında hayatta kalabilmenin koşulu, bireylerin inisiyatif almasını, performans ve eylemlerinin sınırlarını genişletmesini, yaratıcı faaliyetlerde bulunmasını, kısacası “alışlagelmişin dışına çıkarak” hayal etmesini ve düşünmesini talep etmektedir. Fakat böyle bir koşul, belirli bir dereceye kadar, ekonominin bu aktörlerini normdan sapmaya, deney yapmaya, sürekli risk almaya, henüz hayal edilmemiş olanın heyecanı adına bilinenin ve bilinebilir olanın güvenilirliğinden vazgeçmeye teşvik etmek anlamına gelir. Dolayısıyla belirsizliğin, riskin ve daimi yeniliklerin süregittiği böyle bir yaşamda yönünü bulabilmek, serbest seçim adına öznenin kendi üzerinde temellenmek zorunda kalması demektir. Farklı bir ifadeyle ve paradoksal bir şekilde, tamamen “ekonomi karşıtı” olan bir deneyim artık ekonomik üretim için önemli bir yere sahiptir. Andrea Rossi, “aşırı”, yaratıcı, hayal gücüne dayanan -ekonomik olmayan- bu deneyimin neoliberalizmle ilgili anlaşılması gereken esas gerçek olduğunu belirtirken, bu potansiyelleri ekonomik üretimin anaforuna sokma zorunluluğunun öznelere ruhunda derin bir iz bıraktığını ileri sürmektedir. Rossi’ye göre ekonomik olmayan potansiyellerin, “aşırı”nın ekonomik değerlendirilmenin mantığına dâhil edilmesi, benliğin öznesizleşmesine ve yapısızlaşmasına katkıda bulunan bir süreçte işaret etmektedir. Çünkü eğer öznelendirme süreci, en kaba tabiriyle özneye bir kimlik ve *biçim* vermeyi (yani düşüncelerini, duyarlılıklarını, arzu ya da niyetlerini yapılandırmayı) amaçlayan

⁴⁰⁴ Dardot & Laval, *Dünyanın Yeni Aklı*, 385-389.

süreçler olarak kabul edilirse, neoliberal yönetimsellik bu söylemle doğrudan ters düşmektedir. Öyle ki teşvik edilen ve yönetilmek istenen “aşırılık” deneyimleri, -kendi kendi aşma, sürekli keyif alma, kendini icat etme zorunluluğu kisvesiyle- nihayetinde istikrarlı bir öznenin oluşumunu, insanın potansiyelinin gerçekten keşfedilmesi ve geliştirilmesini engellemektedir. Bunun sebebi, neoliberal mantık tarafından sürekli olarak sunulan “daha fazla” (daha yaratıcı, daha yenilikçi, daha üretken, daha etkili) olma *şansının*, gerçekte bizleri “hiçbir şey” haline getirmekte olduğudur.⁴⁰⁵

Bunun bir anlamı da şudur: Özneleri kendilerine dayatılan oyunun kurallarına göre hareket etmeye mecbur kılmak nihayetinde istikrarlı bir şekilde “kendine sahip olma”nın değil, piyasanın “kozmos”una itilen ve dahası kurumsal olarak da buna göre düzenlenen bir öznenin varlığına işaret etmektir. Başka bir ifadeyle insan sermayesine dahil edilen tüm özellik ve potansiyeller ekonomik eylemin temel bir unsuru - dolayısıyla tüm öznelerin katılması gereken bir şey- olarak kabul edildiği anda, “*deyim yerindeyse, içkin değerlerini kaybederler ve sadece rakiplerin karşısında göreceli bir avantaj sağladıkları sürece kârlı görünürler.*” Böyle bir süreç içerisinde özne artık - fiziksel, zihinsel, kültürel vb. açıdan- yalnızca bunu yapmış olmak için “kendi üzerinde çalışmaz”, öncelikle hayatta kalabilmek, başkaları yapamadan önce “sonraki değişimi” önceden tahmin edebilmek için çalışır. Bu koşullar altında girişimcinin görevi üretimi daha verimli hale getirmek ya da geliştirmek değil, yeni olana yer açmak, bunun için de var olanı ortadan kaldırmaktır.⁴⁰⁶ Çünkü yalnızca rakiplerini saf dışı bırakacak şekilde yenilik yaparsa kâr elde edebilir ve bir “meta” olarak piyasadaki varlığını koruyabilir. Ancak buradaki tek sorun, her şeyin ticari bir metaya dönüştüğü bir alanda, kendini bir hizmet olarak satması kadar bir hizmet olarak üretmesiyle de var olan öznenin yalnızca iktisadi bir değer üretebildiği müddetçe ekonomik alanda tutunabileceğidir. Ne var ki böyle bir resmin sonucunda -her ikisi de öznenin öznesizleşmesine sebebiyet veren- genel bir durum ortaya çıkmaktadır. Bir tarafıyla, tek varlıkları kabiliyetleri, yatkınlıkları, arzuları, becerileri, yetenekleri olan -“biz”- kendi kendinin girişimcileri, rekabetin hayatta kalma savaşına dönüştüğü iktisadi bir alanda eğer yeterince erken davranmazsa değerini kaybedebilir ve performansını yitirip kullanım dışı kaldığı anda yalnızca ıskartaya çıkarılacak bir nesne haline gelir. Diğer tarafıyla, esnekleşmenin,

⁴⁰⁵ Rossi, “*Neoliberal Ruhlar*”, 142-145.

⁴⁰⁶ A.g.e., 148-150.

uyum sağlamanın, kendini gerçekleştirmenin hâkim kavramlar haline geldiği egemen bir söylem kaçınılmaz olarak kendini istikrarlı bir süreçle biçimlendirebilmeyi ve bunu alışkanlıklar halinde somutlaştırabilmeyi engeller ve “*aslında herhangi bir öznellik üretmeye fırsat bile bulamadan kendilerini iptal etmeyi öğrenmesi gereken bireylerin üretimi*”ne yol açar. Böyle bir süreç ise nihayetinde bir buyruğa, neoliberal değerlere içkin olacak şekilde kendini sürekli yeniden var etmesi zorunlu kılınan genel bir “ihtiyaca” dönüşür.⁴⁰⁷ Bu koşullar altında ise hiç kimse kolay kolay bir özne olamaz. Çünkü bu özne sürekli yeniden tanımlanması ve yeniden icat edilmesi gereken “her şey” ve aslında “hiçbir şey” haline geldiği kadar, aynı zamanda da kendi potansiyelini gerçekleştirmeye ve geliştirmeye değil, fakat hayatta kalmayı başarabilmeye odaklanmış bir insandır. Hayatta kalmanın başlı başına bir başarı haline geldiği böyle bir imge ise nihayetinde gündelik yaşamın sıradan varoluşunu dahi bir amaca dönüştürmekte; bireylerin kendi yaşamlarının belirleyicisi değil, koşulların “kurban”ı oldukları bir anlayışa karşılık gelmektedir.⁴⁰⁸ Dolayısıyla öznenin toplumsal normu gerçekten de değişmiştir: Yeniliğin “girişimci özneler” yaratarak zincirleme bir etki başlatmaktan ibaret olduğunu ileri süren neoliberal yönetim söyleminin asli sloganı (“*We are the Champions*”), bu yeniliğin tam da *loser*, özü gereği kaybeden insan olmasında yatmaktadır.⁴⁰⁹ Dolayısıyla bu tarz bir kullanımı içerisinde yenilik aslında bireylerin kendileri için oluşturulmuş olan yeni koşullarla uyumlu olacak şekilde biçimlendirilmeleri ve bizzat kendi tutumlarıyla bu koşulları gittikçe daha kalıcı ve “ağır” kılmaya katkıda bulunmaları anlamına gelmektedir. Nihayetinde bu, neoliberal söylemin en temel kaidesidir.

3.2. YİRMİ BİRİNCİ YÜZYIL İÇİN KİŞİSEL GELİŞİM

Peki, biz şimdi kimiz?

“Bu, Foucault’un sorusu. Durup düşündüğümüzde göreceğiz ki, felsefenin daha geleneksel “Biz kimiz?” sorusundan çok farklı bir soru bu. [...] İnsan, bu sorunun içerisinden uğuldayarak geçen ve cevaplarımızın altındaki kumdan zemini kaydıran rüzgârı hissedebiliyor âdeta. Şimdi kim olduğumuzu sormak; içimize nüfuz etmiş bir

⁴⁰⁷ A.g.e., 151-152; Dardot & Laval, *Dünyanın Yeni Aklı*, 404.

⁴⁰⁸ Furedi, *Korku Kültürü*, 187-189.

⁴⁰⁹ Dardot & Laval, *Dünyanın Yeni Aklı*, 391.

örüntüyü ele geçirmeye çalışmak, bu örüntünün nereden gelmiş olduğunu ve bizleri neye dönüştürmüş olabileceğini sorgulamaktır”.⁴¹⁰

Kim olduğumuza dair genelleşen belirsizlik halinin en açık biçimlerinden biri de öznel boyutlarda yaşanan sınırların değişiminde kendini göstermektedir. Belirsizlik bugün girişimciliğin ve rekabetin genel bir akılsallık halini alması ve yayılmasının en önemli araçlarından biridir ve bir yönetsellik biçimi olarak bu araç, bireylerin tüm yaşamlarının ve öznelliklerinin yapılanışına içkin bir hale gelmektedir. İnsani olan tüm alanlar, insanın tüm toplumsal var olma biçimleri neoliberal yönetselliğin gündelik etkileşimlerde somutlaşmasıyla, ayakta kalmanın ve yaşamanın daha farklı ve yeni bir biçimine bürünmüştür.⁴¹¹ Bu, insanların özneleştirilmelerinin ve bireyselleştirilmelerinin yeni bir yolu ve aslında “bireyin kendisinin” toplumsallığın yeniden üretim birimi haline geldiği bir sürecin daha “belirsiz” ve “biçimsiz” bir boyutudur.

Günümüz postmodern toplumlarında *kimlik* gelip geçiciliğin, belirsizliklerin ve dolayısıyla risklerin karşısında alınan bir önlem, kişilerin kendilerini bu risklere karşı korudukları bir “sığınak” haline gelmektedir. Çünkü bu toplumlar da tüm belirsizlikler kişilerin kendilerinden kaynaklanmakta ve bu belirsizliklerle mücadele etme yöntemleri yine kişilerin kendilerine bırakılmaktadır. Bu haliyle kimlikler bu mücadele etme yöntemlerinden en belirgin olanını oluşturmakla birlikte aynı zamanda da sürekli olarak yeniden yaratılmaktadır. Çünkü gelip geçiciliğin ve süreksizliğin bu devamlılığı karşısında hangi kimliklerin o anki sürece uygun olacağı da sürekli değişmekte, “doğru” kimliklerin seçilip seçilemediği nihai bir sonla gerçekleşmemektedir. Dolayısıyla günümüz postmodern toplumları bir kimliğin nasıl elde edilebileceği ve elde edilen bu kimliklerin nasıl sürdürülebileceğiyle değil, *hangi* kimliklerin seçileceği ve seçilen bu kimliklerin nasıl değiştirilebileceğiyle ilgilidir.

Bu bağlam içerisinde çalışma dâhilinde, “kişisel gelişim” adı altında gerçekleştirilen tüm ürün ve hizmetlerin, öncelikle, kimliklerin inşasına yönelik var olan bu belirsizlik halinde neye karşılık geldikleri, bu ihtiyaçları gidermede kullandıkları etkinliklerin neler olduğu ve bunları hangi “araçlar” üzerinden gerçekleştirdikleri ele

⁴¹⁰ May, “Yeni Girişimciler: Foucault ve Tüketim Toplumu”, 96.

⁴¹¹ Eylem Çamuroğlu Çığ ve Ünsal Çığ, “Neoliberal Akılsallığın Bir Semptomu Olarak Kriz İletişimi ve Yönetimi”, *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1-2 (2013): 85-90.

alınacaktır. İlerleyen bölümde, bu ürün ve hizmetlerin *nasıl* ortaya koyuldukları ve *hangi* yöntemlerle kişisel birer hizmet haline getirildiği tartışılacaktır. Son bölümde ise bu hizmetlerin mevcut haliyle nasıl somutlaştırıldıkları, yani hangi isimler, duygular yahut vaatler çerçevesinde birer “yaşam tarzı” olarak sunuldukları ve ileri sürdükleri işlevlerinin *aslında* neye karşılık geldiği gösterilmeye çalışılacaktır.

3.2.1. Postmodern İnsanı Anlamak: Belirsizliğin Özelleştirilmesi, Yöntemin Kişiselleştirilmesi ve “Kendine Yardım”ın Bağımlılaştırılması

Kimlik ve kimliğe ilişkin tüm sorunlar bugün hiç olmadığı kadar gündeme gelmekte, daha önceleri konuşulduğundan daha fazla konuşulmaktadır. Kimliğe yapılan vurgunun gittikçe belirginleşmeye başlamasıyla, yaşanan belirsizlikler yahut değişimlere neden olan faktörler ekonomik boyutlardan çok, kimlik sorunlarıyla ilişkili olan konular üzerinden açıklanmaya başlanmaktadır. Dolayısıyla kimlik artık hızla bireyselleşen ve özelleşen bir dünyada var olabilmenin en önemli araçlarından biri haline gelmektedir.⁴¹²

Kimlikten bu kadar söz edilmesinin, kimliğe dair bu denli konuşulmasının sebebi, postmodern dönemi tanımlamada eyleme ve söyleme yansıyan en önemli süreçlerden birisi olmasıdır. Öyle ki kişinin kimliğini inşa etme süreci bugün kendisini her gün yeniden ve yeniden oluşturmak zorunda olan bir bireyin varlığına işaret etmektedir. Douglas Kellner’a göre, modern zamanların başlangıcından beri var olan “kimlik sorunu”, bugün sorun olmaya devam etse de artık biçim ve içeriğini değiştirmiş, ortadan kalkması bir yana sürekli yeniden tanımlanan ve yeniden inşa edilmesi gereken bir şey haline gelmiştir.⁴¹³ Bir anlamda, ekonomik ve toplumsal yapıda yaşanan değişimler kimliği de etkilemiş, kimliğin tanımlanmasında ve adlandırılmasında köklü değişimlere neden olmuştur. Bu değişimi, kimliğin bir “veri”den bir “görev”e dönüştürülmesi şeklinde ifade eden Bauman’a göre “insan doğası”, kişinin kendisine uygun yaratıp oluşturacağı “kimlik”(ler)le yer değiştirmektedir.⁴¹⁴ Dolayısıyla bugün kimlik verili bir insan doğasından çok bir “inşa süreci” ile ilgili hale gelmekte, bu

⁴¹² Mustafa Arslan, “Değişim Sürecinde Yeni Dindarlık Formları: “Yeni Çağ” İnanışları Örneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 4, S. 11 (2006): 13.

⁴¹³ Douglas Kellner, *Media Culture: Cultural Studies, Identity and Politics Between the Modern and the Postmodern*, (New York: Routledge, 1995), 246.

⁴¹⁴ Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, 190-192.

sebeple de önceki tüm dönemlerden farklı bir biçimde tanımlanmakta ve yeniden oluşturulmaktadır.

Geleneksel toplumlarda kimlik sabit, değişmez ve durağan bir niteliği ifade etmiştir. Bu dönemde kimlik ne bir eleştiri, ne bir sorunsal, ne de bir tartışma konusu olmuştur. İnsanlar herhangi bir kimlik bunalımına girmemiş, köklü bir kimlik değişimine yönelmemişlerdir. Bununla birlikte modern toplumlarda, kimlik değişim ve yeniliklere açık, daha kişisel bir hale gelse de, Kellner'e göre bu dönemdeki kimlik biçimleri özünde sabit ve tekil bir niteliği ifade etmektedir. Buna göre yeni ya da olası kimlik ihtimalleri hep var olsa da kimliğin tanımlanma biçimleri nispeten sınırlanmış, sınırlandırılmış ve sabittir. Kimlik seçilebilir ve imal edilebilirdir; ancak bu seçim öngörülebilir, istikrarlı ve uzun dönemli bir kimlik inşası yaratma çabasına karşılık gelmektedir.⁴¹⁵

Modern toplumlardan (üretim toplumu) postmodern topluma (tüketim toplumu) geçiş ise yaşanan birçok değişimden en belirleyici olanında, kişilerin kimliklerini oluşturma taleplerinde ve bunun için hazırlanma ve eğitilme tarzlarında köklü bir değişikliği gerektirmiştir. Öyle ki Bauman'a göre, "eğer *modern* "kimlik sorunu" bir kimliğin nasıl inşa edileceği ve nasıl sağlam ve sabit tutulacağına dair idiye, *postmodern* "kimlik sorunu" birincil olarak sabitlenmekten nasıl kaçılacağı ve seçeneklerin nasıl açık bırakılacağına dairdir."⁴¹⁶ Bir başka ifadeyle bugünkü tereddüt veya belirsizlik, kişilerin kimliklerini nasıl edindikleri ya da bu kimliklerini çevresindeki diğer insanlara nasıl kabul ettirdikleri ile değil, *hangi* kimliği seçecekleri ve seçilen bu kimliğin "zamanı dolduğunda" ya da tatmin süresi bittiğinde yeni kimliklerini yakalama fırsatına sahip olup olamayacakları ile ilgili hale gelmektedir.

Kimliklerin oluşumu veya elde edilmesi ve elde edilen kimliklerin değiştirilmesi ihtiyacı ise bugün tüketim aracılığıyla oluşturulmakta, tüketim bir anlamda kimlik edinmenin bir yöntemi haline gelmektedir. Anlık kullanım için tasarlanan ve bir kez elde edildikten sonra atılması talep edilen *ürünlerin tüketimine* dayanan bir dünyada ise kimlikler de "giysi değiştirir gibi" benimsenebilir ve atılabilir. Çünkü ürünler gibi değerler, ilişkiler ya da olaylar da anında kullanılıp

⁴¹⁵ Douglas Kellner, "Popüler Kültür ve Postmodern Kimliklerin İnşası", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, C. 4, S. 15 (2001): 187-188.

⁴¹⁶ Zygmunt Bauman, *Parçalanmış Hayat*, çev. İsmail Türkmen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018), 116.

atılabilir bir hale geldikçe kişilerin yaşama tarzları, alışkanlıkları, dolayısıyla kimlik ve kişilikleri de hızla değiştirilebilir ve tüketilebilir birer nesneye dönüşmektedir. Dolayısıyla arzulanan veya talep edilen kimlikler ne olursun, tıpkı mevcut emek piyasası gibi esnekliğe sahip, değiştirilebilir olmaya uygun ve tüm tercihlere mümkün olduğu kadar açık olmalıdır. Bu tercihler arasında herhangi bir kimliğe sahip olunabilir; ama yalnızca tüketilmeleri ve böylece yok edilmeleri şartıyla. Öyle ki kültürel modaların hızla ilgi gördüğü ve henüz tatmin sağlayamadan kullanım dışı kaldıkları bir dünyada mevcut her kimliği tam benimsememek ya da geçici kılmak, dolayısıyla yeninin ve denenmemiş olanın peşinden gitmek, mevcut değişim ve hareketliliğe uyum sağlayabilmenin ve bu hareketlilik içerisinde kendine bir yer edinebilmenin en *uygun* stratejisidir.⁴¹⁷ Böylece “belirli tüketim türleri ile kişinin kendini belirli türden bir kişi olarak biçimlendirmesi arasındaki” ilişkiye benzer biçimde, tüketim mallarının geçici karakteriyle, çağdaş kimlik yaratımının belirsizliği arasında da bir uyum sağlanmış olmaktadır. Bunun anlamı, kimliğin “tam da bir belirlenmemişlik süreci tarafından belirlendiği için” bütünlükten, entegre olmuş bir birlikten, içselleştirilmiş bir tutarlılıktan yoksun hale geldiğidir.⁴¹⁸

Bu tür bir kimlik anlayışına göre, yani bütünlük ve sürekliliğin bir tarafa bırakılarak “an”a bağlı olarak değiştirilebilen kimlikleri inşa etme anlayışına göre, kişi hayatını her zaman ve istediği yönde değiştirebilir, kimliğini istediği zaman ve istediği şekilde yeniden oluşturabilir. Çünkü *tüketiciler* olarak bireyler özgürdürler ve kendilerini kendi seçimleri doğrultusunda değiştirebilir, üretebilir ya da yeniden oluşturabilirler.⁴¹⁹ Böyle bir *tercih özgürlüğü* tüketicilere yaşamsal isteklerini belirlemelerinde yön gösteren bir çerçeveyi, yani kendilerini nasıl geliştireceklerini ve “iyi yaşam” imajına nasıl sahip olabileceklerini gösteren bir şemayı, formülü tayin etmektedir. Tercih özgürlüğü alanı ne kadar geniş olursa ve özellikle özgürce yapılan bu tercihlerin sayısı ne kadar fazla olursa, kişinin “iyi yaşam” idealine yaklaşması da o kadar fazladır.⁴²⁰ Dolayısıyla kişinin kimliğiyle birlikte kendisini sürekli olarak yeniden

⁴¹⁷ Bauman, *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*, 46-47; Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, 124.

⁴¹⁸ Eagleton, *Postmodernizmin Yanılsamaları*, 58; Larrain, *İdeoloji ve Kültürel Kimlik*, 207; Callinicos, *Postmodernizme Hayır*, 259.

⁴¹⁹ Süleyman Güven, “Postmodern Kimliklerin Kurulumu”, *Selçuk İletişim*, C. 9, S. 1 (2015): 280; Kellner, “*Popüler Kültür ve Postmodern Kimliklerin İnşası*”, 200.

⁴²⁰ Bauman, *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*, 50.

“yaratması” şiddetle istenen ve talep edilen bir ihtiyaç haline gelirken, bir kimliğe “sahip olmak” ve bunu “yaşamı boyunca taşımak”, zaten kendi yaşamlarını yeterince denetleyemeyen insanlar için kazanım değil bir engeldir.

Bu engele takılmamak, ancak unutmakla mümkündür: sürekli değişen, birbirinin yerini tutmayan ve her seferinde kendisini yeni bir imajla oluşturan modalara, değerlere, olaylara bağlanmamakla, hareketle, sabitlikten ve durağanlıktan kaçınmakla. Çünkü böyle bir dünyada geçerli olan, bilinebilir hedeflere planlanabilir yöntemlerle ulaşmak değil, anında kurulan ve kolayca yıkılan belirliliklerin (ya da belirsizliklerin) yön verdiği bir “yeni başlangıçlar”dır. Dolayısıyla bu dünyada “kendinizi olduğunuz yere ait hissetmeye ihtiyacınız yok(tur). Siz küresel dünyanın mobil insanlarısınız(dır).” O halde, “*var olmanın bu hafifliğine*” uygun olan *parşömen* bir kimliktir ve sürekli uyum öğrenme ile değil ancak unutma ile mümkündür.⁴²¹ Dolayısıyla bugünün dünyasının ve geçerli zihniyetinin bir parçasını oluşturan şey, geçmişi düşünme yeteneksizliği yahut gönülsüzlüğüdür. Bugün, hep daha yeni olan yeninin yerine geçmekte, onu yerinden etmekte ve eski yeni adına rafa kaldırılmaktadır. Eğer bu doğruysa, o zaman, “bizzat düşünceye yönelik planlı kullanıp-atma uygulaması, tüketim maddelerine yönelik planlı kullanıp-atma uygulamasıyla aynı anlamı” taşımaktadır. Bugün *düşünce* de modaya teslim olmakta, toplum ve bireyler giderek daha az anımsamaktadır. Bunu genel bir sendrom olarak değerlendiren Russell Jacoby’a göre bu durum toplumsal bir “bellek yitimi”dir. Bellek yitimi temelde şeyleşmenin başlıca biçimidir ve bu biçim mevcut dönemde kültürel ve ekonomik sistemin gereklerinden doğmaktadır. Kârı arttırma ve artı değeri yoğunlaştırma çabası, yeni ürünlere yol açabilmek amacıyla eski olanların tasfiye edilmelerini gerektirir ve hızlandırır; bu ise planlı kullanıp-atma uygulamasının tüketim mallarından düşünmeye kadar her yerde var olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla “yerleşik kullanıp-atma biçimi ne düşünceyi ne de insanları dışarda bırakır.”⁴²²

Buradan çıkarılabilecek en genel sonuç ise şudur: “Bütün bir gayretli inşa işi boşuna olabilir.” Denebilir ki, mevcut toplumlardaki çağdaş insanların genel özelliği,

⁴²¹ Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, 39; Tijen Zeybek, “Küresel Dünya İçin Küresel Kültür: Postmodernizm”, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, C. 7, S. 3 (2017): 407.

⁴²² Russell Jacoby, *Belleğini Yitiren Toplum*, çev. Hakan Atalay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996), 19 ve 29-30.

çözülmemiş kimlik sorunlarıyla birlikte yaşamalarıdır.⁴²³ Çünkü bu insanlar için artık “iç” ve “dış” yaşam arasındaki sınırlar belirsizleşmekte, kişiler istenilen zamanlarda istenildiği şekliyle talep edilen, fakat bir benlik etrafında birleş(e)meyen kimlikleri üstlenmektedirler. Dolayısıyla içlerinde farklı yönlere çekilebilen, esnek ve kaygan temellere dayanan birden fazla kimlik barındırmaktadırlar.⁴²⁴ Buradan hareketle, postmodern dönemde kimliklerin hemen içselleştirildiği ve artık kolayca terk edilebildiği, değişim ve dönüşümlere açık hale geldiği ve böylelikle kendisini her defasında yeniden üretme ihtiyacı içerisinde olduğu ifade edilebilir. Bu haliyle, mevcut dönemdeki seçeneklerin ve tercihlerin çeşitliliği bir taraftan farklı üslup, model ve olanaklara yeni açılımlar sağlarken, diğer taraftan da son derece kırılgan ve zayıf, çoklu ve fazlasıyla istikrarsız kimlikler yaratmaktadır. Kimliklerin değişkenliğini, süreksizliğini ve imajlarının çokluğunu ifade eden böyle bir süreç ise nihayetinde uyumlu bir bütünlük göstermeyen, parçalanmış bir kültüre ait olmayı çağrıştırmaktadır.⁴²⁵

Gelip geçiciliğin, süreksizliğin ve parçalanmışlığın kutsandığı bu güvensizlik ortamı, bireyin kendisine, doğru seçimleri yapıp yapamadığına, “doğru” kimlikleri seçip seçemediğine dair genel ve önceki dönemlerden farklı bir kaygı ve belirsizlik hissiyle yansımaktadır. “Çoğu insanın zaman zaman yaşadığı boşluk duygusundan farklı, oldukça sürekli bir yaşantıdır bu.”⁴²⁶ Kişinin elinde yalnızca spontane yöntemlerle yarattığı bir dünya ve ancak böyle bir bağlamın içinde tanımlayabildiği bir benliği vardır. Burada kişinin kendisini iyi ya da kötü hissetmesinin ancak kendi elinde olduğuna inanılır, bunun için de doğru teknik ve yöntemlerin seçilmesinin ve devreye sokulmasının yeterli olacağı düşünülür.⁴²⁷ Kişinin bugünden bir beklentisi olmaması, geleceğini düşünmesi ve bundan endişe duyması halinde bunun sebebi “dost kazanma ve insanları etkileme konusunda yeterince iyi olmamaları ve kendini ifade etme ve başkalarını etkileme sanatlarını öğrenmeyi başaramamış olmalarıdır.”⁴²⁸ Dolayısıyla

⁴²³ Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, 41-124.

⁴²⁴ Sibel Karaduman, “Modernizmden Postmodernizme Kimliğin Yapısal Dönüşümü”, *Journal of Yaşar University*, C. 5, S. 17 (2010): 2895.

⁴²⁵ Ayşe Binay, “Tüketim Vasıtasıyla Oluşturulan Postmodern Kimlikler”, *Global Media Journal Turkish Edition*, C. 1 S. 1 (2010): 17-18; Güven, “*Postmodern Kimliklerin Kurulumu*”, 277-281.

⁴²⁶ Geçtan, *Varoluş ve Psikiyatri*, 135.

⁴²⁷ Rainer Funk, *Ben ve Biz: Postmodern İnsanın Psikanalizi*, çev. Çağlar Tanyeri (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 50-60.

⁴²⁸ Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, 68.

tüm sonuçlar, sorun ve belirsizlikler yalnızca kişinin kendi bireysel yaşamından kaynaklanan eksiklik ya da yanlışlıklar olarak görülür; ve karşılaşılan bu sonuçların, problemlerin veya risk tehditlerinin üstesinden gelmesi gereken tek kişi bireyin kendisi kabul edilir. “*“Kimlik”, işte bu belirsizlikten kaçış arayışına verilen addır.*”⁴²⁹ Böyle bir tanımlamayla birlikte, bir isim ya da sıfat olarak görülen kimliğin bir yüklem gibi davrandığı söylenebilir: Belirsizliğin bu bireyselleşmiş halinde uyumlu ve tutarlı bir benlik oluşturabilmek ancak kimliklerin üzerinde çalışılması gereken birer “proje” haline getirilmesiyle mümkündür. Kişilerin bu projelerini inşa edebilecekleri güvenilir ve istikrarlı zeminler ise kimileri için önerilen ürünlerin, sembollerin ve hizmetlerin tüketimi ile giderilmekte iken, kimileri içinse, kendilerini ve hayatlarını *anlamli* kılabilecek, yaşamlarının her aşamasında onlara yol gösterebilecek *“kimlik uzmanları”*na duyulan bir *ihtiyaç* ile belirlenmektedir.⁴³⁰ Bir anlamda “yardım meslekleri” de denebilecek bu tür kılavuzluk faaliyetleri, kişinin kendisine ve yaşamının bütününe ya da herhangi bir bölümüne yön-verecek desteği sunduklarını veya sunabileceklerini iddia eden rehberlik, danışmanlık (aile danışmanından astrolojik danışmanlara kadar), uzmanlık ya da koçluk gibi meslekleri kapsamaktadır.⁴³¹

Bugün, *bireysel kimlik* ve bunun hiç bitmeyen inşasıyla uğraşmak zorunda olan bireyler muteber bir kılavuza, bu temel belirsizliklerini kıymetli bir “özgüven”e çevirecek, aynı zamanda da onlara kişisel “öğütler” verebilecek çeşitli uzmanlara-evlilik danışmanları, eğitim uzmanları, ruhbilimciler vb.- ihtiyaç duymaktadırlar. Bunlar bireylerin tutumlarını, kendi know-how’larını, kişiliklerini düzeltmeyi, geliştirmeyi ya da ilerletmeyi hedefleyen kılavuzlardır. Bu “akıl verici”lerin genellikle herhangi bir eğitimden geçmeleri gerekmemekte ya da birkaç saat süren eğitimlerle belirli sertifika almaları yeterli görülmektedir. Fakat daha da önemlisi, öğüt verme konusunda uzman kabul edilebilmeleri için öncelikle hizmet verecekleri kişilerle aynı arzuları veya başarısızlıkları deneyimlemiş olmalarıdır. Bu rehberliklerden beklenen, kişilere kendi zayıflık ve eksiklerini hatırlatmaları ve bunları öğütlemeleri değil, onlara

⁴²⁹ Bauman, *Parçalanmış Hayat*, 117.

⁴³⁰ R. Saim Dalbay ve Nazmi Avcı, “Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye’ye Yansımaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 23, S. 1 (2018): 20-28.

⁴³¹ Mehmet Emin Şimşek, “Akışkan Dünyada Etiğe Bakış: Postmodern Etik”, *Epokhé Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1 (2017): 71; Füsün Ekşi, “Kişisel Gelişim Literatürünün Eğitim ve Danışma İhtiyacı Açısından İncelenmesi”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (M.Ü. Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2011), 36-37.

“yapabilirsiniz” diyecek bir ses olmaları ve yapılacak bu iş neyse bunun *nasıl* yapılacağını gösteren bir kılavuza sahip olmalarıdır: “Yapabildiğiniz her şeyi daha iyi yapabilirsiniz.”⁴³² Bu tarz bir “yol gösterici” nosyon üzerine inşa edilen bir söylemle, danışanlara talep ettikleri ve gereksinim duydukları bir *stratejiler kâsesi* sunulur, onların “kişilik”leriyle ilgilenilir. Hep daha iyi nasıl yaşayacakları, nasıl mutlu olabilecekleri, daha etkili ve başarılı bir kimlik için nasıl davranmaları gerektiği ya da neyi nasıl düşünmelerinin uygun olacağı “öğretilir”. Böylelikle bu kılavuzların kapsadıkları söylem ve pratikler bir ideoloji kadar önem kazanır: Öyle ki Bauman’a göre bugün ““kimlik sorunu” uzmanlarının, kişilik hekimlerinin, evlilik danışmanlarının, “kendine güvenmenin yolları” türünden kitapların yazarlarının çağıdır. Postmodernlik “danışma patlaması” çağıdır.”⁴³³ Bu çağ, bireylerin çıkarlarını “akılcı” bir şekilde gözeterek, onların kendileri için iyi olduğuna inandıkları her neyse onun peşinden gitmelerini ve bu yolda kişisel olarak gelişmelerini salık veren *neoliberalizmin ideolojisi*dir. Buradaki vurgu bireyin yaratıcılığı, bireyselliğini geliştirme yeteneği ve seçeneğine sahip olduğu, kendi içine dönüp, kendisini tanıyıp “potansiyel varoluş”unu gerçekleştirebileceğidir.⁴³⁴ “Kendini gerçekleştirmenin bireyciliği”⁴³⁵ olarak da ifade edilebilecek olan bu ideolojinin kültürü gerçekte benliğe yönelik bir yoğunlaşmayı beraberinde getirirken, benlik-ötesi tüm meseleleri dışlamakta ve hatta bu meselelere karşı bir kayıtsızlık hali yaratmaktadır. Sosyal dünya ve “diğerleri” artık adlarının bile anılmasından kaçınılan bir olgu haline gelmiştir. Öyle görünüyor ki bu durum *birey* olarak kişilerin, kendilerinin ötesindeki tüm sorunları unutmaları ve yalnızca kendi isteklerinin ön plana çıkarılması gibi genel bir prototip halini almıştır. Artık sorun toplumla değil, kendi taleplerimizle ne ölçüde ilgilendiğimiz ve bu talepleri yine kendimiz tarafından karşılayıp karşılayamadığımızdır. Dolayısıyla artık geçerli olan kural, yalnızca kişinin kendi kendisini kurabileceğidir ve bu da ancak “bireysel sorumluluğunu” ne kadar üstlendiğiyle ilgilidir. Ne var ki buradaki tek sorun, bireyin özerkliğine yapılan bu vurgunun, tam da bir birey olamama nedeniyle koçlara, danışmanlara, uzmanlara başvuran birer “müşteri” yaratmaya dönüştüğüdür. Bu haliyle, yalnızca kendisi olmaya ve bu kendiliğini gerçekleştirmeye çalışan bireyler kimliklerine ve ne olduklarına dair

⁴³² Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, 253-254; Toffler, *Şok*, 321-322.

⁴³³ Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, 255.

⁴³⁴ Aslı Yazıcı Yakın ve Rahşan Balamir Bektaş, “Liberalizm İle Muhafazakârlık Arasında Hipnoz: Kişisel Gelişim Fantazisi”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, C. 11, S. 48 (2009): 13-17.

⁴³⁵ Charles Taylor, *Modernliğin Sıkıntıları*, çev. Uğur Canbilen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 19.

çareyi, “bilimin ya da egzotik bir ruhçuluğun” prestij ve uzmanlığına sığınarak, kendilerinden daha uzman kabul ettikleri kişilerde (ya da rehberlerde) aramaktadırlar.⁴³⁶

Bu “kendine yardım” kılavuzları sorunun olduğu her yerde çözümlerin de olacağı iddiasında bulunmakta ve böylelikle de herkesin çözüm peşinde koştuğu bir dünya yaratmaktadır. Çözümlerin her zaman için bulunabilir olması veya seçenekler arasından en iyisinin seçilip uygulanmasının yeterli olacağı düşüncesi ise bireyin kendisinde bir özgürleşme hareketi, kişisel özgürlüğün artması şeklinde algılanmaktadır. Ne var ki, artık sorunlarla ya da belirsizliklerle başa çıkabilmek için gerekli olan beceriler ve bilgiler kişilerin kendilerinde değil, yalnızca pazarlanabilen uzman önerilerinde bulunmaktadır. Çözümlerin kişilerden alınıp, kendilerinden daha makul kanaatlere sahip oldukları iddia edilen uzmanlara verilmesi ise bir özgürleşme edimi ile değil, *bağımlılığın artması* ile sonuçlanmaktadır. Çünkü belirsizliğin özelleştirilmesi, özel sorunların uzmanlar aracılığıyla çözülmesini arttırmakta, böylece uzmanlık yardımları gittikçe daha fazla taleple karşılanmakta ve daha fazla çeşitlilikle arz edilmeye başlanmaktadır. Herhangi bir uzmanlık alanının yoğunluğunun artması ise önceleri aslında hiç de gerekli olmayan taleplerin veya becerilerin de icat edilme olasılığının artması ve ayrıca, bu uzmanlar tarafından bir “ihtiyaç” olarak belirlenen şeylerin bir an önce giderilmesi gereken eksiklikler olarak görülmesi anlamına gelmektedir. Bu durum ise daha öncesinde kolayca halledilebilen, hatta belki farkına bile varılmayan şeylerin, -şimdi her şeyin bir çözümü olduğu için- artık bir sorun, rahatsızlık, belirsizlik ya da yeterince denetlenemeyen şeyler olarak görülmesini ve bu yüzden de “ele alınması”, “düzeltilmesi” ve nihayetinde “ortadan kaldırılması” gereken sorunlar olarak yeniden tanımlanmasını beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla kişisel bilgi veya becerilerin yerine geçen bu uzmanlık hizmetleri, mevcut sorunlara daha kesin ve etkin çözümler sunabilmeleriyle “reçeteleri arttırırken yetenekleri azaltmakta” ve böylelikle kendilerine olan talepleri de sürekli beslemektedir. Bir anlamda bu hizmetler, kendilerini vazgeçilmez kılan yeni sorunların yaratılmasını ve çoğaltılmasını da ifade etmektedir. Çünkü burada “ihtiyaçlardan” farklı olarak “risklerin” ortaya çıkarıldığı ve manipüle edildiği söylenebilir. Riskler artık sonsuz ve karşılanamaz bir şekilde uzun vadeye yayılmakta, Ulrich Beck’e göre “dipsiz bir ihtiyaç kuyusu” gibi yeniden ve sürekli yaratılmaktadır. Risklerin burada artık yalnızca bir risk değil, aynı zamanda

⁴³⁶ A.g.e., 20; Kemal Sayar, *Terapi: Kültürel Bir Eleştiri*, 2. bs. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 41-51.

pazar şansları da olduğunu ifade eden Beck'e göre, ihtiyaç haline getirilen, yeniden tanımlanan yahut düzeltilmesi gerekli görülen sorunların yaratılması ve sürekli artırılmasıyla birlikte, riskler de artık *kendi kendini üretebilen* ve dolayısıyla yeni pazarlar *yaratabilen* bir düzeye ulaşmıştır. "Demek ki risklerin artışını bertaraf etme konusunda *önleyici* değil sembolik bir sanayi ve politika(dır) söz konusu" olan. Bireyselleşme burada yeni bir *bağlanma* biçimi ile ortaya çıkmaktadır. İhtiyaçlar, her biri kendisine uygun olan uzmanlar tarafından daha küçük ve tamamlayıcı parçalar şeklinde "tedavi edilirken", tüketiciler bir taraftan bu çeşitli rehberlerin ayrı ayrı önerdikleri çözümlere, diğer taraftan da bu parçalanmış çözümleri "anamlı bir bütün" haline getirebilecek daha uzman ya da profesyonel yargıya bağımlı hale gelmektedir. Hayat tarzı danışmanları, duyarlık geliştiriciler, bilinç arttırıcılar, yiyecek modası uzmanları, gelir düzenleyicileri ve bu cümlelerden pek çokları, "kendi içinde yardımlaşma!" söylemiyle, bu parçalanmış ihtiyaçları paketlenmiş ürünlerle tedavi eden ve aynı zamanda da yeni riskler için yeni satış pazarları yaratan birer "önreklam ajanslarıdır."⁴³⁷ Böylelikle yaşamlar, kimlikler ya da benlikler bir *anlam* üzerine oturtulmaya çalışılırken, postmodern birey bir "özgelişim ekonomisi"⁴³⁸ne dâhil olmakta, keramet ise kendilerinden menkul uzmanlara bırakılmaktadır.

Bireyler bu ruh sağlığı uzmanlarına teyit edilmek için başvururlar; duygu, düşünce ve davranışlarında uzmanlık kazanmış kişiler onları onaylayıp mutsuzluklarının yükünü alsın, onlara boşuna yaşamadıklarını söylesin diye beklerler. Bu "bilirkişiler"in kılavuzluğu altında yalnızca daha mutlu ve daha iyi işlev gösteren değil, aynı zamanda daha "gerçek" bir benliği keşfedeceklerini umarlar. Hayatlarını nasıl yaşamaları gerektiğine, önemli ve kritik durumlarda diğer insanlara ne şekilde davranacaklarına, hissettikleri belirsizlik duygusuyla nasıl başa çıkacaklarına ya da evlilik ve boşanmalarını nasıl yürüteceklerine dair birçok konuya bu danışmanlarla birlikte karar vermektedirler. Bu destek uzmanları, her şeyin kontrol altında tutulduğu duygusuyla, *tüketicilere* özlediği kesinliği ve zihinsel dengeyi sunarlar ya da böyle yaptıklarını iddia ederler. Onlara belirsizlikten kurtulmanın, dolayısıyla da yaşamlarını denetleyebilmelerinin araç ve yöntemlerini vaat ederler. Böylelikle kendilerine, kendi

⁴³⁷ Beck, *Risk Toplumu*, 82-83; Zygmunt Bauman, *Modernlik ve Müphemlik*, çev. İsmail Türkmen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003), 264-274; Ivan Illich, *Tüketim Köleliği*, çev. Mesut Karasahan (İstanbul: Pınar Yayınları, 2000), 55-56.

⁴³⁸ Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, 77.

değer ve önemlerine “biricik” insan olarak yeniden inanmalarını sağlarlar.⁴³⁹ Bu kılavuzlar, kişilerin zayıflıklarını veya yetersizliklerini belirlemek şöyle dursun, tersine, onların doğasında bulunduğu varsayılan bedensel ve psikolojik kaynakların “tam olarak geliştirilmesi” çağrısında bulunurlar ve en önemlisi de insan kudretinin sonsuzluğuna vurgu yapmış olurlar. Böylelikle benlik ve kimlikler, bu uzmanlıklar aracılığıyla değiştirilebilir ve şekillendirilebilir bir şey olarak ele alınırken, bu benliklerin nasıl inşa edileceği veya geliştirileceği ise dili kullanmadaki tarzları ile biçimlendirilir: “Her şey mümkündür.” “Hayallerinizden asla vazgeçmeyin.” “Herkes yapabilir” ve “yapıp yapmamak tamamen sizin elinizde”dir. “Eğer yapamıyorsanız bunun için yalnızca kendinizi suçlayabilirsiniz.”⁴⁴⁰ Kişisel ya da ruhsal “rahatsızlık”ların giderilecek ve aslında giderilmesi gereken bir durum olarak görüldüğü böylesi bir anlayışta, gerçekte söylenen ise şudur: *kendiliğinden* ve *dürtüsel* davranan, herhangi bir yaşam planı geliştiremeyen ya da gerçekleştiremeyen kişiler, ne istediklerini bilmeyen, her rüzgâra kapılabilen, “tutarsız” kişilerdir. Çünkü “*bir yaşam planı geliştirme ve gerçekleştirme, serbest bir seçenek meselesidir*” ve yapılması gereken, planlı ve akılcı bir şekilde kendi çıkarlarını koruyabilmektir.⁴⁴¹ Bu sebeple, kişiler kendi geçmişlerinden yahut eksikliklerinden sorumlu olmasalar da geleceklerinden ve kendilerini geliştirip geliştiremediklerinden sorumludurlar ve bu sorumluluğu yerine getirip getirememeleri, onların gelecekteki başarıları ya da yıkımları olacaktır.

İşte, psikolojik danışmanlığın, duygu odaklı iletişim tekniklerinin, kendin olma sanatının, yaşam koçluğunun ya da ilişki/evlilik danışmanlığının vs. popülerliği ve şaşırtıcı başarısı burada yatmaktadır. “Müzik terapisti” sizinle ruhsal sağlığınız arasındaki uyumu korumak ve onarmak için metotlarını paylaşır; “nefes koçu” doğru nefes alma teknikleri ile farkındalığınızı ve yaşam kalitenizi artırır; “yoga uzmanları” ise daha iyi bir duruşla, yaşamda da nasıl daha net ve sınırları belli tavırlar edinebileceğinizi teklif eder ve tüm bunlar için “doğru” formülü salık verirler. Sonuçta da kişi, kimliğinin o *onaylamasına* kavuşabilecek ya da o hep istediği kimliğini artık onlar “sayesinde” elde edebilecektir. Ne de olsa, bütün bu ve benzeri hizmetlerde temel

⁴³⁹ Sayar, *Terapi*, 11-84; Bauman, *Modernlik ve Müphemlik*, 284.

⁴⁴⁰ Eva Illouz, *Saving The Modern Soul: Therapy, Emotions and the Culture of Self-Help*, (Berkeley: University of California Press, 2008), 28; Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, 257-258.

⁴⁴¹ Hans Van Der Loo & Williem Van Reijen, *Modernleşmenin Paradoksları*, çev. Kadir Canatan (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 151.

amaç “iyileşme” ve “değişim”dir ya da yaşamlarında gerçekçi bir dönüşüm yaratmak isteyenlere *gerçekçi* bir yol sunabilmektir. Öte yandan bu amaç, umudu da endüstriyelleştirip, onu bir beklentiye dönüştürebilmektir.⁴⁴²

Tüm bunlar gerçekte *belirsizliğin özelleştirilmesinin* hizmetine bakan bir endüstrinin unsurlarıdır. İnsan ihtiyaçlarını tayin eden kendi uzmanlıklarının genellikle hizmetçileri olan bu yeni işler, bireysel belirsizliklerin *özel* sonuçlarıyla ilgilenmekte ve reçete sunacak bir bilgiyi tasdik etme yetkisine sahip olduklarını ileri sürmektedirler. Bu kimseler, bireylerin neye ihtiyaç duyduklarını bildirmektedirler. Neyin kimin için yapılması gerektiğine ve bu şeyin *nasıl* yapılacağına karar vermektedirler. Yalnızca karar vermekle kalmayıp, aynı zamanda neyin “doğru” ve bir “ihtiyaç” olduğuna dair *hususî* bir bilgiye sahip olduklarını da iddia etmektedirler. Dolayısıyla bugün bireylerin artık tek bir “beceri”ye ihtiyaçları vardır; o da yeterli ve doğru olan hizmet veya kılavuzları saptama ve bunları edin(ebil)me becerisidir.⁴⁴³ Bu yeterli ve doğru becerilere sahip olmanın yolu, “her derde deva” çözümleriyle mutluluk sattıklarını iddia eden bu “mutluluk endüstrisi”ne kendilerini açmaları veya değişimin yalnızca birkaç hamlede başarılabilirliğinin yöntemlerini sunan kendine yardım kılavuzlarına sahip olmalarıdır.⁴⁴⁴ Bunlar özelleşmiş raflarda bulunan, kişilerin kendi kendilerine de kullanabilecekleri ve kolay erişilebilir olan *know-how*’lardır.

Özetle, “her çağın kendine ait ortak bir nevrozu vardır”⁴⁴⁵ ve “kişisel gelişim” bugünün zamanının ruhunu yansıtır: bugün önemli olan kişilerin kendilerini ruhsal açıdan iyileştirebilmeye ikna edebilmeleridir. Duygularını tanıyabilmeleri ve bunları hissedebilmeleridir. İlişki kurmayı öğrenebilmeleri ya da fiziksel öz gelişimlerini sağlayabilmeleridir. Çünkü “kişisel değiştirme” değil “kişisel gelişme” denmesinin sebebi, tam da, gelişen ve kendisini sürekli olarak aktüalize eden bir insan tipolojisinden hareket etmektedir. Dolayısıyla kişiler dikkatlerini ancak kendi “kişisellikleri” üzerinde toplayabilir, kendi kendilerini güncelleştirebilir ve “kendilerine yönelebilirlerse” kendi yaşam stratejilerini belirleyebilir, mutluluğu garanti edebilir ve böylelikle *anlamlı* bir hayat sürdürebilirler.⁴⁴⁶ Bu yüzden de *şanslılardır*. Çünkü “kişisel gelişim endüstrisi”

⁴⁴² Ivan Illich, *İşsizlik Hakkı*, çev. Deniz Keskin (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2010), 14.

⁴⁴³ Illich, *Tüketim Köleliği*, 44-48; Bauman, *Modernlik ve Müphemlik*, 267-269.

⁴⁴⁴ Kemal Sayar, *Hayat Teselli Bulmaktır*, 9. bs. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 94.

⁴⁴⁵ Viktor E. Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Selçuk Budak (İstanbul: Okuyan Us, 2009), 143.

⁴⁴⁶ Akt. Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, 200.

bu anlamlı yaşamı elde edebilmenin yöntem ve araçlarını paylaşmada, uzmanlarının “tatmin edici bakım” dedikleri şeyi temin etmede, tüketiciyi iyileştirmeyi hedefleyen kişisel hizmet ihtiyaçlarını izah etmede ya da kendi kendine yardım seçeneğiyle bir “*self-help*” kültürü oluşturabilmede hem ekonomik hem de kolay ulaşılabilir bir seçeneği sunmaktadır.

3.2.2. İlginin Kişisel Hizmet(ler)i

Bugün artık endüstriyel toplumların “*doğal bir şekilde belirlenmiş gibi görünen*” kesinliklerinden ve yaşam tarzlarından “kurtulma” genel anlamda bir korku ve güvencesizlik yaratmakta, bu belirsizlik ve risklerle başa çıkmanın öğrenilmiş yolları artık işe yaramamaktadır. Bu durumla orantılı olarak, korku ve belirsizlikle mücadele etmenin yöntemleri bireylerden talep edilmekte, bu mücadele biçimleri artık genel anlamda *özel* bir mesele olarak anlaşılmaktadır. Burada amaç ya da anlamın kesinliğine ulaşabilmek artık *kişisel* bir sorumluluk gerektiren bireysel bir iştir. Bu bireysellikte kişiler kendi kendilerinin öğretmeni ya da rehberi; öz-öğretim ya da öz-denetimlerini gerçekleştirmek zorunda olan birer aktördürler. Gösterilen çaba artık kişisel bir çabadır. Dolayısıyla bu çabanın nasıl sonuçlanacağı da kişisel olacaktır.⁴⁴⁷

Tüm sorumluluğun kolektif toplumsal araçlardan ya da devlet-denetimli mekanizmalardan alındığı ve en temelden bireye, bireyin öz yaratımına bırakıldığı çağdaş (postmodern) toplumlarda, belirsizlikle mücadele işlevinin bu *kişiselleştirilmesi*, nihayetinde gelişimi, yenilenmeyi ya da kişisel dönüşümü ancak kişilerin kendilerinin gerçekleştirebileceğini vurgulamaktadır. Bir anlamda, kesinliğe giden yol, artık *kişisel* olarak saptanması ve elde edilmesi gereken seçeneklerin hangisi olduğuna karar verebilmektir. Kişilerin kendi becerileri veya deneyimleri ile üstlendikleri değil, fakat yalnızca seçenekler arasından en “uygun” olanını bulmaları ve seçmeleri gereken bir *sorumluluğa* sahip olabilmeleridir. Dolayısıyla burada bireyler, gereksinimlerini *anlayabilir* bir durumdadır, fakat bunların nasıl yanıtlanabileceğinin bilgisine sahip *değillerdir*. Bu bilgiye nasıl sahip olunacağı ya da sahip olanlara nasıl danışılacağı ise nihayetinde tüketici piyasasında artan bir arzın varlığını kaçınılmaz kılmış; bir anlamda, “belirsizlikle mücadele işlevinin özelleştirilmesi ile özel tüketimi hedefleyen piyasa

⁴⁴⁷ Beck, *Risk Toplumu*, 229-230; Bauman, *Modernlik ve Müphemlik*, 252; Bauman, *Parçalanmış Hayat*, 159.

arasında açık bir seçici yakınlık/bağlantı” da kurulmuş olmaktadır. Öyle ki “kişinin kendi kendisini kurması için bireysel sorumluluk gerektiğinin gündeme getirilmesi, sürüyle eğitmenin, öğretmenin, antrenörün, danışmanın ve rehberin doğmasına” yol açmış; kişisel gelişimi ve dönüşümü vurgulayan duyguların, olayların ve ilişkilerin nasıl idare edilebileceği yahut daha tatmin edici bir yaşam tarzının nasıl inşa edilebileceği hakkında bilgi ve öğütler veren kitapların, dergilerin, “yaşam biçimi” uzmanı yazarların veya eğitim programlarının vb. tüketici piyasasında gittikçe artan bir taleple karşılanmasına neden olmuştur.⁴⁴⁸

Burada önem taşıyan nokta bu danışmanlıkların, yardım mesleklerinin, terapi ve eğitim hizmetlerinin (evlilik danışmanları, cinsel terapistler, oyun önderleri gibi) piyasaya yönelik gerçekleşen bir tüketim kültürü içerisindeki meslekleri ifade etmeleridir. Bu kişisel gelişim meslekleri, postmodern olarak etiketlenen simgesel ürün ve hizmetlerin sağlanmasıyla uğraşmakta; sunum, görünüm, kimlik, hayat tarzı, duygusal keşif ya da sınırsız yeni tecrübeleri, bunlara uyumlu ve duyarlı olabilecek potansiyel bir alıcı/tüketici kitlesine aktarmaktadırlar. Bir “beğeni yaratıcısı” rolünü üstlenen bu simgesel üretim ve yayım uzmanları, yalnızca yeni kültürel ürün ve tecrübelerin yaratılması ve aktarılması ile kalmamakta, aynı zamanda da “popüler pedagojilerin, hayat kılavuzları ve hayat tarzı kılavuzlarının üretilmesiyle de uğraşmaktadır”lar.⁴⁴⁹ Dolayısıyla bu meslekler, mevcut dönemde kendilerini sürekli olarak geliştirmek ve bunun için de yaşam boyu öğrenmek peşinde koşan ve koşması da zorunlu kılınan bireylerin arzu ve ihtiyaçlarına karşılık gelmekte; böylelikle de, postmodern kültür içerisinde yayılan duyarlılıkları edinmeye hazır bir izlerkitlenin yaratılmasına yardımcı olmaktadır.

Bu durumda, bu yeni kültürel ürünler ve tecrübeler çokluğunu ortaya koyan, aynı zamanda da bunların anlamlı, önemli ve yatırım yapılmaya değer olarak görülmesini sağlayan bu mesleklerin, uzmanlıkların, kültürel araçların oynadıkları rolün ne olduğuna ve bunu *hangi* araçlarla (*nasıl?*) icra ettiklerine dikkat sarf edilmesi gerekmektedir. Bunlardan birincisi, bu mesleklerin, tüketicilerinin yaşam dünyalarına, yeni *piyasaları* kullanma ve bunları geliştirme eğilimleri aracılığıyla girmeleridir; ve bunun tersi de geçerlidir. Bir anlamda, “doğrudan ya da tüketici malları ambalajı içinde

⁴⁴⁸ A.g.e., 117-159; Featherstone, *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, 46.

⁴⁴⁹ A.g.e., 71-85.

arz edilen (bu) uzmanlık hizmetleri”, öncelikle ticari bir mal şeklinde ortaya çıkmaktadır ve yine bu şekliyle müşterilerinin taleplerine veya ihtiyaçlarına cevap vermektedir. Bu tür mal ve hizmetlerin ticari olarak edinilmesi demek ise arzın talebe göre değil, tersine, taleplerin arz potansiyeline göre belirlendiği, başka bir deyişle bu potansiyeli karşılayacak yeni talepler yaratılmasına her zaman için ihtiyaç duyulacağı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu yeni uzmanlık arzları, doğaları itibarıyla, yeniliği teşvik etmek ve sürekli yeni pazarlar yaratma ihtiyacı içerisinde olmak durumundadır. Bunun olabilmesi ise şimdiye kadar olmamış gereksinimleri hedeflemekle, daha öncesinde hissedilmemiş, hatta hayal bile edilmemiş olan yeni ihtiyaçlar ve doyurulmamış talepleri arttırmakla, daha doğrusu bunları yaratmakla mümkündür. Şimdiye dek gerçekleşmemiş gereksinimleri hedeflemek ve bunlardan hangilerinin başarılı olabileceğini öngörmek ise büyük ölçüde imkânsız olduğu için, sunulabilen tüm ürün ve hizmetler piyasaya sürülmekte; *yaratıcılık* neredeyse sınırsız bir hale getirilmektedir.⁴⁵⁰ Dolayısıyla çağdaş tüketici piyasası daimi bir istek ve ihtiyaçlarla doludur; ve gereksinim tatmini hiçbir zaman nihai ya da son çözüm olmayacaktır. Bu sebeple de tüketiciler her zaman için yeni gereksinimlere ihtiyaç duyduklarına inandırılmalı ve sürekli bir çabayla buna ikna edilmelidirler.

Bu ihtiyaçların ve duyarlılıkların *nasıl* yaratıldığı ve tüketicilerin bunları talep etmeleri için (ya da manipüle edilmelerinde) başvurulacak stratejilerin *neler* olduğu ise üzerinde durulması gereken ikinci bir faktördür. Her şeyden önce, bu ürün ve hizmetlerin *satabilmesi* için “faydalı” olmaları gerekir, söylenir ya da böyle oldukları kabul edilir. Bir ürünün faydalı olabilmesi için ise öncelikle onun herhangi bir şekilde “anlamlar” ve “değerler” sunabilmesi, bir bakıma, “anlamlandırılması” gerekmektedir. Yani, ürün ile tüketicinin gereksinimi arasında bir bağlantı kurulmalı; talebi arttıracak şekilde, tüketiciler ve onlara sunulan hizmetler arasında bir ihtiyaç yaratılmalıdır. Çünkü bu ürün ve hizmetler ancak “kullanım değerleri” bağlamında bir satış değeri elde edebilmektedir; dolayısıyla da kullanım değeri, tüketici gereksinimlerine ya da bu yöndeki duyarlılıklara yönelik bir gönderme yapmalıdır.⁴⁵¹ Ne var ki, bu kullanım değerlerinin üretilmesi ve bunların üretimlerinin daima sürdürülmesi işlevi, çağdaş tüketici piyasalarında, işlevsellik ve kullanılabilirlik ile değil, tasarım ve ürün imajı ile

⁴⁵⁰ Bauman, *Modernlik ve Müphemlik*, 280-281.

⁴⁵¹ A.g.e., 282-283.

gerçekleştirilmekte, bir bakıma, bu ürün ve hizmetler yalnızca kültürel ve sembolik anlamları ifade eden bir kullanım değerleri işlevine sahip kılınmaktadır. Bu sebeple, asıl anlamını ifade eden kullanılıştan farklı olarak, bugün, bu uzmanlık ürünlerinin kullanım değerlerini temel yararları ya da işlevlerinin ne olduğu değil, bunlara dair telkin edilen *anlamlarının* ne olduğu belirlemektedir. Bu yüzden de “bir ürüne sattırان ne varsa atfedilir: duygular, ihtiyaçlar, ruh halleri, sıcak bir ilginin, içsel yaşantının, başarının ya da avantajın sembolleri.” Bir insanın sahip olduğu ya da olması gereken her şey, güvenilirlik, dostluk, bağlılık, ilişki kurma becerileri, karakterleri, kişilikleri veyahut kimlik yaşantıları, her şey vardır onlarda. Dolayısıyla bu stratejiler gerçekte bir ürünü değil, insani özellikleri, özlemleri ya da becerileri satışı çıkarmakta; bir anlamda ürünler canlı kılınmakta ve insanlaştırılmaktadır.⁴⁵² Bir anlamda bunların metaya kattıkları asıl “değer”, iktisadi bir değer (mübadele) olarak adlandırılan şeyle ilgili değildir. Bu ürün veya hizmetler bir tür “sanatsal”, eşdeğeri olmayan ve taklit edilemez şeyi simgeleyen sembolik bir değere sahiplerdir. Bu yüzden de alıcı için bu hizmetlerin nitelikleri fiyatından daha önemlidir; yeter ki bu nitelikler “benzersiz” olsun. Bunun için satıcılar öncelikle hedeflerinin satmak olduğunu unutturmalı, her müşteri için tekil ve kendine mahsus bir ilgide bulunmalı, bir anlamda ticari olan bir ilişkiye ticari mantığın uygulanmadığı bir görünüm vermelidir. Ürün veya hizmetlerini bu doğrultuda sembolik anlamların vektörüne dönüştüren bir mesajla donatmalı, bunları alıcı veya tüketicilerine sahip olunan biricik, en değerli fakat gizli bir şey olarak sunmalıdır. Çünkü bugün ancak fantastik anlatılar ve hayal gücü zevki şekillendirmekte ve estetik normu sağlamaktadır.⁴⁵³ Bu durumda elle tutulabilir bir ürün olarak değil, bir tatmin, heyecan, tutku, ferahlama ya da rahatlama hissi olarak sunulan bu “kişiyeye özel hizmetler” üretiminde, gerçekten vazgeçilmez olan tek şeyin, duygulanımın ve duyguların yaratılması ve manipölasyonu olduğu söylenebilir.

Bu bağlam içerisinde değerlendirildiğinde, Baudrillard’ın da ifade ettiğı şekliyle, tüketim toplumlarının, yalnızca ürünlerin ve hizmetlerin bolluğıyla değil, ama daha da önemlisi “HER ŞEYİN HİZMET OLMASI’yla”; ürünlerin asla basit ve saf ürünler olarak değil, daha çok “*kişisel bir hizmet*” olarak tüketime sunulmasıyla betimlenebileceğini söylemek mümkündür. Bu toplumlarda hiçbir şey herhangi bir

⁴⁵² Funk, *Ben ve Biz*, 29-30.

⁴⁵³ Gorz, *Maddesiz*, 42-49.

amaç için alınmamakta, tüketilmemekte ya da kullanılmamaktadır. Bu emtialar “*herhangi bir şeye*” değil, fakat öncelikle ve özellikle “*size*” hizmet etmekte ve basit bir *tatmin* değil, yoğunlaştırılmış bir *ilgiyi* vaat etmektedirler.⁴⁵⁴ Tüm bu insani ilişkileri hoş hale getirme ve bunları pazarlama ve satma görevleri danışmanlık, uzmanlık, rehberlik ya da terapi gibi *kişisel* hizmetler tarafından üstlenilmekte ve bunlar öncelikle bireylerin hizmeti için kendilerini ve kendi sermayelerini adayan bir söylemi ima etmektedirler. Dolayısıyla bu hizmetler ancak; mutluluk, sağlık, yaşam, duygu, hoşnutluk gibi insana özgü kavramlarla ilişkilendirildiği müddetçe tutarlar. Müşteri veya alıcılarına sundukları anlamsal ve sembolik değerlerin yanı sıra, bu hizmetlerin tutmasındaki bir diğer etken pazarlama ve satış yöntemlerinde kullandıkları stratejileridir. Burada her şeyden önce alıcılar birer kullanıcıya dönüştürülür ve ürünler bu kullanıcılara satılmaz, kiralanır. Çünkü bu hizmetler ancak kiralanın bu ürünlerin kullanım değeri kadar “bakım” garantisini de sağlayabildikleri müddetçe bir hizmet olabilir ve müşteriyle sürekli bir ilişki içerisinde kalabilir. Bu önemlidir, çünkü kiralanın hizmetler yeni modeller üretildiğinde bunlarla değiştirilebilir ve hatta bu süreçte ilave hizmetler de satın alınabilir.⁴⁵⁵ Dolayısıyla böyle bir kullanımı içerisinde, kişiye özel sunulan bu hizmet ve ürünler artık yalnızca “müşteriler” için pazara sürülen bir “ürün” olarak anlaşıldığı müddetçe tutmakta, talep edilmekte, bir hizmet haline gelmektedir. Dolayısıyla bu, “tümüyle başka bir toplumsal ilişkiler sistemidir.” Çünkü burada söz konusu olan şey, tam da tüketimdir: hizmetler biçiminde standartlaştırılmış insan ilişkilerinin, sürekli gerçekleşen bir ilginin, karşılıklılığın, dayanışmanın ya da sıcaklığın tüketimidir. Ne var ki bunlar gerçekte ilginin *göstergelerinin* bir tüketimidir; ve bu görevi üstlenen “yardımcıların” misyonu, *sizler* için burada olmaları ve kurumsal gülümsemeleriyle memnuniyetinizi sağlayabilmeleridir.⁴⁵⁶

O halde, bu ürünlerin ve hizmetlerin tüketimini sürdüren bir psikolojik anlayışın, benliğin ve kimliğin oluşumunu da etkilediği, bir anlamda yalnızca ürün ve hizmetlere değil, aynı zamanda insanın kendisine de bir “kişilik profili” yaratmaya katkıda bulunduğu söylenebilir. Bu anlayışta bireylere böyle bir kişilik profili kazandırmak önemlidir çünkü insanlar ancak bu profilleriyle bir yaşam tarzına sahip olabilmekte, başarılı olabilmekte, bir statü elde edebilmekte veya “görünür olabilmekte”

⁴⁵⁴ Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, 205-206.

⁴⁵⁵ Gorz, *Maddesiz*, 44.

⁴⁵⁶ Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, 208.

ve ancak böylelikle kendilerini satabilmektedirler. Öyle ki kişilik uzmanlarının verdikleri mesaj da budur: “İnsan konuşma becerisi ve özgüvenle kendini ifade edebileceği, çekici ve karşı konmaz bir kişilik profili edinmelidir; ancak böylelikle “tutar” ve bir satış başarısı haline gelir.”⁴⁵⁷ Böyle bir anlayışta bireysel self-imajlarda köklü bir dönüşüm yaşanırken, “öğrenmek” de artık bir “kredi kazanımı” şeklinde anlaşılmaya başlanmaktadır. Çünkü bu başarıyı elde edebilmenin yöntemi tüketim ürünlerinin sürekli yenilenebilir durumda olması gibi, insanın da kendisini sürekli olarak yenilemesi gerektiği ve ancak böylelikle sergilenmeye değer olacağı şeklinde ifade edilmektedir. Böyle bir anlamda bireyler aslında üretimin bir aracı olarak işlev görür. Yani bir anlamda, “nesneye özne sağlayan”, metaları kendi değerini arttırmanın birer amblemi olarak değerlendiren bir benlik imgesini üreten bu bireylerdir (tüketicilerdir).⁴⁵⁸ Nitekim kimlik oluşturma ve bunun postmodern toplumdaki ifadesinin bugün tüketim aracılığıyla gerçekleştirildiği, bu anlamda tüketimin kimlik boşluğunu doldurduğu her zaman için özenle vurgulanmaktadır. Ne var ki tüketim göstergeleri ile kişinin kendisine ilişkin imgesini pazarlama stratejisi arasında kurulan böyle bir bağlantıyla, yaşamlarımızın gittikçe daha büyük parçaları daha büyük değişimlere uğratılmakta; hayat hemen hemen yalnızca piyasada satılan ürünlerin tüketimine bağımlı hale gelen bir bağlam içerisinde anlam kazanmaya başlamaktadır.⁴⁵⁹ Bu haliyle tüketim yine burada imgelerin, fikirlerin, anlamların tüketilmesiyle gerçekleşen bir kimlik oluşturma sürecine hizmet etmekte ve bu kimliklerin, kişilerin yaşam tarzlarının göstergeleri olduğunu ya da olacağını ifade etmektedir.⁴⁶⁰ Bu çerçevede tüketim bir özgürlük alanının merkezi olarak görülürken, tüketim piyasası da hem bu yeni özgürlüğün hem de kişinin kendisini “fark edişinin” tek kaynağı haline gelmektedir. Kimliklerin oluşturma süreçleri, böylelikle, benliğin de bir tüketim kültürüyle dönüştürüldüğü anlamına gelmekte; bu dönüşümü içerisinde ise benlik bir kişilik ya da kimliği değil, ancak bir *tüketici* profilini temsil etmektedir. Bu bağlamda mevcut (postmodern) dönemdeki benliğin sürekli anlık şeylerle ve anlık olarak

⁴⁵⁷ Funk, *Ben ve Biz*, 31.

⁴⁵⁸ Gorz, *Maddesiz*, 49.

⁴⁵⁹ Illich, *Tüketim Köleliği*, 25.

⁴⁶⁰ Nihal Yavuz ve Yusuf Sinan Zavalı, “Postmodern Dönemde Kimliğin Belirleyicisi Olarak Tüketim”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 4 (2015): 147; Mustafa Hatipler, “Postmodernizm, Tüketim, Popüler Kültür ve Medya”, *Bilgi*, S. 34 (2017): 38; Abdullah Özbolat, “Postmodern Perspektifte Tüketimin Toplumsal Anlamına Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1 (2012): 119.

doldurulan, dolayısıyla da bir anlamda boşluk üzerine inşa edilen bir benlik olduğu ifade edilebilir. Benliğin boşluğu burada tüketim ürünleri ile doldurulmakta, bu ürünlerle tüketicinin yaşamlarının değişeceği vaat edilmektedir. Kişilerin bu ürünlere sahip olduklarında veya onları tükettiklerinde “büyüsel” bir dokunuşla yaşamlarının değişeceği, içsel sıkıntılarından kurtulacakları ve bu ürünlerin ifade ettiği “anlam” ya da “değer”lere kavuşacakları sıkça dile getirilir. Bu pazarlama stratejilerinde olduğu gibi terapi kurumları da benliğin boşluğunu doldurmada benzer bir işlev göstermekte; alıcılarına, nasıl daha mutlu, başarılı ya da çekici olunabileceğine dair “yaşam biçimi çözümleri” vaat etmektedir.⁴⁶¹ Dolayısıyla bu benlikler Cushman’a göre sürekli olarak şeylerin tüketimiyle, kendini geliştirme güdüsüyle, deneyimlerle, terapilerle veya pazarlanabilir bir kişiliğe duyulan ihtiyaçlarla doldurulan bir “boş benlik”ler haline gelmektedir. Boş benlikler, “düzgün” bir forma sahip olabilmesi için *dönüştürülmesi* gereken, çünkü her yerde ve her zaman için kendisini “hoş” bir şekilde sunma, başkaları tarafından tanınma, itibar ya da hayranlık görme arayışı içerisinde olan benliklerdir. Bunun başarılabilmesi için, bireylerin bir “yaşam tarzı”na sahip olmaları gerektiği, bunun için de -piyasa aracılığıyla sunulan- “doğru” deneyimleri ve ürünleri edinmelerinin zorunlu olduğu düşünülmektedir.⁴⁶²

Bu bakımdan insanın kendisini ürettiği kişilik özellikleri ile “yaşam kalitesi” arasında bir bağlantı kurulmuş olmakta; kaliteli yaşam, bireyin oluşturduğu kişilik profil(ler)iyle özdeşleştiril hale getirilmektedir. İnsanlar bir “yaşam kalitesi”ne sahip olabilmek ya da bu “ideal durum”u deneyimleyebilmek için öncelikle (özel herhangi bir hedefe değil) herhangi yeni hedeflere açık ve hazır olmalı, *daha fazla mutluluk* için artık daha hızlı, daha yaratıcı ve daha fazla kendini gerçekleştirebilen kişiler olmalılardır; her gün ve her an. Bu “kendini yaratma” ediminin bitmeyen halinde ise yapılması gereken bellidir: “iyi bir hayat tekniği”ne sahip olabilmek.⁴⁶³ Yalnızca ruhları değil; kariyerleri, yüzleri, ilişkileri, cinsi hayatı, duyguları, bedenleri ve zihinleri de kapsayan bu yeniden yaratma eğilimi nihayetinde kendisini kişisel gelişim inancında ve terapi kültüründe gösterirken; “iyi bir hayat tekniği”ne sahip olabilmek, kişilerin kendilerini bu “yeniden yaratma” işlevini icra eden danışmanların, koçların, uzmanların veya rehberlerin

⁴⁶¹ Kemal Sayar, *Özgürlüğün Baş Dönmesi*, 1. bs. (İstanbul: Kapı Yayınları, 2019), 24.

⁴⁶² Philip Cushman, “Why the Self Is Empty: Toward a Historically Situated Psychology”, *American Psychologist*, S. 45 (1990): 599-600.

⁴⁶³ Bauman, *Parçalanmış Hayat*, 113; Sayar, *Terapi*, 132-136.

kılavuzluğuna bırakmaları ile mümkün hale getirilmektedir. Neticede kişisel gelişim endüstrisi bu kişiliklerin ve yaşamların yaratılmasından, yönetilmesinden yahut iyileştirilmesinden sorumlu olan meslekleri herkesin *kişisel* ilgisine sunabilmektedir.

Ne var ki buradaki sorun, nihai bir “yaşam kalitesi”nin ne olacağı ve iyi bir yaşam postulasına yaklaşabilmek için hangi tekniklerin kullanılacağı bilgisine sahip olunmadığı, hatta böyle bir düşüncenin açıkça reddedildiğidir. Çünkü “*“yaşam kalitesi”nin en önemli özelliği, bunun daima bir imge olarak var olması* ve bu imgenin sürekli olarak *değişmesidir.*” Bunun nedeni, sabitlenme ve durağanlaşmanın değil, hareket ve esnekliğin geçerli olduğu bir dünyada “ideal durum” imgesinin de sürekli değiş(tiril)en niteliği; dolayısıyla da iyi bir yaşamın ne olduğuna dair bir tanımın olmamasıdır. Böylelikle “nihai” bir yaşam kalitesinin bu ele gelmezliği ve belirlenmezliği ile postmodern yaşam deneyimleri ve stratejileri arasında da açık bir bağlantı/benzerlik bulunmakta; her zaman için yeni fırsat ve deneyimlere sahip olma yetisine yapılan vurgu, postmodern yaşamın “sistemati olmayan” karakterine uymaktadır. Yaşam kalitesinin nasıl olacağına ve neleri içereceğine dair var olan bu belirsizliklerden kaçışın bir yolunu bulmak ise yine bireylere ve dolayısıyla yine bitmeyen bir *uzmanlık talebinin* yeniden üretilmesine bırakılmaktadır. Nitekim “tüketici toplumu tarafından tanımlanan yaşam-çerçevesinden doğan hoşnutsuzluk, yepyeni uzmanlıkların gelişimi ve yayılması için gereken özellikle verimli bir zemin için bu gerekçeyi (daima) üretmektedir.”⁴⁶⁴

Bu durumda, çağdaş pazar ekonomisinin “başarı” reçetesi şöyledir: “Özlemi duyulan dünyalar üretmek.” Dolayısıyla buradaki bir sonraki adım, ürünlere belirli imgeler ya da anlamlar yükleyerek onlara bir gerçeklik atfetmek değil, bunun da ötesinde, bu ürünlerden bağımsız olan “gerçekliklerin” üretilmesine yoğunlaşmaktır. Yani kullanım metaları veya hizmetler, artık birer yaşam, yaşam tarzları ve yaşantı dünyaları biçiminde üretilmekte ve satılmaktadır.⁴⁶⁵ Bir anlamda, “deney-sanayi” de denebilecek bu olgu tüm üretimin “ruhbilimselleştirilmesine” dayanmakta, bir bakıma üretilen mallara ve hizmetlere psikolojik öğeler yerleştirilmektedir. Bunun sebebi bireylerdeki “boşluk” duygusunu doldurabilecek bir ruhsal yarar sağlama ve onların *kişisel* ilgilerine yönelebilmek amacıdır; bu yüzden de ürünlere “ruhsal ağırlıklar”

⁴⁶⁴ Bauman, *Parçalanmış Hayat*, 113-115.

⁴⁶⁵ Funk, *Ben ve Biz*, 33-34.

eklenirken, asıl amaç alıcıya da psikolojik “fazlalar” verebilmek ve onlara *kimlik deneyimleri* sunabilmektir. Dolayısıyla burada önemli olan artık üretilmiş bir mal veya hizmet değil, önceden programlanmış ve *özel* psikolojik deney(im)lerin yaratılması ya da sergilenebilmesidir. Bir anlamda burada söz konusu olan, tüketicinin bir hizmeti doğrudan deneyimleyebilmesi; bir ürünü değil, ancak bir *duyguyu* satın alabilmesidir.⁴⁶⁶

Tüm bu süreç ve eylemlerde bu deney(im)ler, geçmişin geçmişte kaldığı ve geleceğin de artan bir şekilde belirsizlik ve riskler taşıdığı için çok fazla düşünülmemesi gerektiği düşüncesiyle hareket etmektedir. Geçmiş ve gelecek unutulup, “şu an” ve “şimdiyi yaşama” önemli görülmekte, insanların “ne yapacağı değil, ne yaşamakta olduğu” her açıdan daha değerli hale gelmektedir.⁴⁶⁷ Bu deney(im)lerin her biri, daha öncesinde hiç yaşanmamış ya da daha önce denenmiş olanlardan daha yoğun duyumları “yaşama”yı vaat etmekte, her yeni duyumun bir öncekinden daha “coşkun”, daha “büyük”, daha “zirve” olacağını söylemektedirler. Dolayısıyla buradaki seçim öyle bir yapılmalıdır ki, kişi buradan alınabilecek en fazla heyecanı almalı ve bir taraftan daima yenilenen “nihai deneyimler”i yaşarken, diğer taraftan da geleceğe ve daha “nihai” deneyimlere her zaman için açık kalmalıdır. Çünkü bu duyumsal yoğunluğu deneyimleyenlerin “tamamen farklı” ve daha derin bir niteliksel sıçramaya ulaşabilmeleri için öncelikle niceliksel bir yolda ilerlemeleri gerektiği açıkça ya da kısmen dile getirilir. Dolayısıyla burada geçerli olan tek bir kural vardır; o da postmodern “bedenlerin” öncelikle ve birincil olarak, tutkulu ve bilinçli bir şekilde *deneyim* toplayıcısı ve *duyum* alıcısı haline gelebilmeleri ve bu muhteşem duyumlarla yaşayabilme kapasiteleridir.⁴⁶⁸ Bu önemlidir çünkü burada elde edilen ikili bir yaşamdır: “*duyumsanabilir bir yaşam ve imgesel bir yaşam*”. Her tüketim nesnesinin tüketicinin göstergeleri haline geldiği bu yaşamlarda “*tüketici, göstergelerle beslenir: tekniğin, zenginliğin, mutluluğun, aşkın göstergeleri.*”⁴⁶⁹

Tüm bu hareketler nihayetinde kişilerin kendilerini bu duyumların “akış”ına bırakabilme yeteneklerini geliştirme, onların *kişisel ilgilerine* hizmet edebilme, umutsuzluklarına çözüm olabilme ve bu yolda bir “umut” sunabilme ya da tüm bunların

⁴⁶⁶ Toffler, *Şok*, 188-192; Çubuklu, *Postmodern Toplumdan Kesitler*, 84 ve 86; Der Loo & Reijen, *Modernleşmenin Paradoksları*, 158.

⁴⁶⁷ Odabaşı, *Postmodern Pazarlama*, 116-117.

⁴⁶⁸ Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, 258; Bauman, *Parçalanmış Hayat*, 162-169.

⁴⁶⁹ Henri Lefebvre, *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, çev. Işın Gürbüz (İstanbul: Metis Yayınları, 2007), 123.

nasıl öğrenileceğini ve yönlendirilebileceğini *öğretme* amacıyla gündeme gelen “danışma patlaması”nın ürünleri ve ayrılmaz parçalarıdır. Günümüzdeki pek çok “kendini geliştirme” hareketi işte böyle bir “*deneyim-ötesi*” işlevi icra etmektedir. Bu süreçte bireyler ise yalnızca tüketim kapasiteleriyle ölçülmekte ve her şeyden önce birer *tüketen* bedenler haline getirilmektedir.⁴⁷⁰ Ancak bu kişiler “şanslılardır”; çünkü artık yalnızca bir şeyleri tüketip yok eden ve bunun sonucunda basit bir “tatmin” elde eden birer *tüketen* değil, bunun ötesinde, “gerçekliğin” üretildiği deneyimleri duyumsayabilen birer *duyum koleksiyoncularıdır da*.

3.2.3. “Duyum Koleksiyoncuları”nın Yaratımı: Yaşantıların ve Duyguların Pazarlanması

Bugün artık mal ve hizmetlerin değil, *gerçekliklerin* mal ve hizmetler şeklindeki üretim ve tüketimleri önem kazanmaktadır. Öyle ki bir gerçekliği yaşantılayabilmek veya onu deneyimleyebilmek, kişinin kendisine yönelik herhangi bir “imge” oluşturup oluşturamayacağını veyahut oluşturulması istenilen bu imgelerin nasıl gerçekleştirileceğini tayin etmektedir. İnsanların kendilerini nasıl yeniden yaratacaklarını ve daha iyi bir biçimde nasıl sunabileceklerini öğrettiklerini ifade eden bu gerçeklikler, kişinin “kendisini olduğu gibi algılamak yerine, özlemini duyduğu imgeyi üretebilmesinin *büyülü* bir yolunu açmakta; başlı başına bir gösteri biçimi olan *öğrenmenin* kendisini deneyimleyebilmenin keşfini ve imkânını sunmaktadır.⁴⁷¹

Burada, “yapma gerçekliği” verili gerçekliklerle yer değiştirmekte, bir anlamda “*gerçeklikler*” yapılmakta, üretilmekte ve yeniden oluşturulmaktadır. Gerçekliklerin bu yaratımları bir yandan en gelip geçici olan, fakat diğer yandan da en uzun ömürlü “ürünler” olan *insan yaşantıları* ile gerçekleştirilmekte; bu yaşantılar ise birer yaşam, yaşam tarzları ya da yaşantı dünyaları şeklinde ortaya koyulmaktadır. Dolayısıyla kullanıcılar burada öncelikle ve özellikle yaşantılar ve yaşamlarla bağlanmaktadır: *duygu yaşantıları*, *keyifli ilişki yaşamları*, *duyarlık maceraları* ya da *eslenik yaşantıları* vb. gibi.⁴⁷² Burada önem taşıyan bir nokta, tüm bu *insan yaşantıları* faaliyetlerinin, hizmet edici ve aynı zamanda kurgusal bir etkinlik alanı haline gelen “boş zaman”lar

⁴⁷⁰ Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, 259.

⁴⁷¹ Funk, *Ben ve Biz*, 34-35; Toffler, *Şok*, 193.

⁴⁷² Funk, *Ben ve Biz*, 34-40.

içerisinde gerçekleştiği ve bu sebeple de boş zamanların artan bir şekilde tüketimin belirleyiciliği ile hareket eden bir etkinlik alanını ifade etmeye başlamasıdır.

Boş zamanların bugün, öncelikle, özelleştirilen ve özerkleştirilen bir kullanım alanına tabi kılındığı ve tam da bu sebeple tüketimin nesnelerinden biri haline geldiği; başka bir ifadeyle artık “tüketilmek için satın alınmakta” olduğu söylenebilir.⁴⁷³ Çünkü bu zamanlar bundan böyle, kişisel ilgileri, talep edilen şekliyle karşılayabilen ve aynı zamanda bu talepleri bir “kullanım değeri” içerisinde *yaşatabilen* ürünlerin ve hizmetlerin bir temsili haline gelmektedir. Burada önemli olan artık yeni yaşantı dünyalarının ve hayat tarzlarının belirli bir miktar karşılığında satın alınarak deneyimlenebildiği bir zaman ve bu zamanın *nasıl* kullanılacağıdır. Dolayısıyla boş zamanlar artık değerlendirilmesi gereken bir etkinlikler alanı ve bu alanın “nasıl” değerlendirilmesi gerektiğine dair kullanıma açılan bir organizasyon haline gelmiştir. Bu durum ise nihayetinde bu kullanımın neler içereceğine yönelik gerçekleştirilen belirli hizmetlerin, bir “boş zamanları değerlendirme endüstrisi”nin ortaya çıkmasına imkân vermiştir.⁴⁷⁴ Bu “boş zaman ya da deneyim endüstrileri”, temelde, bireyleri rahatlatma, onları ruhsal sıkıntılarından arındırma, sanat yoluyla kişiyi kendinden geçirme, yaşamı zenginleştirme yahut bir kimlik edinme gibi aktivitelere vurgu yapmakla birlikte, bireylerin *kişisel gelişimlerini* gerçekleştirebilme ve onların “hep” daha iyi ve mutlu olmalarını sağlayabilme amacına dayandıklarını ileri sürmektedirler.⁴⁷⁵ Bunu yaparken ise özlenen “gerçekliklerin” kişilerin kendi öz yaşamlarında deneyimlenebileceğini vaat etmekte; yaşantıların ve duyguların yakalanabileceği bu “yoğun” deneyimlere ulaşabilmek için de, öncelikle, kişilerin bu duyuların bir alıcısı ve deneyimlerin toplayıcısı olmaları gerektiğini ifade etmektedirler.

Bu haliyle boş zamanlar artık benlik sunumlarının bir arenası, kişinin belki de en fazla özgürleşmek istediği yerler haline gelmiş, artan bir şekilde “*deneyimlenen bir yaşam alanı*” olarak görülmeye başlanmıştır. Bu yaşam alanlarında göstergeler, imajlar, statü ya da kimlik parametreleri, deneyim hizmetine sunulan kurgusal ve paketlenbilir

⁴⁷³ Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, 197.

⁴⁷⁴ Ömer Aytaç, “Boş Zamanın Değişen Yüzü: Yaşam Deneyimleri ve Kimlik İnşası”, *Sosyoloji Dergisi*, S. 15 (2006): 65.

⁴⁷⁵ Ömer Aytaç, “Kapitalizm ve Boş Zaman”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S.1 (2005): 10.

yaşam tarzları ile ilişkilendirilmekte; bir anlamda, kimliklerin inşa süreçleri postmodern deneyimlerle biçimlendirilmektedir.⁴⁷⁶ Bu deneyimler, önceden de ifade edildiği şekliyle, psikolojik bir tatmin sunan, bireylerin kendilerine yönelik imgelerini oluşturmalarına katkıda bulunan, onların rahatlamalarını, özgürleşmelerini veya gevşemelerini mümkün kılan yaşamsal pratikleri temin etmekle; en önemlisi de, kişilere *hissedebilecekleri* “duyusal” bir yaşantı sunmakla var olmaktadır. Bu bakımdan bu etkinlik ve faaliyetler bütünü “duyguların ve duygu dünyalarının gösteriye dönüştürülmesiyle, arzıyla ve pazarlanmasıyla aynı” anlama geldikleri ifade edilebilir. Çünkü bu deneyimlerle, *satabilecek bir konular ve ürünler kombinasyonu yaratılarak* bir taraftan bugün eksikliği en çok hissedilen hoşnutluk, şefkat, sevgi veya mutluluk gibi ailevi duygulara işaret edilirken, diğer taraftan da kişinin kendisini en üstün, en iyi, özel ve mükemmel hissedebileceği narsistik duygulara vurgu yapılmaktadır ve bugün bu konu ve duygular “iyi satmaktadır.”⁴⁷⁷

Sanatın iyileştirici gücünden faydalanma söylemi ile gündeme gelen sanat terapisi uygulamaları; bireylerin zihinsel, fiziksel, duygusal ve ruhsal sağlığını korumak ve onarmak için müziğin elementlerinin kullanıldığı müzik terapisi eğitimleri; zihinsel, bedensel ve ruhsal açıdan bütünsel bir iyileşmeye hizmet ettiğini öne sürerek bir nevi yaşam şekli danışmanlığı yapan masaj uygulaması ve eğitimi programları; çocukların gelişimlerine katkı sağlamak, onların iç dünyalarına girmek, duygu ve düşüncelerini ifade etmelerine yardımcı olmak, korkularını yenmek vb. amacıyla gündeme gelen sertifikalı masal ve oyun terapileri; kişinin kendisine ve çevresine karşı beden-ruh-zihin dengelemesi ile pozitif frekansı deneyimleyebileceğini, kişinin içindeki benzersiz enerjiyi keşfedebileceğini ileri süren bioenerji eğitimi uygulamaları; sıkışmış, üzüntü dolu bir yaşamın yalnızca benzerini kendisine çekeceğini ifade ederek kişinin yaşam kalitesini nasıl arttıracığına ve enerjisini nasıl yükselteceğine dair *hususî* yöntemler paylaşan E.F.T eğitimleri ve programları; kişilerin çocuğuyla veya çocuklarıyla, eşiyle veya partneriyle, ailesiyle, iş çevresiyle ve başkalarıyla olan ilişkilerinde meditasyon işlevi gören ve kişiye dayanaklılık kazandıran, çocuk ve ergen ilişkisi odağıyla yetişkinleri hedef alan çocuklar için mindfulness programları; “düşünme modelinizi değiştirin hayatınız değişsin” ya da “yönetilen değil yöneten olun” gibi öğütlerle *içinde*

⁴⁷⁶ Aytaç, “Boş Zamanın Değişen Yüzü”, 62-65.

⁴⁷⁷ Funk, *Ben ve Biz*, 40.

olmak istediğiniz hayatı yaşayabilmek için tüm tavır, tutum ve davranışlarınızın programlandığı teknik, metodolojik ve stratejiler bütününden oluşan NLP eğitimleri ve bu eğitimlerin kariyerdeki ilerlemelere yön vereceği ileri sürülen sertifika programları; çocukların iç dünyalarını daha iyi anlayabilmek adına geliştirilmiş olan çocukların çizdiği resimleri yorumlama ve analiz etme eğitimleri; “en çok çözüm aranan konular”ın listelenerek SENİN İÇİN bir araya gelen hayatı kolaylaştırma rehberliği programları; temel hipnoz tekniklerinin ele alındığı hipnoterapi eğitimi programları; “özel bir kişiyle uzun vadeli bir ilişki mi arıyorsunuz?”, “platonik arkadaşlık mı arıyorsunuz?”, “sosyal çevrenizi arttırmak mı istiyorsunuz?”, “müşterilerinizle ve iş arkadaşlarınızla daha iyi bir bağlantı mı kurmak istiyorsunuz?” ya da “mevcut ilişkinizi iyileştirmek mi istiyorsunuz?” gibi kişinin her ne isterse ona cevap olabilecek ve geçmiş deneyimler, ırk, görünüm, zenginlik veya sakatlık gibi durumlara bakmaksızın, herkesin hak ettiği sosyal ve romantik yaşamı sağlama sözü verebilecek “aşk kursları”; kişiyi geçmişinden duyduğu acı, suçlama, eleştiri vb. duygulardan arındırmanın mümkün olduğunu ve bu arındırma sürecinin “olması gereken” bir süreç olarak görülmesini ve aynı şekilde geleceği düşünmenin kişide kaygı, çaresizlik, tedirginlik vb. duygulara yol açacağı düşüncesiyle geleceğe olan bu odaklanmanın zarar verici olduğunu, bu yüzden de bu gelecek endişesinin gereksiz bir eylem olacağını ifade eden, gerçek mutluluğun yalnızca “an”da olduğunu ve yalnızca bu “an”ı bırakılması gerektiğini “*akışına bırak*” sloganı ile öne süren yoga, fiziksel fitness gibi terapi ve uygulamalar insanların talep edeceği ve akla gelebilecek her şeyi bir hizmet haline getirmektedir. Dahası o hep istenilen ya da özlenen duyumları yaşamlar, yaşam tarzları ve yaşantı dünyaları şeklinde *deneyimlere* açarak herkesin *kişisel* ilgisine göre bir “yaşam kalitesi” sunabilmekte ve tüm bu “yoğun” deneyimleri bireylerin *kişisel gelişimleri* için *yaşatabilen* bir “gerçekliği” üretebilmektedirler. Tüm bu onaylı uzmanlık belgeleri, indirimli fiyatlarla kapıda nakit ödeme imkânı sunarak bir kerelik satın alınan ve bitirilen bir ürün olarak değil, kullanıcılarının belirli sürelerle yararlanabilecekleri “paketler” şeklinde hizmete sunulurlar. Bu paketlerde başarının anahtarının yalnızca insanın elinde olduğu ve başarısızlık diye bir şeyin olmadığı düşüncesi sürekli olarak vurgulanırken, kullanılan strateji, herkesin, kendi alanında başarılı olmuş tüm o mükemmel insanlara benzeyebileceği önermesine dayanır. Böyle bir hedefin gerçekleştirilmesi ise kendini “modelleme” yoluyla ortaya koymaktadır. Farklı anlamları içinde barındırmasına

rağmen, modelleme burada her şeydir. Hem kendi yaşamlarında başarılı olmuş insanlar birer modeldir, hem bu başarıya götürecek yollar birer modeldir, hem de bu yolları gösterenler bir modeldir. Sanat, psikoloji, felsefe, kültür, siyaset, din veya bilim de insanın kendisini çevreye uyarlamak adına geliştirdiği modeller olarak kabul edilir. Ne var ki tüm kültürel, toplumsal ve ilişkisel alanların bir model olarak kullanılabileceğine dair bir düşünce veya durumda, insan gerçekliği değil, yalnızca gerçeklik hakkındaki algıları bilebildiği bir sistem içerisine yerleştirilir.⁴⁷⁸ Bir anlamda, burada deneyimlenen gerçeklikler değil, gerçekliği deneyimlemenin bir türüdür. Gerçeklikler çeşitli içerik ve değerler yüklenen sembolik bir anlam haline getirilir ve kullanıcıların onlara sunulan bu anlamlar dolayısıyla kendilerini, ilişkilerini ve yaşamlarını fark etmeleri, tüm bu süreçleri bu anlamlar vasıtasıyla yorumlamaları veya değiştirmeleri talep edilir. Dolayısıyla böyle bir anlamda yapılması gereken kişilerin gerçekliklerini değil (ki bu zaten mümkün değildir), bu gerçeklikleri algılama biçimlerinin dönüştürülmesidir. Bunun yolu herkesin düşünme tarzlarını ve davranış alışkanlıklarını değiştirmekten geçmektedir. İçerikleri benzer olan fakat farklı ambalajlar altında kitle beğenisine sunulan tüm bu *kişisel hizmetler* bütünü böylelikle bu süreç ve eylemlerde birer “bağlantı” ve “kimlik” değerleri görevini üstlendiklerini ifade ederek, tüketicileri de bu süreçlerin aktif bir eyleyeni durumuna getiren belirli “ambiyans”lar yarattıklarına vurgu yaparlar. Yani bu ürün ve hizmetler tarafından üretilen anlamlara ek olarak tüketicilerin de, deneyimlediği bu hizmetleri kullanırken kendi anlamlarını yaratabilecekleri; bir “duyum-toplayıcısı” veya “haz-arayıcısı” olarak *deneyimlerin bir üreticisi* haline gelebileceklerini ifade ederler.

Bu tür bir bağlam içerisinde kendilerini değerlendiren tüm bu kişisel gelişim faaliyetlerinin öne sürdükleri işlevleri -kullandıkları bu ambiyanslar, etkinlikler ve enstrümanlar aracılığıyla- bireyleri ve kitleleri tüketici, uyumcu, edilgin bir durumdan daha coşkulu, aktif ve katılımcı bir tavra sahip olmaya yönelttikleridir. Bu düşünceye göre tüm bu deneyimler ve yaşam biçimleri içerisinde, bireylere sayısız seçenekler sunulur ve bireylerin bu seçenekleri seçme “özgürlüğü”ne sahip oldukları dile getirilir. Ne var ki aslında olan şey, tüm bu “avuntu/oyalanma” edimlerinin yaşamın kendisi gibi gösterildiği, kişilerin bu yaşamlara sahip olabilmeleri için “doğru” seçenekleri bulmaları gerektiği ve bunları nasıl kullanacağına dair belirli danışmanlık, uzmanlık, rehberlik

⁴⁷⁸ Yazıcı Yakın ve Balamir Bektaş, “*Muhafazakârlık Arasında Hipnoz: Kişisel Gelişim Fantazisi*”, 13.

hizmetlerine başvurması gerekeceğidir. Bu durum ise nihayetinde “kurallar yok yalnızca tercihler var” şeklinde okunabilecek bir özgürleşme hareketi değil, kapitalist ekonomik sistemin ayakta kalmasına yardım eden her bir tüketim metasının, eğlence kalıbının ya da sosyalite matriksinin, bireyi hâkim ilişki ağı içerisinde tutmak ve bu biçimsel kalıpları bireye kabul ettirmek amacıyla kullanıldığı anlamına gelmektedir. Çünkü bu sektörel faaliyetler, temelde, kişilerin ancak tüketim piyasası içerisinde var olmalarıyla yeni bir kimlik, prestij, statü, kaliteli bir yaşam tarzı, sağlık, güzellik ve benzerlerine sahip olabileceklerini ve bu unsurlar çerçevesinde de kendilerine dair yeni bir kullanım değeri yaratarak mübadele değerlerini artırabileceklerini ifade etmektedirler. Dolayısıyla burada olan tek gerçeklik, bir seçim ya da özgürlük alanı yaratmak değil, fakat *meta değeri* taşıyabilecek bir insan potansiyelinin açığa çıkarılabilmesidir.⁴⁷⁹ Yani, bir eleştiri yahut değişim çabasından ziyade var olana uyum çabasıdır söz konusu olan. Bu var olana uyum sağlama gerekçesiyle nelerin yapılması gerektiğini içeren talimatlar ise nihayetinde bireysel başarının yalnızca kendine yardım veya kendine bakım ile gerçekleşebileceğini öne sürerek, eleştirel bir bilinci, düşünsel bir çabayı ya da herhangi bir ideali/söylemi dışlamaktadır. Kısacası genel anlamıyla, tüm bu talimatları içeren ve aynı zamanda da başlıca uygulayıcısı olan “kişisel gelişim” alanının, kişilerin özlemlerini, düşlerini, arzularını vb. temsil ve temin etmekte olduğu, fakat bunu yaparken kişileri eğlendiren, bu nedenle de belli bir derece kadar, yalıtıcı ve edilginleştirici bir duruma getirdiği söylenebilir.⁴⁸⁰

Bir diğer taraftan, bireylerin tüm bu etkinliklere katılmalarında, “herkes” olma istek ve arzularının etkili olduğu ileri sürülebilir. Çünkü böyle bir toplumsal alanda, sanki herkes olmak, toplumdan ayrı düşmemek için içselleştirilmiş bir dürtü gibidir. Çoğu insan boş vakitlerinde benzer şeyleri yapmak, herkesin okuduğu (bestseller) kitapları okumak, benzer mekânlarda bulunmak, kitlesel yönelim içeren imajları, göstergeleri, statüleri tüketmek peşindedir. Çünkü bugün en çok talep edilen şey bir “kişilik”tir ve bu kişilikler ancak tüketim piyasası tarafından sunulan ürün ve hizmetlerde bulunabilmektedir ya da öyle olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple, tüketim sistemi her ne kadar *farklılıkların üretimi* ile ilgilense de, aslında olan şey, bu

⁴⁷⁹ Ömer Aytaç, “Kapitalizm ve Hegemonya İlişkileri Bağlamında Boş Zaman”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C.28, S.2 (2004): 115-122.

⁴⁸⁰ İlker Özdemir, “İletişimin Stratejikleştirilmesi: Kılavuz Kitaplar, Kişisel Gelişim Kursları ve İletişim Eğitimi Seminerlerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 92.

farklılıkların ortadan kaldırılarak kişilerin türdeşleştirilebilir bir hale getirilmeleridir.⁴⁸¹ Öyle ki insanların yalnızca bu farklılıkları tükettikçe bir *anlama* sahip olabilecekleri dile getirilir ve dolayısıyla da herkesten mümkün olduğunca bunları tüketmeleri talep edilir. Böylelikle yeni tüketimci güdülerin (arzu, haz, umudu elde etme gibi) dolaşıma sokulması aslında ihtiyaçların giderilmesini değil, yeni ihtiyaçların yaratılmasını amaçlamaktadır. Günümüz toplumlarındaysa bu ihtiyaçlar bir kaçış, unutma, kimlik edinme ve istenilen duyguları deneyimleyebilme vb. şeklinde yaratılmakta, paket eğlenceler ve kurgusal deneyimler aracılığıyla da giderilmektedir. Kişisel gelişim endüstrisi işte böyle bir ihtiyacı çok çeşitli yollarla giderebilen bir hizmetler ve deneyimler alanına karşılık gelmektedir. Bu haliyle, bireylere çoklu tatminler sunabilen bir işletme; kişilerin kendilerini ve kişiliklerini geliştirmelerine yardımcı olabilen bir hizmetler alanı; geçmişten ve gelecekte özgürleşmenin ve yalnızca “an”da olmanın büyüsunü “yaşatabilen” bir *deney-sanayi* ya da postmodern çağa uyum sağlayacak postmodern bir kimlik yaratmayı hedefleyen bir tüketim endüstrisi olma özelliğini taşımaktadır.

⁴⁸¹ Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, 105.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, toplumun ekonomik örgütlenişinde yaşanan dönüşümler ile birlikte özel olarak çalışanların, genelde ise bir bütün olarak öznelliklerin ne yönde değişme eğilimi gösterdiklerini ve bu değişime yönelik algıların ne tür söylem ve pratikler üzerinden üretildiğini kişisel gelişim örneği üzerinden açıklamayı amaçlamıştır. Bu nedenle kişisel gelişim alanı, öncelikle söz konusu edilen değişim tutumları ile ilişkisi bağlamında incelenmiştir. Bu tarz bir inceleme, ideolojik ve kültürel zeminlere yönelik kapsamlı bir tartışma çerçevesini de gerekli kılmıştır. Nitekim söz konusu ideolojik ve kültürel zeminler tarihsel kapitalizmin çağdaş görünüşleri adına okunabilecek birer kuramsal yöntem olarak da tercih edilmiştir. Bu kapsamda, kapitalist büyüme retoriğinde yaşanan dönüşümlerin toplumsal ve bireysel yaşam koşullarına nasıl etki ettiği ve mevcut kişisel gelişim hareketinin bu dönüşümlerle kurduğu yakın ilişkinin incelenmesi, tezin öncelikli amacını oluşturmuştur.

Her şeyden önce -yer aldığı bağlamlara göre postfordist kapitalizm, yeni ekonomi veya geç kapitalizm gibi kavramsal çerçevelerle de ifade edilmiş olan- yeni kapitalizm ile birlikte geleneksel büyüme retoriğinden oldukça farklı bir ekonomik zeminde hareket edildiğinin ve yine klasik kapitalist biçimlenişlerden çok daha farklı bir toplumsal tasarım içinde yaşandığının söylenmesi gerekir. Nitekim -ideolojik ve kültürel zeminleri ile birlikte- yeni kapitalizm, ekonomik ve toplumsal alanların her ikisinde birden eş zamanlı bir referansla varlığını sürdüren entegre bir ekonomik model niteliğindedir. Bu nokta oldukça önemlidir; zira bu ekonomik model, klasik sanayi sermayesinin meşru mantığını oluşturan büyüme retoriğinden farklı olarak varoluşsal koşullarını özneliliğin kendisinde, bu öznelliklerin yeniden üretildiği kültürel ve toplumsal alanlarda bulmuştur. Bir anlamda bu alanlar, ekonomi-politikanın yeniden üretilmesi noktasında vazgeçilmez uğraklar haline gelmiştir. Bu nedenle toplumsal ve kültürel olanla ekonomik olan arasındaki klasik ilişkinin geçersiz kılındığı, toplumsalın ve toplumsal aktörlerin yeni sermaye birikiminin tamamlanmasında zorunlu ve öncelikli uğraklar haline geldiği söylenebilir. Neticede, kültürün doğrudan ekonomik alan tarafından belirlendiği savı, ekonominin kültürü kendi sınırlarına dahil etmeden var olamayacağı savı ile yer değiştirmektedir. Yeni kapitalizm ile birlikte kültür, “ekonomik olmayan” deneyimlerin ekonomik üretim için vazgeçilmez unsurlar haline geldiği iktisadi bir işleyişin zeminine yerleşmiştir.

Kapitalist rejimin yeni bir mantığını/aşamasını ifade eden tüm bu süreçler 1970’li yıllarla birlikte gündeme gelmiştir. Bu bakımdan 1970’li yıllar, kapitalist büyüme tarihinde önemli bir kırılma noktasını temsil etmektedir. Sermayenin kâr oranlarındaki düşme eğilimi, aşırı birikim krizi, üretim ve tüketim arasındaki dengenin sağlanması amacıyla gündeme getirilen Keynesyen refah politikalarının söz konusu talebin dengelenmesi noktasında yetersiz kalması gibi etmenler, kapitalist büyüme retoriğine yönelik yeni bir ihtiyacı somutlaştırmıştır. Yeni bir birikim rejimi arayışı ile gündeme gelen bu ihtiyacı ise esnek birikim ve toplumun ekonomik örgütlenişinde belirginleşen yeni düzenleme biçimleri karşılamıştır.

En doğrudan ifadesini çalışma yaşamı ve ilişkilerinde yaşanan sistemli değişimler üzerinden gösteren bu yeni dönem, yalnızca ekonominin sınırlarında değil, toplumsal ve bireysel yaşam alanlarının tümünde belirgin dönüşümleri gerekli kılmıştır. Hem ekonomi hem de toplumsal yaşam alanlarının her ikisinde birden yeni bir tasarımı zorunlu kılması nedeniyle esnek birikim rejimi, tez boyunca söz konusu iki alana dair ilişkisel bir okuma üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yani söz konusu dönem, bir taraftan üretim sürecinde kullanılan farklı üretim tarzları ve bu dönüşümlere eşlik eden emeğin yeni örgütlenme biçimleri üzerinden incelenirken; diğer taraftan gündelik yaşamlar ve bireysel anlatılara vurgu yapan kültürel bir tasavvur üzerinden çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede ekonominin sınırları kapsamında kalarak yeni üretim teknolojilerine, çalışma yaşamı ve ilişkilerine, esnek istihdam yapılarına ve emek ile sermaye arasındaki yeni örgütlenme biçimine dair “postfordizm” üzerinden bir okuma yapılmaya çalışılmıştır. Öte yandan, toplumsal alanın makro boyutlarda ve tek yönlü bir anlayış ile totalleştirildiği savına karşılık mikro pratiklerin, bireysel farklılıkların, çok yönlü ve parçalı toplumsal kimliklerin önemini vurgulayan ve bu kimliklere dair yeni bir toplumsal tasarımı öncelikle tüketim alışkanları ve değişim imkânlarında arayan “postmodernizm” üzerinden bir başka perspektif geliştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim yeni dönemde kapitalist büyüme retoriği açısından en önemli gelişme, yeni sermaye oluşumunun yalnızca ekonominin sınırları içerisinde değil, öznelerin tüm eylemlerini içeren kültürel alanlarını da kapsayıcı biçimde toplumsal yaşamın tümünde yeni tip bir toplum tahayyülünü hegemonik kılmasıdır.

Neoliberal yönetimsellik, bu yeni toplum tahayyülünün durmadan üretilmesinin, öznelliklerin belirli bir düşünme, hissetme, yaşama veya eyleme

biçimlerine yönelik yeni tip bir gerçekliğin kurgulanmasının en önemli araçlarından biri olarak çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. Bu çerçevede neoliberal yönetimselliğin bir kipi olan işletme ideolojisi, söz konusu davranışların biçimlendirilmesinde ve buna dair prosedürlerin yönetilmesinde herkese *ortak* idealler sunan bir yönetim biçimi olarak bu kapsamla bütünleştirilmiştir. Nitekim günümüzün başat ideolojisi haline gelen işletme anlayışı, yönetsel pratiklerin uygulanma noktasında öncelikli işleve sahip bir iktidar örneği niteliğindedir. Bu itibarla mevcut işletme pratikleri ve söylemleri, tez boyunca bir iktidar örgütlenmesi olarak analiz edilmiştir. Ne var ki “bilimsel yönetim ilkeleri”nden farklı olarak, yeni yönetsel iktidar örgütlenmesinde bedenlerin kontrolü değil, daha çok psişik faaliyetlerin üretken bir güce dönüştürülmesi söz konusudur. Dolayısıyla nesnenin değişmesiyle (maddi olmayan emek üreticileri) kontrol yöntemlerinin de değiştiği fakat amacın aynı kaldığı söylenebilir.

Tez boyunca işletme ideolojisi ile neoliberal yönetimsellik anlayışının beraberliği, kapitalizmin temelinde yatan öznellik üretimi üzerine inşa edilmiştir. İşletmeler için kârlılık ve verimlilik kriterleri temelinde bir anlam ifade eden bu yeni öznellik biçimleri, neoliberal yönetimsellikte “kendini gerçekleştirme” ideali üzerinden belirginleşmektedir. Bu ideale göre, her birey öznelliğini (kendini) iyi yönetmek, kendi işvereni, üreticisi ve satıcısı olarak kendi yaşamının işletmecisine dönüşmek zorundadır. Çünkü yeni yönetsel yaklaşım kendini her şeyden çok kusursuzluk ideali arayışında göstermektedir ve her bireyi hep “daha fazla” gerekliliğine iten daimi bir rekabet alanına dâhil etmektedir. Bu alanda oyun dışı kalmamak için ücretlilere sürekli kazanmaları gerektiği telkin edilir ve başarı herkesin bireysel olarak üstlenmesi gereken bir sorumluluk haline getirilir. Dolayısıyla neoliberal yönetimsellik özneli öncelikle *bireyselleştirerek* inşa etmektedir; yaşama biçimlerinden eğitimlerine, deneyim kazanımlarından tüketim kalıplarına kadar herkes kendi yaşam stratejisini belirlemek, buna uygun eylem tarzları geliştirmek ve sürdürmek zorundadır. Özetle, kendini *yönetmek* ve *gerçekleştirmek* bir zorunluluk halini almaktadır ve bu, herkesin kendini ne kadar geliştirdiğiyle ilgili hale gelen bir başarı ölçütünün ön koşulu kabul edilmektedir.

Yeni yönetimsellik anlayışının *ethos*’unu oluşturan bu bireyselleş(tir)me hali, toplumsal alana, gündelik yaşamlara ve bireysel anlatılara ise mutlak bir *belirsizlik* olarak yansımaktadır. Daimi bir değişimin ve esnekliğin başlıca kriterler kabul edildiği bir toplumsal yaşamda, herkesi kendi eylemlerinden sorumlu tutmak ve tüm olası

sonuçların tercih edilen bireysel eylemlerden kaynaklandığını ileri sürmek, kişilerin ne olmaları veya nasıl davranmaları gerektiğine dair anlamlı ve bütünsel bir yaşantı geliştirememeleri ile sonuçlanmaktadır. Dolayısıyla -fayda ve verimlilik kriterleri zemininde- bir *değere* sahip olması istenen öznelliklerin -üretken bir güce çevrilmek amacıyla- *proaktif* kılınması, herkesin yaşamını bir çeşit varoluş muhasebesine dönüştüren bir belirsizlik ile oldukça ilişkili hale gelmektedir. Öznelliklerin iyi yönetilmesi ve kişinin kendini gerçekleştirme adına bireysel rehberler olarak hizmete sunulan eserlerin artan bir hızla yaygınlaşması da bunu göstermektedir.

Bu noktada kişisel gelişim, ekonomik zeminde yaşanan dönüşümler ve en genel tabirle bu dönüşümlerin toplumsal ve kültürel yaşam alanlarındaki görünümüleri olarak okuyabileceğimiz mevcut konjonktürün çıktılarında veya yansımalarından biri olarak tez araştırmasına konu edilmiştir. Kişisel gelişim hareketinin hem ekonomik ve toplumsal alanlarda üstlendiği kılavuzluk misyonu hem de misyonunu gerçekleştirme noktasındaki pratikleri dolayısıyla mevcut üretim-tüketim edimleri ile önemli derecede benzerlik gösterdiği, nitekim kendi üretim-tüketim terminolojisini bu edimler üzerinden kurguladığı gözlemlenmiştir.

Kişisel gelişim, başarı ve başarısızlık unsurlarıyla şekillenen bir toplumsal tasarım ve piyasa ekonomisinde, bir taraftan öznelere yaşamalarını, duygularını, zamanlarını veya kariyerlerini daha iyi yönetme imkânı sunan bir “*tekhne*” rolünü üstlenirken, öte yandan tüm enstrümanları, teknik ve taktikleri ile bu tasavvurun sürdürülmesine katkı sağlayan bir itici güç haline gelmektedir. Nitekim kişisel gelişim dünyasında öznelere, rekabetçi olmayı öğrenebilen, iyi bir seviyede kalmayı sürdürebilen veya yaşamalarına dair daha iyi sonuçlar elde edebilmeyi arzulayan birer girişimci, şampiyon, winner vs. olma buyruğuna karşılık vermek zorundadır. Bunun en belirgin örneği, öznelere psikik faaliyetlerini birer yeni yatırım alanları olarak değerlendiren kişisel gelişim hareketinin, bu yatırımları öncelikle performans ve verimlilik hedeflerine göre yönlendirme çabasında görülebilir. Bireylerden kendilerini yapılandırmaları, kendi yaşamalarını yaratmaları veya kendilerini gerçekleştirmeleri gibi daima tekrarlanan kritik başarılarla ulaşmaları beklenirken, tüm bu süreç gerçekte, neoliberal yönetimselliğin ve postmodern yaşam tasarısının öngördüğü öznellik biçimlerine uygun olacak şekilde yürütülmektedir. Öyle ki *girişimci öznelere* ve *parçalı kimlikler* üzerinden kurgulanan öznellik biçimlerinin sürdürülmesine çeşitli öğüt ve stratejilerle katkı sağlandığı kadar,

aynı zamanda kişisel gelişim hareketi üzerinden meşrulaştırılan danışmanlık uzmanları, koçlar, rehberler vb. dolayısıyla bu öznelliklerin üretilmesi için yeni bir pazar alanı da yaratılmış olmaktadır. Burada üzerinde durulması gereken bir başka unsur, yeni bir pazar alanı yaratan kişisel gelişim mesleklerinin, bunu önemli ölçüde sistemin işleyişine katkıda bulunarak gerçekleştirmekte olduğudur. Çünkü kişisel gelişim meslekleri olarak adlandırabileceğimiz bu işler, kendilerini bir taraftan neoliberal yönetimselliğin meşru kıldığı pratikler üzerinden üretirken; diğer taraftan bu işleri sunma biçimlerini, prosedürlerini ve yöntemlerini postmodern tüketim normları ve değerleri üzerinden kurgulamakta; hizmetlerinin postmodern tüketiciye karşılık gelecek tüketim kalıpları üzerinden tüketileceğini garanti etmektedir. Buradan hareketle “kişisel gelişim”in, piyasadaki fırsatlara tutunmak, sahip olunan konumları belli bir düzeyde sürdürmek veya bir konum elde edebilme şansını yakalayabilmek amacıyla, emek piyasası öncelikli olmak üzere toplumsal alanın tamamında bireylerin kendilerini *tanıtılabilmeleri* ve *geçerli kılılabilmeleri* için gerekli bir “edinim biçimi” haline geldiği söylenebilir. Bu nedenlerle çağdaş kişisel gelişim endüstrisi, ekonomi-politika sınırları başta olmak üzere, toplumsal ve kültürel yaşam dünyalarındaki mevcut gelişmelerin hem sonuçlarından biri olması hem de bu gelişmeleri kavrama ve anlamlandırabilmenin en etkili araçlarından biri olarak kabul edilmesi sebebiyle tez araştırmasına konu edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Afşar, Kerim Eser ve Mehmet Özyiğit. “Karl Marx Bir Klasik mi? Adam Smith ve Karl Marx Üzerinden Kavramsal Bir Karşılaştırma”. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C. 6, S. 2 (2017): 239-262.
- Aglietta, Michel. *A Theory of Capitalist Regulation*, London: New Left Books, 1979.
- Akpınar, Taner ve Şener Akpınar. “Emek Sürecinde Yeni Arayışlar”. *Çalışma ve Toplum*. S. 4 (2015): 77-94.
- Aksu, Cemil. “Neoliberal Toplumda Öznellik”. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 1 (2015): 66-89.
- Alçın, Sinan. “Emekte Nitelik Sorunu”. *İktisat Dergisi*. S. 494-495 (2008): 40-46.
- , “Teknoloji İle Değişen Üretim İlişkileri”, *Emek ve Siyaset*, Der. Ali Rıza Güngen, vd. Ankara: Dipnot Yayınları, 2010, 115-152
- Altunoğlu, Ali Ender, Hakan Atay ve Bahriye Terlemez. “İnsan Kaynakları Bakış Açısından Yetenek Yönetimi: Bankacılık Sektörü Uygulama Örneği”. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, C. 37, S. 1 (2015): 47-70.
- Altuntaş, Baybars. *Otobüsten İndim Bmw’ye Bindim: Girişimciliğin 81 Sırrı*, 24. bs. İstanbul: Destek Yayınevi, 2011.
- Anderson, Perry & Ellen Meiksins Wood. *Modernizm, Postmodernizm Ya Da Kapitalizm*. çev. Ali Türker Erdağı ve Çağla Ünal. İstanbul: Bilim Yayıncılık. ?
- Ansal, Hacer. “Teknolojinin Tarafıllığı ve Üretim İlişkileri”. *Onbirinci Tez Kitap Dizisi*. S. 1 (1986): 152-171.
- , *Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar*, İstanbul: Birleşik Metal İş Yayınları, 1996.
- , “Dünyada Teknolojik Değişim ve Mühendisler”. *Toplum ve Bilim*. S. 85 (2000): 36-46.

- , "Emek Sürecinde Yeni Hedef: Esneklik Çalışanlar İçin Ne Demek?". *Toplum ve Hekim*. C. 19, S. 3 (2004): 164-168.
- Argın, Şükrü. "Tüketicinin Üretimi ve Benlik Promosyonu". *Birikim Dergisi*. S. 110 (1998): 87-95.
- Arın, Tülay. "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelişmiş Kapitalizm". *Onbirinci Tez Kitap Dizisi*. S. 1 (1986): 104-138.
- Arslan, Mustafa. "Değişim Sürecinde Yeni Dindarlık Formları: "Yeni Çağ" İnanışları Örneği". *Değerler Eğitimi Dergisi*. C. 4, S. 11 (2006): 9-25.
- Ashforth, Blake E. & Ronald H. Humphrey. "Emotional Labor in Service Roles: The Influence of Identity". *The Academy of Management Review*. V. 18, No. 1 (1993): 88-115.
- , "Emotion in the Workplace: A Reappraisal". *Human Relations*. V. 48, No. 2 (1995): 97-125.
- Aydoğanoglu, Erkan. *Emek Sürecinin Dönüşümü*, Ankara: Kültür-Sanat Sen Yayınları, 2011.
- Aytaç, Ömer. "Kapitalizm ve Hegemonya İlişkileri Bağlamında Boş Zaman". *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 28, S. 2 (2004): 115-138.
- , "Boş Zaman Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 6, S. 1 (2005): 231-260.
- , "Kapitalizm ve Boş Zaman". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 6, S. 1 (2005): 1-22.
- , "Boş Zamanın Değişen Yüzü: Yaşam Deneyimleri ve Kimlik İnşası". *Sosyoloji Dergisi*. S. 15 (2006): 57-90.
- Aytaç, Serpil. "İş Yaşamında Başarının Sırrı: NLP Tekniği". *Hürriyet Gazetesi*. 22 Temmuz 2002.
- , "Yeni Dünya Düzeninde Çalışma Yaşamını Anlamak", *Küreselleşen Dünyada Değişimin Farklı Yüzleri, Disiplinler Arası Bir Yaklaşım*, Der. Neslihan Sam ve Rıza Sam. İstanbul: Ezgi Kitabevi, 2011, 35-56

- Avcı, Yasin ve Davut Ateş. “Marks’ın Sınıf Tasnifi ve Günümüz Kapitalizminde Sermayenin Değişmeyen Nitelikleri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C. 21, S. 2 (2019): 555-583.
- Balta, Evren. *Tedirginlik Çağı*, 1. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Baudrillard, Jean. *Sessiz Yığınların Gölgesinde Ya Da Toplumsalın Sonu*. çev. Oğuz Adanır. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 1991.
- , *Tüketim Toplumu*. çev. Nilgün Tural ve Ferda Keskin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2017.
- Bauman, Zygmunt. *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*. çev. Ümit Öktem. İstanbul: Sarmal Yayınevi. 1999.
- , *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*. çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2000.
- , *Modernlik ve Müphemlik*. çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2003.
- , *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*. Malden: Polity Press, 2007.
- , *Postmodern Etik*. çev. Alev Türker. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2011.
- , *Bireyselleşmiş Toplum*. çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2015.
- , *Parçalanmış Hayat*. çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2018.
- Beck, Ulrich. *Risk Toplumu, Başka Bir Modernliğe Doğru*. çev. Kâzım Özdoğan ve Bülent Doğan. İstanbul: İthaki Yayınları. 2011.
- Belek, İlker. *Postkapitalist Paradigmalar*, 2 bs. İstanbul: Sorun Yayınları, 1999.
- , “Taylorizm, Fordizm, Esnek Üretim ve Sağlık”. *Toplum ve Hekim*. C. 14, S. 2 (1999): 101-107.
- , “Esnek İstihdam, Esnek Ücretlendirme, Ekonomi Politik”. *Toplum ve Hekim*. C. 19, S.3 (2004): 197-202.
- , *Esnek Üretim Derin Sömürü*, 1. bs. İstanbul: NK Yayınları, 2004.
- Berardi, Franco Bifo. *Ruh İşbaşında: Yabancılaşmadan Otonomiye*. çev. Fırat Genç. İstanbul: Metis Yayınları. 2012.

- Berger, Peter L, Brigitte Berger ve Hansfried Kellner. *Modernleşme ve Bilinç*. çev. Cevdet Cerit. İstanbul: Pınar Yayınları. 1985.
- Bergsma, Ad. “Do Self-Help Books Help?”. *Journal of Happiness Studies*. No. 9 (2008): 341-360.
- Berman, Marshall. *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker. İstanbul: İletişim Yayınları. 2013.
- Best, Steven & Douglas Kellner. *Postmodern Teori*. çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2011.
- Bilgi, Alaattin. *Ekonomi Politik Sözlüğü*, Ankara: Yurt Kitap Yayınları, 1992.
- Bilir, Zuhale Esra. “Duyguların ve Bedenlerin Ticarileşmesi: Ankara’daki Alışveriş Merkezlerinde Çalışan Kadın Satış Görevlileri”. *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*. C. 9, S. 13 (2018): 19-48.
- Binay, Ayşe. “Tüketim Vasıtasıyla Oluşturulan Postmodern Kimlikler”. *Global Media Journal Turkish Edition*. C. 1, S. 1 (2010): 17-29.
- Bocutoğlu, Ersan. “İktisat Teorisinde Emegün Öyküsü: Değerin Kaynağı Olan Emekten Marjinal Faydanın Türevi Olan Emegü Yolculuk”. *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*. C. 1, S. 1 (2012): 127-150.
- Bottomore, Tom. *Marxist Düşünce Sözlüğü*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: İletişim Yayınları. 1993.
- Bourdieu, Pierre. *Karşı Ateşler*. çev. Halime Yücel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 2006.
- . *Sosyoloji Meseleleri*. çev. Filiz Öztürk vd. Ankara: Heretik Yayınları. 2016.
- Boyd, Carol. “Customer Violence and Employee Health and Safety”. *Work, Employment and Society*. V. 16, No. 1 (2002): 151-169.
- Bozkurt, Tülay ve Safiye Neslihan Ercan. “Çalışma Kavramı’nın ve Çalışma İlişkilerinin Sosyo-Psikolojik Evrimi”, *Çalışma İlişkilerinin Evrimi*, Der. Tülay Bozkurt. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2011, 1-35

- Bozkurt, Tülay ve Sezer Cihan Çalışkan. “Yönetime Katılım Modelleri”, *Çalışma İlişkilerinin Evrimi*, Der. Tülay Bozkurt. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2011, 143-191
- Bozkurt, Veysel. *Enformasyon Toplumu ve Türkiye*, İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1996.
- , *Değişen Dünyada Sosyoloji*, 2 bs. Bursa: Alfa Kitabevi, 2004.
- , *Endüstriyel & Post-Endüstriyel Dönüşüm: Bilgi, Ekonomi, Kültür*, Bursa: Ekin Kitabevi, 2006.
- Braverman, Henry. *Emek ve Tekelci Sermaye*. çev. Çiğdem Çıdamlı. İstanbul: Kalkedon Yayınları. 2008.
- Brinkmann, Svend. *Kişisel Gelişim Çılgınlığında Kendiniz Kalabilmek*. çev. Mercan Yurdakuler. İstanbul: İletişim Yayınları. 2020.
- Budd, John W. *Çalışma Düşüncesi*. çev. Fuat Man. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2016.
- Callinicos, Alex. *Postmodernizme Hayır, Marksist Bir Eleştiri*. çev. Şebnem Pala. Ankara: Ayraç Yayınevi. 2001.
- Can Baysal, Ayşe. *Çalışma Yaşamında İnsan*, İstanbul: İÜ İşletme Fakültesi Yayınları, 1993.
- Castells, Manuel. *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*. çev. Ebru Kılıç. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 2008.
- Cortazzi, Martin. “Narrative Analysis in Ethnography”, *Handbook of Ethnography*, Edit. Paul Atkinson et al. London: Sage Publications, 2001, 384-394
- Covey, Stephen R. *Etkili İnsanların 7 Alışkanlığı: Kişisel Değişim Konusunda Güçlü Dersler*. çev. Osman Deniztekin ve Filiz Nayır Deniztekin. İstanbul: Varlık. 2011.
- Cushman, Philip. “Why the Self Is Empty: Toward a Historically Situated Psychology”. *American Psychologist*. No. 45 (1990): 599-611.
- Çağlayan, Savaş ve Onur Bayrakçı. “Emek Süreçlerinde Denetim”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 39 (2016): 257-274.

- Çakmak, Umut. “Esnek Üretim Sistemi: İstihdama Etkisi ve Toyota Örneği”. *Ekonomik Yaklaşım*. C. 15, S. 52-53 (2004): 235-253.
- Çamuroğlu-Çığ, Eylem ve Ünsal Çığ. “Neoliberal Akılsallığın Bir Semptomu Olarak Kriz İletişimi ve Yönetimi”. *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 3, S. 1-2 (2013): 79-97.
- Çiğdem, Ahmet. *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, 1. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Çubuklu, Yaşar. *Postmodern Toplumdan Kesitler*, İstanbul: Paloma Yayınevi, 2010.
- Dalbay, R. Saim ve Nazmi Avcı. “Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye’ye Yansımaları”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İdari ve İktisadi Bilimler Fakültesi Dergisi*. C. 23, S. 1 (2018): 17-39.
- Dardot, Pierre & Christian Laval. *Dünyanın Yeni Aklı: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*. çev. Işık Ergüden. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları. 2012.
- Debord, Guy. *Gösteri Toplumu*. çev. Ayşen Ekmekçi ve Okşan Taşkent. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 1996.
- Demirel, Songül ve Ceren Yegen. “Tüketim, Postmodernizm ve Kapitalizm Örgüsü”. *Ankara Üniversitesi İlef Dergisi*. C. 2, S. 1 (2015): 115-138.
- Dennis, Felix. *How To Get Rich: One of the World’s Greatest Entrepreneurs Shares His Secrets*, New York: Portfolio, 2008.
- De Rivera, Joseph & Darío Páez. “Emotional Climate, Human Security and Cultures of Peace”. *Journal of Social Issues*. V. 63, No. 2 (2007): 233-253.
- Der Loo, Van Hans & Williem Van Reijen. *Modernleşmenin Paradoksları*. çev. Kadir Canatan. İstanbul: İnsan Yayınları. 2003.
- Diefendorff, James M. & Robin H. Gosserand. “Understanding the Emotional Labor Process: A Control Theory Perspective”. *Journal of Organizational Behavior*. No. 24 (2003): 945-959.
- Dikmen, Ahmet Alpay. *Standart Üründen Marka Standardizasyonuna*, Ankara: A.Ü. SBF Matbaası, 2003.

- Dobb, Maurice. *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*. çev. Feyza Kantur. İstanbul: İletişim Yayınları. 1990.
- , *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*. çev. F. Akar. İstanbul: Belge Yayınları. 1992.
- Domagalski, Theresa A. "Emotion in Organizations: Main Currents". *Human Relations*. V. 52, No. 6 (1999): 833-852.
- Douglas, Helen Anne. "The Society of Self: An Analysis of Contemporary Popular Inspirational Self-Help Literature In a Socio-Historical Perspective" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. McMaster University. School of Graduate Studies. 1979.
- Dowd, Douglas. *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı*. çev. Cihan Gerçek. İstanbul: Yordam Kitap. 2008.
- Eagleton, Terry. *Postmodernizmin Yanılsamaları*. çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2011.
- Ekşi, Füsün. "Kişisel Gelişim Literatürünün Eğitim ve Danışma İhtiyacı Açısından İncelenmesi" Yayınlanmamış Doktora Tezi. M.Ü. Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2011.
- Emirgil, Burak Faik. "Yeni Kapitalizmde Emeği Sorunsallaştırmak: Emeğin Maddi-Olmayan Görünümleri". *Çalışma ve Toplum*. S. 1 (2010): 221-237.
- Er, Kemal. "Üretim İlişkileri Temelinde Modernizm ve Post-Modernizmin Azgelişmiş Ülkeler Üzerine Etkileri". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C. 16, S. 3 (2014): 413-453.
- Ercan, Fuat. "Tarihsel ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik". 95-96 *Petrol-İş Yıllığı*, Türkiye Petrol Kimya Lastik Sanayi İşçileri Sendikası. (1997): 661-693.
- Farrand, Paul. "Development of A Supported Self-Help Book Prescription Scheme in Primary Care". *Primary Care Mental Health*. V. 3, No. 1 (2005): 61-66.
- Featherstone, Mike. *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*. çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 1996.

- , "City Cultures and Post-Modern Lifestyles", *Post-Fordism*, Ed. Ash Amin. Malden: Blackwell Publishers, 2003, 389-410
- Fettahlioğlu, Ömer Okan, Sümeyra Ceyhan ve Alican Afşar. "Yetenek Yönetimi Uygulamaları İle Kendini Arayan İç Girişimcilere Yönelik Alan Araştırması". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, C. 6, S. 2 (2016): 131-148.
- Fleming, Peter. "Review Article: When "Life Itself" Goes to Work: Reviewing Shifts in Organizational Life Through the Lens of Biopower". *Human Relations*. V. 67, No. 7 (2014): 875-901.
- Foucault, Michel. *Biyopolitikanın Doğuşu*. çev. Alican Tayla. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 2015.
- Frankl, Viktor E. *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Selçuk Budak. İstanbul: Okuyan Us Yayınları. 2009.
- Funk, Rainer. *Ben ve Biz: Postmodern İnsanın Psikanalizi*. çev. Çağlar Tanyeri. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 2013.
- Furedi, Frank. *Korku Kültürü: Risk Almamanın Riskleri*. çev. Barış Yıldırım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2001.
- Fülberth, Georg. *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. çev. Sadık Usta. İstanbul: Yordam Kitap. 2010.
- Gallo, Carmine. *Ted Gibi Konuş: Dünyanın En İyi Beyinlerine Göre Topluluk Önünde Konuşmanın 9 Sırrı*. çev. Figen Bingül. İstanbul: Aganta Kitap. 2015.
- Gaulejac, Vincent de. *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum*. çev. Özge Erbek. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2013.
- Geçtan, Engin. *Varoluş ve Psikiyatri*, İstanbul: Metis Yayınları, 2019.
- Gençoğlu, Aylin Yonca. "Kapitalizmin Temel Nitelikleri Açısından Emegin Konumu". *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*. C. 1, S. 1 (2012): 98-116.
- Giddens, Anthony. *İleri Toplulukların Sınıf Yapısı*. çev. Ömer Baldık. İstanbul: Birey Yayıncılık. 1999.

- Gorz, André. *İktisadi Aklın Eleştirisi*. çev. Işık Ergüden. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 1995.
- . *Maddesiz: Bilgi, Değer ve Sermaye*. çev. Işık Ergüden. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2011.
- . *Yaşadığımız Sefalet*. çev. Nilgün Tural. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2014.
- Gouverneur, Jacques. *Kapitalist Ekonominin Temelleri*. çev. Fikret Başkaya. Ankara: İmge Kitabevi. 1997.
- Görmüş, Alparslan Şahin. “Entelektüel Sermaye ve İnsan Kaynakları Yönetiminin Artan Önemi”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1 (2009): 57-75.
- Grandey, Alicia A. “Emotion Regulation in the Workplace: A New Way to Conceptualize Emotional Labor”. *Journal of Occupational Health Psychology*. V. 5, No. 1 (2000): 95-110.
- Greene, Robert. *İktidar: Güç Sahibi Olmanın 48 Yasası*. çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi. 2006.
- Grint, Keith. *Çalışma Sosyolojisi*. çev. Veysel Bozkurt. İstanbul: Alfa Yayınevi. 1998.
- Güdüm, Sinem. “Jean Baudrillard ve Tüketim Toplumu”. <http://isyananarsi.blogspot.com/2011/04/jean-baudrillard-ve-tuketim-toplumu.html> [30.04.2011].
- Güler, Esra. “Küreselleşen Ekonomide Kapitalizmin Küresel Yüzleri”, *Küreselleşen Dünyada Değişimin Farklı Yüzleri, Disiplinler Arası Bir Yaklaşım*, Der. Neslihan Sam ve Rıza Sam. İstanbul: Ezgi Kitabevi, 2011, 247-272
- Güllüpnar, Fuat. “Kamusallığın Çöküşü ve Bireyin Sorumlulaştırılması Olarak “Yaşam Boyu Öğrenme”: Eğitim ve İstihdam Politikalarının Eleştirisine Bir Katkı”. *Amme İdaresi Dergisi*. C. 50, S. 1 (2017): 67-84.
- Güllüpnar, Fuat ve Emre Gökalp. “Neoliberal Zamanın Ruhu, Yaşam Boyu Öğrenme ve İstihdam İlişkileri: Yaşam Boyu Öğrenme Politikaları’nın Eleştirel Bir Analizi”. *Mülkiye Dergisi*. C. 38, S. 2 (2014): 67-92.

- Gün-Eroğlu, Şeyma. “Örgütlerde Duygusal Emek ve Tükenmişlik İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S. 19 (2014): 147-160.
- Güngör, Meltem. “Duygusal Emek Kavramı: Süreci ve Sonuçları”. *Kamu-İş*. C. 11, S. 1 (2009): 167-184.
- Gürsoy, Özgür. “Siyaset (veya Etik): Foucault’un “Kendilik İlişkisinin” Normatif Bağlılığı”. *Cogito*. S. 91 (2018): 97-112.
- Güven, Süleyman. “Postmodern Kimliklerin Kurulumu”. *Selçuk İletişim*. C. 9, S. 1 (2015): 266-286.
- Hall, Stuart. “Yeni Zamanların Anlamı”, *Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi*, Der. Stuart Hall & Martin Jacques. çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995, 105-124
- Hall, Stuart & Martin Jacques. *Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi*, Der. Stuart Hall & Martin Jacques. çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995.
- Han, Byung-Chul. *Psikopolitika: Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri*. çev. Haluk Barışcan. İstanbul: Metis Yayınları. 2019.
- Hardt, Michael & Antonio Negri. *İmparatorluk*. çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2001.
- Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu*. çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları. 1997.
- , “Yaratıcı Yıkım Olarak Neoliberalizm”. *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 2, S. 2 (2012): 67-88.
- Hatıplı, Mustafa. “Postmodernizm, Tüketim, Popüler Kültür ve Medya”. *Bilgi*. S. 34 (2017): 32-50.
- Hazleden, Rebacca. “Love Yourself: The Relationship of the Self within Itself in Popular Self-Help Texts”. *Journal of Sociology*. V. 39, No. 4 (2003): 413-428.
- Hill, Napoleon. *Düşün ve Zengin Ol*. çev. Zeliha İyidoğan Babayigit. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi. 2007.

- Himanen, Pekka. *Hacker Etiği: İş Hayatına Aykırı Bir Yaklaşım*. çev. Şebnem Kaptan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2005.
- Hirst, Paul. “Henry’den Sonra”, *Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi*, Der. Stuart Hall & Martin Jacques. çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995, 245-254
- Hochschild, Arlie Russell. “Emotion Work, Feeling Rules and Social Structure”. *American Journal of Sociology*. V. 85, No. 3 (1979): 551-575.
- . *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*, London: University of California Press, 1985.
- Horowitz, Ben. *Zor Şeyler Hakkında Her Şey*. çev. Zeynep Koçak. İstanbul: Doğan Yayıncılık. 2019.
- Huberman, Leo. *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. çev. Murat Belge. İstanbul: İletişim Yayınları. 2009.
- Illich, Ivan. *Tüketim Köleliği*. çev. Mesut Karaşahan. İstanbul: Pınar Yayınları. 2000.
- . *İşsizlik Hakkı*. çev. Deniz Keskin. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi. 2010.
- Illouz, Eva. *Saving The Modern Soul: Therapy, Emotions and the Culture of Self-Help*, Berkeley: University of California Press, 2008.
- . *Soğuk Yakınlıklar: Duygusal Kapitalizmin Şekillenmesi*. çev. Özge Çağlar Aksoy. İstanbul: İletişim Yayınları. 2011.
- Jacoby, Russell. *Belleğini Yitiren Toplum*. çev. Hakan Atalay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 1996.
- Jameson, Fredric. *Postmodernism or The Cultural Logic of Late Capitalism*, New York: Verso, 1991.
- . *Postmodernizm Ya Da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantiğı*. çev. Nuri Plümer ve Abdülkadir Gölcü. Ankara: Nirengi Kitap. 2011.
- Jessop, Bob. “Post-Fordism and Flexible Specialization: Contradictory, Complementary, Commensurable or Simply Different Perspectives?”, *Flexible Specialization and the New Regionalism*, Eds. H. Ernste ve V. Meyer. London: Printer, 1992, 25-44

- , "The Transition to Post-Fordism and the Schumpeterian Workfare State", *Towards a Post-Fordist Welfare State?*, Eds. Roger Burrows and Brian Loader. London and New York: Routledge, 1994, 13-37
- , *Kapitalist Devletin Geleceği*. çev. Ahmet Özcan. Ankara: Epos Yayınları. 2009.
- Karaduman, Sibel. "Modernizmden Postmodernizme Kimliğin Yapısal Dönüşümü". *Journal of Yaşar University*. C. 5, S. 17 (2010): 2886-2899.
- Karaman, Nursel. "Çalışma Yaşamında Duygusal Emek". *İş ve Hayat*. C. 3, S. 5 (2017): 30-56.
- Kart, Elife. "Bir Duygu Yönetimi Süreci Olarak Duygusal Emegin Çalışanlar Üzerindeki Etkisi". *Çalışma ve Toplum*. S. 3 (2011): 215-230.
- Kaya, Ezgi. "Kapitalist Emek Sürecinin Öğeleri Ekseninde Kültürel Endüstriler ve Yaratıcı Emek". *İletişim: Araştırmaları*. C. 1, S. 14 (2016): 43-74.
- Kaya, Nurullah ve Mustafa Kesen. "İnsan Kaynaklarının İnsan Sermayesine Dönüşümü: Bir Literatür Taraması". *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*. C. 6, S. 10 (2014): 23-38.
- Kaya, Ufuk ve Çağlar Kadir Özhan. "Duygusal Emek ve Tükenmişlik İlişkisi: Turist Rehberleri Üzerine Bir Araştırma". *Çalışma İlişkileri Dergisi*. C. 3, S. 2 (2012): 109-130.
- Kaya, Ufuk ve Neslihan Serçeoğlu. "Duygu İşçilerinde Yabancılaşma: Hizmet Sektöründe Bir Araştırma". *Çalışma ve Toplum*. S. 1 (2013): 311-346.
- Kayın, Mehmet. "Gayri Maddi Emegin Görünümleri: Freelance Tasarımcılar". *Artuklu Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi*. S. 1 (2019): 42-59.
- Kayıran-Dikmen, Meltem. "Teknolojik Değişim, Küreselleşme ve Emegin Vasfı Üzerine". *Toplum ve Hekim*. C. 19, S.3 (2004): 169-175.
- Kefalas, Nicos. "Self-Help and Self-Promotion: Dietary Advice and Agency in North America and Britain", *Balancing the Self: Medicine, Politics and the Regulation of Health in the Twentieth Century*, Edits. Mark Jackson and Martin D. Moore. Manchester: Manchester University Press, 2020, 127-157

- Keleş-Tayşir, Nurgül. “Fordizmden Postfordizme Geçiş Sürecinde Ortam Koşulları ve Dış Kaynaklardan Yararlanma Uygulamasına Etkileri: Türkiye’de DKY Uygulamasına Geçiş Süreci Üzerine Beyaz Eşya Sanayinde Bir Araştırma” Yayınlanmamış Doktora Tezi. M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Kellner, Douglas. *Media Culture: Cultural Studies, Identity and Politics Between the Modern and the Postmodern*, New York: Routledge, 1995.
- , “Popüler Kültür ve Postmodern Kimliklerin İnşası”. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. C. 4, S. 15 (2001): 187-219.
- Keskin, Uğur ve Adem Baltacı. “Bireyci Ekolden Postmodern Performans Değerlendirmeye: Epistemolojik Bir Tartışma”. *Sosyal Siyaset Konferansları*. S. 62-63 (2012): 47-63.
- Kırılmaz, Harun ve Fatma Ayparçası. “Modernizm ve Postmodernizm Süreçlerinin Tüketim Kültürüne Yansımaları”. *İnsan & İnsan*. C. 3, S. 8 (2016): 32-58.
- Koç, Yıldırım. “Marksist Emek Değer Kuramı ve Emperyalist Dönemde Kapitalist Sömürü”. *Bilim ve Ütopya Dergisi*. S. 239 (2014): 1-13.
- Koyuncu, Ahmet Ayhan. “Özgürlüğün Bir İmkânı Olarak Belirsizlik: Bauman Bağlamında Eleştirel Bir Değerlendirme”. *Ekev Akademi Dergisi*. ICOAEF Özel Sayısı (2019): 21-38.
- Kumar, Krishan. *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*. çev. Mehmet Küçük. Ankara: Dost Kitabevi. 1999.
- Küçük, Mehmet. “Entelektüellerin Tehlikeli Oyunağı: Postmodern”, *Modernite Versus Postmodernite*, Der. Mehmet Küçük. Ankara: Vadi Yayınları, 2000, 55-72
- , “Postmodernin Modern Karakteri Ya Da Dönemleştirmenin İronisi”, *Modernite Versus Postmodernite*, Der. Mehmet Küçük. Ankara: Vadi Yayınları, 2000, 21-54
- Larrain, Jorge. *İdeoloji ve Kültürel Kimlik, Üçüncü Dünya Gerçeği*. çev. Neşe Nur Domaniç. İstanbul: Sarmal Yayınevi. 1995.
- Lasch, Scott & Celia Lury. *Global Culture Industry*, Cambridge: Polity Press, 2007.

- Lefebvre, Henri. *Modern Dünyada Gündelik Hayat*. çev. Işın Gürbüz. İstanbul: Metis Yayınları. 2007.
- Lyotard, Jean François. *Postmodern Durum*. çev. Ahmet Çiğdem. Ankara: Vadi Yayınları. 1997.
- Macherey, Pierre. “Canguilhem ve Foucault’da Öznellik ve Normatiflik”. *Cogito*. S. 91 (2018): 21-42.
- Macpherson, C. B. “Post-Liberal Demokrasi mi?”. *Cogito Dergisi*. S. 5 (1995): 175-188.
- Man, Fuat. “Kapitalist Emek Süreci Teorisi ve Dönüşümü” . http://www.e-akademi.org/makaleler/fman-1.htm#_ftn3 [06.09.2019].
- Man, Fuat ve Cihan Selek Öz. “Göründüğü Gibi Olamamak Ya Da Olduğu Gibi Görünmemek: Çağrı Merkezlerinde Duygusal Emek”. *Çalışma ve Toplum*. S. 1 (2009): 75-94.
- Mandel, Ernest. *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*. çev. Doğan Işık. İstanbul: Yazın Yayıncılık. 1991.
- , *Marksist Ekonomi Kuramına Giriş*. çev. Ali Ünlü. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları. 1998.
- Mann, Sandi. “Expectations of Emotional Display in the Workplace: An American/British Comparative Study”. *Leadership & Organization Development Journal*. V. 28, No. 6 (2007): 552-570.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları. 1999.
- Marx, Karl. *1844 El Yazmaları*. çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları. 1976.
- , *Kapital*. çev. Alaattin Bilgi. Ankara: Sol Yayınları. 1997.
- May, Todd. “Yeni Girişimciler: Foucault ve Tüketim Toplumu”. *Cogito*. S. 70-71 (2012): 96-106.
- McNeill, William. *Dünya Tarihi*. çev. Alaeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi. 2002.

- Meda, Dominique. *Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?*. çev. Işık Ergüden. İstanbul: İletişim Yayınları. 2004.
- Mills, C. Wright. *White Collar: The American Middle Classes*, New York: Oxford University Press, 1953.
- Morley, David & Kevin Robins. *Kimlik Mekânları: Küresel Medya, Elektronik Ortamlar ve Kültürel Sınırlar*. çev. Emrehan Zeybekoğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 1997.
- Morris, Andrew & Daniel C. Feldman. "The Dimensions, Antecedents and Consequences of Emotional Labor". *Academy of Management Review*. V. 21, No. 4 (1996): 986-1010.
- Mulgan, Geoff. "Belirsizlik, Tersinirlik ve Çeşitlilik", *Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi*, Der. Stuart Hall & Martin Jacques. çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995, 281-296
- Munck, Ronaldo. *Uluslararası Emek Araştırmaları*. çev. Cenk Aygün. Ankara: Öteki Yayınevi. 1995.
- , *Emeğin Yeni Dünyası*. çev. Mahmut Tekçe. İstanbul: Kitap Yayınevi. 2003.
- Murray, Robin. "Fordizm ve Post-Fordizm", *Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi*, Der. Stuart Hall & Martin Jacques. çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995, 46-62
- Muslu, M. Barış. *Beynine Format At*, İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Narin, Özgür. "Kapitalizm ve Bilimin Üretimi, Bilimsel Emek Sürecindeki Dönüşüm". *İktisat Dergisi*. S. 494-495 (2008): 1-22.
- , "Sermayenin Denetimi mi? İşçinin Yönetimi mi?". *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*. C. 15, S. 54-55 (2015): 14-26.
- Nickson, Dennis, Chris Warhurst & Eli Dutton. "The Importance of Attitude and Appearance in the Service Encounter in Retail and Hospitality". *Journal of Service Theory and Practice*. V. 15, No. 2 (2005): 195-208.
- Odabaşı, Yavuz. *Postmodern Pazarlama*, 3 bs. İstanbul: Kapital Medya Yayınları, 2004.

- Oğuz, Senem. “Bilişim ve Emek Süreci”. *LaborComm 2014 – 5. Uluslararası İşçi ve İletişim Konferansı Bildiriler Kitabı, 3-4 Mayıs 2014*. Ankara: Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Bilişim ABD, 2014, 49-60.
- Oğuz, Şebnem ve Fuat Ercan. “Avrupa Birliği’nde Emek Üzerindeki Yeni Kontrol Biçimleri ve Türkiye’deki Sendikaların Tepkileri”, *Emek ve Siyaset*, Der. Ali Rıza Güngen, vd. Ankara: Dipnot Yayınları, 2010, 9-22
- Oranlı, İmge. “*Biyo-Politikanın Doğuşu ve Foucaultcu Eleştirisi*”. *Cogito*. S. 70-71 (2012): 39-51.
- Önen, Selin. “Yeni Kapitalizmin Çelişkileri Bağlamında Yaşam Koçluğu Mesleğinin Değerlendirilmesi”. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 13, S. 1 (2015): 157-171.
- Öngen, Tülin. *Prometheus’un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı*, 1. bs. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1994.
- Ören, Ezgi. “Neoliberal Yönetimsellik, Çalışma İlişkileri ve Girişimci Özne”. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. C. 29, S. 1 (2015): 155-169.
- Özbolat, Abdullah. “Postmodern Perspektifte Tüketime Toplumsal Anlamına Sosyolojik Bir Yaklaşım”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 17, S. 1 (2012): 117-129.
- Özdemir, İlker. “İletişimin Stratejikleştirilmesi: Kılavuz Kitaplar, Kişisel Gelişim Kursları ve İletişim Eğitimi Seminerlerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi” Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Özmkas, Utku. “Foucault: İktidardan Biyoiktidara”. *Cogito*. S. 70-71 (2012): 52-81.
- , “İnsan Sermayesinin Kaynağı: Maddi Olmayan Emek”. *Toplum ve Bilim*. S. 135 (2015): 8-26.
- Parlak, Zeki ve Süleyman Özdemir. “Esneklik Kavramı ve Emek Piyasalarında Esneklik”. *Sosyal Siyaset Konferansları*. S. 60 (2011): 1-60.
- Pekçoşkun, Sevda. “The Study on the Place of Translated Self-Help Literature within the Turkish Literary Polysystem between the Years 2000-2010” Unpublished

- Master's Thesis. Hacettepe University. Graduate School of Social Sciences Department of Translation and Interpretation, 2013.
- Post, Peter. *Nezaket Avantajı*. çev. Figen Yanık. İstanbul: Optimist Yayınları, 2016.
- Prager, Colette Marie. "Exploring Self-Help Literature: Promoter or Preventer of Authentic Growth?" Unpublished Master's Thesis. University of Calgary. Faculty of Communication And Culture Graduate Programs, 2001.
- Rafaeli, Anat & Robert I. Sutton. "Expression of Emotion as Part of the Work Role". *Academy of Management Review*. V. 12, No. 1 (1987): 23-37.
- Read, Jason. "*Homo Economicus*'un Bir Soykütüğü: Neoliberalizm ve Öznenliğin Üretimi". *Cogito*. S. 70-71 (2012): 82-95.
- Rethel, Alfred. *Zihin Emeği Kol Emeği Epistemoloji Eleştirisi*. çev. Ayşe Deniz Temiz. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Rimke, Heidi Marie. "Governing Citizens Through Self-Help Literature". *Cultural Studies*. V. 14, No. 1 (2000): 61-78.
- Rosen, Gerald M. "Self-Help or Hype? Comments on Psychology's Failure to Advance Self-Care". *Professional Psychology: Research and Practice*. V. 24, No. 3 (1993): 340-345.
- Rossi, Andrea. "Neoliberal Ruhlar". *Cogito*. S. 91 (2018): 121-153.
- Saklı, Ali Rıza. "Fordizm'den Esnek Üretim Rejimine Dönüşümün Kamu Yönetimi Üzerindeki Etkileri". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 12, S. 44 (2013): 107-131.
- Savul, Güven. "Gayri-Maddi Emeğin Üretkenleşmesi: Talihsizliğin Görünümleri". *Çalışma ve Toplum*. S. 1 (2015): 293-322.
- Sayar, Kemal. *Terapi: Kültürel Bir Eleştiri*, 2. bs. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- , *Hayat Teselli Bulmaktır*, 9. bs. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- , *Özgürlüğün Baş Dönmesi*, 1. bs. İstanbul: Kapı Yayınları, 2019.
- Saygın, Oğuz. *Negatif Limanlardan Pozitif Sulara*, 1. bs. İstanbul: Hayat Yayınları, 2013.

- Schwartz, David Joseph. *Büyük Düşünmenin Büyüsü*, çev. Tanol Türkoğlu. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1996.
- Seçer, H. Şebnem. “Çalışma Yaşamında Duygular ve Duygusal Emek: Sosyoloji, Psikoloji ve Örgüt Teorisi Açısından Bir Değerlendirme”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. S. 50 (2005): 813-834.
- Sekman, Mümin. *Kesintisiz Öğrenme*, 5. bs. İstanbul: Alfa Yayınları, 2001.
- , *Her Şey Seninle Başlar*, 1. bs. İstanbul: Alfa Yayınları, 2005.
- , *Limit Sırsınız: Kendi Kanatlarıyla Uçma Dersleri*, 1. bs. İstanbul: Alfa Yayınları, 2008.
- “Self-Help”. <https://en.wikipedia.org/wiki/Self-help> [19.11.2020].
- Sennett, Richard. *Elveda Proletarya*. çev. Hülya Tufan. İstanbul: Afa Yayınları. 1986.
- , *Kamusal İnsanın Çöküşü*. çev. Serpil Durak ve Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2002.
- , *Yeni Kapitalizmin Kültürü*. çev. Aylin Onacak. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2009.
- , *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*. çev. Barış Yıldırım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2014.
- Shepherd, Ifan D. H. “From Cattle and Coke to Charlie: Meeting the Challenge of Self Marketing and Personal Branding”. *Journal of Marketing Management*. No. 21 (2005): 589-606.
- Sözen, Edibe. “Popüler Kültür Retoriği: Sahiplik İçinde Yokluk, Rağbette Olma ve Sağduyu Bilgisi”. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. C. 4, S. 15 (2001): 55-66.
- Standing, Guy. *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*. çev. Ergin Bulut. İstanbul: İletişim Yayınları. 2014.
- Sun-Tzu. *Savaş Sanatı*. çev. Adil Demir. İstanbul: Kastaş Yayınevi. 2008.
- Şaylan, Gencay. *Postmodernizm*, 2 bs. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002.
- Şimşek, Mehmet Emin. “Akışkan Dünyada Etiğe Bakış: Postmodern Etik”. *Epokhé Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 1, S. 1 (2017): 66-83.

- Taylor, Charles. *Modernliğin Sıkıntıları*. çev. Uğur Canbilen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2011.
- Taymaz, Erol. “Kriz ve Teknoloji”. *Toplum ve Bilim Dergisi*. S. 56-61 (1993): 5-41.
- Toffler, Alvin. *Şok: Gelecek Korkusu*. çev. Selami Sargut. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi. 1974.
- Tucker-Ladd, Clayton E. *Psychological Self-Help*, Kindle Edition, 2009.
- Turner, Bryan S. *Statü*. çev. Kemal İnal. Ankara: Doruk Yayıncılık. 2000.
- . *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*. çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Anka Yayınları. 2003.
- Ünal, L. Işıl. “Yaşamboyu Öğrenme: Bir Müebbet Mahkumiyet mi?”. https://www.academia.edu/3306112/ya%C5%9Famboyu_%C3%B6%C4%9Fr enme [27.07.2020].
- Yavuz, Nihal ve Yusuf Sinan Zavalı. “Postmodern Dönemde Kimliğin Belirleyicisi Olarak Tüketim”. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*. C. 4, S. 4 (2015): 126-152.
- Yazıcı-Yakın, Aslı ve Rahşan Balamir Bektaş. “Liberalizm İle Muhafazakârlık Arasında Hipnoz: Kişisel Gelişim Fantazisi”. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. C. 11, S. 48 (2009): 11-35.
- Yentürk, Nurhan. “Post-Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi İşbölümünün Geleceği”. *Toplum ve Bilim*. S. 56-61 (1993): 42-58.
- Yertüm, Umut. “Küreselleşmenin Fordist-Kitlesel Üretim Tarzına Etkisi”. *Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. C. 1, S. 1 (2017): 67-88.
- Yıldırım, Engin. *Endüstri İlişkileri Teorileri: Sosyolojik Bir Derleme*, Sakarya: Değişim Yayınları, 1997.
- . “Türkiye’deki Toplam Kalite Yönetimi Uygulamalarının İşçiler ve Endüstri İlişkileri Üzerindeki Etkileri”. *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*. C. 5, S. 19 (2004): 9-22.

- Yıldız, Halil. “Çalışma Üzerine Sosyolojik Perspektif”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. C. 0, S. 58 (2010): 129-161.
- Yılmaz, Aytekin. *Modernden Postmoderne Siyasal Arayışlar*, 1. bs. Konya: Vadi Yayınları, 1996.
- Yücesan-Özdemir, Gamze. “Başkaldırı, Onay Ya da Boyun Eğme?: Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçilerin Hikayesi”. *Toplum ve Bilim*. S. 86 (2000): 241-259.
- , “Emek Süreci Teorisi ve Türkiye’de Emek Süreci Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Küreselleşme, Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum*, Der. Ahmet Alpay Dikmen. Ankara: İmaj Yayınevi, 2002, 433-470
- , “Emek Süreci, Denetim ve Emek Rejimleri: Taşeron Çalışma Üzerine İlk Notlar”. *Toplum ve Hekim*. C. 23, S. 4 (2008): 254-262.
- , “Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma”. *Çalışma ve Toplum*. S. 4 (2010): 35-50.
- , “Hırsız Zamanlar, İstilacı Mekânlar: 21. Yüzyılda Yeni İletişim Teknolojileri, İş ve İstihdam. VI. Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu, 13 Kasım 2014. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2014, 157-167.
- Yücesan-Özdemir, Gamze ve Ali Murat Özdemir. *Sermayenin Adaleti*, 1. bs. Ankara: Dipnot Yayınları, 2008.
- Yüksel, Hakan. “Enformasyon Toplumu Belgelerinin Güvencesiz ve Esnek İnsanı”. <https://www.researchgate.net/publication/265552802> [07.05.2015].
- Yüksel, Hasan. “Emek Kavramının Ortaya Çıkışında Rol Oynayan Tarihi Dönüm Noktalarının Süreç Merkezli Değerlendirilmesi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakülte Dergisi*. C. 19, S. 2 (2014): 257-273.
- Zaim, Halil. “Bilgi Şirketlerinde Çalışanların Değişen Vasıf Profili ve Unilever (Türkiye) Örneği”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. S. 53 (2010): 135-149.

- Zekâ, Necmi. *Postmodernizm: Jameson, Lyotard, Habermas*, 2. bs. İstanbul: K1y1 Yayınları, 1994.
- Zencirkıran, Memet. “Sanayi Toplumundan Enformasyon Toplumuna: Değişen Çalışma Hayatı ve Yeni Değerler”, *Çalışma Yaşamında Dönüşümler*, Der. Aşkın Keser. Bursa: Ezgi Kitabevi, 2002, 169-187
- Zeybek, Tijen. “Küresel Dünya İçin Küresel Kültür: Postmodernizm”. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*. C. 7, S. 3 (2017): 395-408.
- Wallerstein, Immanuel. *Tarihsel Kapitalizm*. çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Metis Yayınları. 2012.
- Webster, Frank & Kevin Robins. “Plan and Control: Towards a Cultural History of the Information Society”. *Theory and Society*. V. 18, No. 3 (1989): 323-351.
- Wernick, Andrew. *Promosyon Kültürü: Reklam, İdeoloji ve Sembolik Anlatım*. çev. Osman Akınhay. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları. 1996.
- Wharton, Amy S. “The Sociology of Emotional Labor”. *Annual Review of Sociology*. V. 35, No. 1 (2009): 147-165.
- Williams, Raymond. *Anahtar Sözcükler*. çev. Savaş Kılıç. İstanbul: İletişim Yayınları. 2012.
- Wilson, Dawn M. & Thomas F. Cash. “Who Reads Self-Help Books? Development and Validation of the Self-Help Reading Attitudes Survey”. *Personality and Individual Differences*. No. 29 (2000): 119-129.

DİZİN

A

Artı değer, 10, 18, 24

B

Bauman, 11, 84, 85, 87, 93, 94, 98, 99,
100, 153, 154, 155, 156, 157, 158,
159, 161, 162, 163, 164, 166, 170,
171, 172, 173, 187, 197

Belirsizlik, 86, 87, 100, 152, 197, 199

Benlik, 96, 186

Bilimsel yönetim, 24, 29, 30

Boş zaman, 174

Ç

Çeşitlilik, 87, 199

D

Değer, vii, 12, 17, 20, 28, 144, 193,
197, 199

Değişim, 22, 35, 37, 44, 135, 153, 185,
186, 189, 197, 204

Dönüşüm, 17, 29, 35, 65, 189, 198, 200

Duygu, 109, 110, 114, 196

Duygusal emek, 110

Duyum, viii, 173

E

Eğitim, 3, 5, 126, 158, 191, 193

Emek, vii, 4, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19,
20, 21, 23, 24, 28, 29, 39, 43, 50, 51,
53, 57, 58, 62, 63, 66, 67, 75, 79, 81,
82, 89, 93, 108, 109, 111, 112, 113,
114, 115, 124, 185, 186, 188, 189,
192, 194, 196, 197, 198, 199, 200,
201, 202, 204, 205

Emek gücü, 16, 20, 79, 113

Emek süreci, 23, 58

Esnek, vii, 22, 24, 25, 27, 28, 33, 37,
39, 42, 43, 44, 47, 50, 52, 54, 55, 57,
58, 59, 60, 61, 64, 66, 68, 70, 185,
187, 190, 202, 205

Esnek üretim, 54, 58, 60

Esneklik, vii, 19, 51, 53, 57, 62, 66, 83,
86, 90, 186, 191, 201

F

Fordizm, v, 22, 23, 25, 27, 28, 31, 32,
33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44,
52, 53, 55, 57, 60, 64, 73, 76, 89, 90,
187, 199, 202

Foucault, 117, 118, 122, 124, 125, 141,
146, 148, 151, 152, 192, 194, 198,
199, 201

G

Gayri maddi emek, 108

Geçicilik, 80

Girişimci, 121, 200

Girişimcilik, 144

H

Harvey, 22, 31, 32, 34, 38, 39, 41, 42,
49, 50, 92, 97, 98, 99, 105, 194

Homo economicus, 117, 141

İ

İnsan sermayesi, 116

İstihdam, 42, 81, 82, 126, 187, 193,
194, 205

İşletme, 24, 139, 142, 143, 145, 148,
189, 192

K

Kalite, 68, 116, 204

Kapitalist emek süreci, 7, 20

Kapitalist üretim, 17, 19, 24, 25, 47

Kapitalizm, 7, 8, 29, 34, 90, 94, 174,
178, 185, 186, 190, 191, 200, 205

Karl Marx, 7, 12, 13, 14, 16, 20, 185

Kendine yardım, 127, 128, 137

Kendini gerçekleştirme, 159

Kimlik, 91, 96, 153, 154, 155, 158, 174,
186, 190, 198, 199

Kişilik, 76, 203
 Kişisel gelişim, 1, 2, 3, 125, 128, 130, 137, 146, 179, 183
 Kitlesel üretim, 72
 Kriz, 34, 42, 47, 50, 58, 60, 152, 186, 190, 203
 Kullanım değeri, 17
 Kültür, 21, 35, 41, 98, 154, 155, 156, 169, 186, 189, 194, 197, 203, 205
 Kütahya, 2

N

Neoliberal özne, 123
 Neoliberal yönetimsellik, 181
 Neoliberalizm, v, 103, 104, 105, 120, 141, 194, 201

Ö

Öğrenme, 126, 135, 193, 194, 202, 203
 Öznellik, 104, 122, 185, 198

P

Pazarlama, 96, 172, 200
 Performans, 115, 197
 Postfordizm, v, 24, 79
 Postmodernizm, v, 31, 50, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 98, 156, 165, 169, 185, 190, 192, 194, 196, 197, 203, 205
 Prekarya, 78, 80, 83, 86, 203
 Promosyon, 95, 205

R

Rıza, 43, 47, 71, 81, 82, 185, 186, 193, 200, 202
 Risk, 78, 99, 161, 164, 187, 192

Ruh, 105, 113, 117, 187

S

Sermaye birikimi, 8, 10, 12, 47, 48

T

Taylor, 23, 28, 30, 31, 159, 203

Tüketici, vii, 38, 68

Tüketim, 38, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 141, 152, 157, 161, 163, 165, 168, 169, 174, 179, 187, 188, 190, 192, 193, 194, 195, 197, 199, 203

Tüketim toplumu, 93

Ü

Üretici, 107

Üretim, vii, 13, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 32, 33, 35, 37, 39, 42, 43, 44, 48, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 64, 66, 68, 79, 81, 88, 90, 185, 187, 190, 191, 202, 204

Üretim ilişkileri, 88

Üretim süreci, 13, 22, 27, 28, 66

V

Vasıf, 65, 81, 205

Verimlilik, 42, 78, 138

Y

Yaşam boyu öğrenme, 126

Yeni ekonomi, 84

Yeni kapitalizm, 180

Yönetimsellik, 139, 142, 200